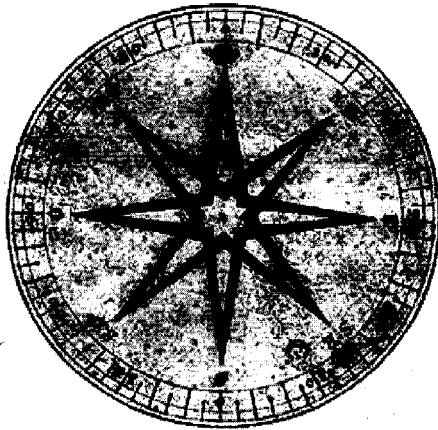

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

3 • 2002

Norden som tanke och rese mål

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård

Ekonom: Fil.kand., merkonom Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman

Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

CAFE
Kaffka

Svenska Teatern

tfn 171 380

050-501 2543

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTE, Historiska institutionen,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.
Telefon 09/618 77 553,
fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på 5 € för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Resor i Norden

Historisk Tidskrift för Finland utger detta temanummer om resor och reseforskning för att markera det ökande intresset också i vårt land för nya historiska aspekter av resor, resebeskrivningar och reselitteratur. Utgångspunkterna för numrets planering kan konkretiseras till två forskarmiljöer. Den ena är det tvärvetenskapligt och regionalt orienterade Renvall-institutet vid Helsingfors universitet, där möten mellan olika kulturer, mellan nord-syd och öst-väst under många år har lagts in i institutets studiehelheter, undervisning och olika seminarier. Den andra är det nya nordiska projektet "Konstruktionen af Norden 1700-1820: Fra dystopi till utopi. Om europæisk og nordisk reiselitteratur, oversat litteratur, historieskrivning og sprogdebat", som detta år har kunnat inledas med ekonomiskt stöd från NOS-H, Nordiska samarbetsnämnden för humanistisk forskning. Projektets högkvarter ligger i Århus, initiativtagare och ledare är lektor, Ph.d. et mag. art. Karen Klitgaard Povlsen och många av deltagarna är företrädare med artiklar och andra inlägg i detta nummer.

"Resan som kunskapsform", den fiktiva och icke-fiktiva reselitteraturens problem, Grand Tour-studieresorna och den akademiska peregrinationen, de stora upptäcktsresandena och den kvinnliga blicken, turismens historia och själva resandets tekniska förvandlingar – alla hör i dag till den allt rikare floran av resehistoriska studier i Skandinavien och i Europa.

Till topparna i reseforskningens och reselitteraturens äldre historiografi i Finland hör professor Yrjö Hirns arbeten från detta fält, av vilka de första utkom redan kring sekelskiftet 1900. Studien "Finland i den utländska reselitteraturen" utgavs 1897 i Svenska litteratursällskapets serie Förhandlingar och uppsatser (nr 11). Räckan av hans skrifter med resemotiv är lång och omfattar verk som "Bernardin de Saint-Pierre och Finland" (Förhandlingar och uppsatser 19) och samlingsvolymerna *Eremiter och pilgrimer* (1924), *Ön i världshavet* (1928, om Robinsonad-temat) och *Lärt folk och landstrykare i det finska Finlands kulturliv* (1939).

Sonsonen Sven Hirn, vars talrika böcker överlag har en större kulturhistorisk bredd än själva titlarna utvisar, doktorerade 1958 med den resehistoriska avhandlingen *Imatra som natursevärdhet till och med 1870*. Imatra är namnet på Finlands mest kända fors, som sevärdhet var den be-

lägen inom S:t Petersburgs influensområde. Avhandlingen är i dagens reseforskning aktuell på nytt och kanske fortfarande ensam i sitt slag i Norden.

Under de senaste tio åren har reseforskningen i Finland ofta hållit sig till beprövade stormän och upptäcktsresande som A. E. Nordenskiöld, som hedrats med olika utställningar och publikationer, senast 1992. Utställningen "Ultima Thule" i Helsingfors hösten 2001 och dess påkostade utställningsbok med samma namn fortsatte upptäcker- och erövrarperspektivet på världens nordliga områden. De finländska upptäcktsresorna till världens olika hörn uppmärksammades 1989 med en större utställning och artikelvolymen *Matka-arkku: suomalaisia tutkimusmatkailijoita* [Resekofferten: finländska forskningsresande], redigerad av Markku Löytönen.

Enkla beskrivande eller personorienterade problemställningar av typen "våra gossar ute i världen genom tiderna" har emellertid också i Finland under senare år ersatts av en större abstrahering och förståelse av resans, reselitteraturens och kulturmötenas särskilda historiska problematik, med förebilder från utländska vetenskapsmiljöer. T.ex. uppgörelsen med det postkoloniala, kvinnoforskningen eller avvecklingen av historiens fixering vid uppsökandet av fakta till förmån för själva fenomenen – studier med nyckelord som "encounter", "images of", "the making of", begreppshistoria eller upplevelsegeografi i vid mening – har nått också den finländska forskningsfronten. En översikt med tillhörande utförlig bibliografi över äldre finländsk reselitteratur har utgetts 1997 av professor Yrjö Varpio under titeln *Matkalla moderniin Suomeen: 1800-luvun suomalainen matkakirjallisuus* [På resa till det moderna Finland: 1800-talets finländska reselitteratur].

En omedelbar föregångare till innehållet i detta temanummer är det internationella seminarium kring nord-syd-temat i reselitteratur och historiskrivning som arrangerades av Renvall-institutet i Helsingfors i november 2001. Seminariet förmedlade viktiga impulser från den nordiska forskningsfronten till forskare och doktorander i Finland. Reselitteraturens mångfacetterade karaktär diskuterades av historiker, idéhistoriker, litteraturvetare och kulturgeografer. Föredragen behandlade främst 1700- och 1800-talen, men även finsk 1900-talslitteratur uppmärksammades.

Detta nummer av *Historisk Tidskrift för Finland* presenterar en uppsättning av den nordiska reseforskningens aktualiteter, i form av artiklar, forskningsöversikter och recensioner. Finland har i ett längre historiskt perspek-

tiv ytterst sällan utgjort ett självständigt, isolerat objekt för reselitteratur eller beskrivningar, därför ingår utblickar till och från kontinenten och Östeuropa. Forskningsöversikterna visar vilken potential som rör sig på detta område, och artiklarna hur tillämpningarna av nyare, även icke-faktuella historiska problematiseringar börjar framträda även i Finland och Sverige.

Numrets innehåll har planerats av Rainer Knapas och Peter Stadius, vilka även deltagit i redaktionsarbetet.

Rainer Knapas

Reseberättelsen som kulturhistoriskt forskningsobjekt

PETER STADIUS

Studiet av resor, resenärer och reseskildringar har under senare tid nått en märkbar popularitet på kulturforskningens olika områden. Inom antropologin och den komparativa litteraturforskningen har man sedan länge haft blickarna på reselitteraturen. I det postkoloniala forskningsparadigmets kölvatten har utforskandet av *det andra* och av *kulturmöten* aktualiserats också inom andra human- och samhällsvetenskaper. Reselitteraturen har blivit attraktiv som forskningsobjekt för kultur- och idéhistoriker, kulturgeografer samt sociologer just för att den öppnar nya jämförande perspektiv på egna och andra kulturer. Ett utmärkande drag för reselitteraturforskningen är disciplinära gränsöverskridningar. En av orsakerna till denna tvärvetenskaplighet är reselitteraturens svårdefinierbara karaktär, vilket gör att reselitteraturforskningen ofta söker metodologisk inspiration i gränzonen mellan olika traditionella vetenskapsdiscipliner.

Vad är reselitteratur? Denna fråga är central i samband med studiet av material som har anknytning till resor, resenärer, reselitteratur och reseberättelser. Inom sociologin och vissa kulturhistoriska inriktningar står ofta resan och resenären i fokus. Det kollektiva resandet undersöks i dag bl.a. under benämningen turismforskning. Kommunikationshistorien och migrationshistorien är inriktningar som intresserar sig för mänsklig mobilitet bl.a. i form av resor och resenärer. Reselitteraturen har däremot främst varit litteraturvetarnas domän, men också kultur- och idéhistorikerna intresserar sig för reseskildringar som dokument för olika tiders intellektuella kulturmöten. Denna mångfald av forskningsinriktningar innebär också en rik variation av definitioner kring begreppen *resa* och *reselitteratur*.

Syftet med denna uppsats är att belysa reseskildringar, eller reseberättelser, som forskningsobjekt ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Allmänt görs en dis-

tinktion mellan *resehandboks litteratur* (ty. *Litteratur des Reisen*, fr. *littérature de voyage*) och *reseberättelse/reseskildring* (*Reiseliteratur/Reisebericht, récit de voyage*).¹ Resehandboks litteratur är litteratur vars syfte är att orientera resenären under resan genom att ange rese mål, sevärigheter och ge praktisk information om förhållanden i andra länder. De medeltida pilgrimshandböckerna och den apodemiska reselitteraturen² från tidigmodern tid liksom dagens reseguider, hör alla till denna kategori. Reseberättelsen däremot förstås här alltid som en skildring av en resa. Utgångspunkten är skildringen, dvs. texten, och inte den konkreta resan. Förhållandet mellan resehandboks litteraturen och reseberättelsen är dock nära och mångbottnat. Handboksgenren ger oss värdefull information om de förväntningar som ställdes på resberättelsens författare. Vissa epokers resehandböcker är delvis faktiska reseberättelser, medan reseberättelser som regel innehåller drag av encyklopedisk uppräknings som avslöjar ett nära förhållande till preparativ reselitteratur. Gränsdragningen är således suddig och följaktligen är det lika svårt som omotiverat att hålla de två begreppen strikt i sär.

Reseberättelsens uppkomst som litterär genre

När uppstår reseberättelsen som litterär konvention i den västerländska kulturhistorien? Sociologen Justin Stagl definierar den på slutet av 1500-talet etablerade apodemiska traditionen av resehandböcker, som en litterär genre. Andra, som litteraturvetaren Marie-Christine Gomez-Geraud, konstaterar att den medeltida pilgrimslitteraturen hade många gemensamma drag med senare reseskildringar, men att en av samtiden uppfattad reseberättelsegenre uppkom först under renässansen.³ Thomas

¹ Hans-Joachim Possin, *Reisen und Literatur. Das Thema des Reisens in der englischen Literatur des 18. Jahrhunderts*, (Tübingen 1972), s. 3–4; Adrien Pasquali, *Le tour des horizons. Critique et récits de voyages*, (Paris 1994), s. 139.

² Med apodemisk reselitteratur (lat. *a podes*, till fots) menas den resehandboksgenren som uppstod för bildningsresans behov och var populär under tiden 1550–1800. Om den apodemiska traditionen se: Justin Stagl, *Apodemiken: eine räsionierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts* (Paderborn 1983); 'Die Methodisierung des Reisens im 16. Jahrhundert', Peter J. Brenner (Hrsg.), *Der Reisebericht: Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur* (Frankfurt am Main 1989); *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800* (Chur 1995). Se även Pär Eliasson, *Plasens blick* (Umeå 1999), s. 38–39.

³ Marie-Christine Gomez-Geraud, *Écrire le voyage au XVIe siècle en France* (Paris 2000), s. 30–32.

Schönle har påvisat att inte bara den apodemiska traditionen etablerades kring år 1550, utan att det också blev kutym för återvändande diplomater att författa rapporter om de politiska förhållandena i andra länder.⁴ Reselitteraturen har ofta undersökts som en del av nationallitteraturen, vilket har betytt att uppkomsttid och grundläggande drag för en reseberättelsegenre kan variera i olika länder. Litteraturvetaren Norman Doiron har fastslagit en noggrann tidpunkt – 1630-talet i detta fall – för då den franska reseberättelsen kan verifieras som en allmänt godkänd genre med klara särdrag vad gäller stil, poetiska motiv och retorik.⁵ Den franska definitionen av en reseberättelsegenre är starkt förknippad med upptäcktsresorna som hos fransmännen kom igång på allvar först på 1600-talet. Portugiser och spanjorer hade redan på 1500-talet etablerat en reseberättelsetradition för upptäcktsresorna.⁶

Att aktivt sträva efter en avgränsning av både genre och uppkomsttidpunkt är problematiskt på många sätt, men att det som samtidigt kom att uppfatta som en reseberättelsegenre tog form från och med renässansen förefaller klart. Litteraturvetaren François Moureau talar om en renodlad reseberättelsegenre som uppstod vid denna tidpunkt närmast av en slump. Reseberättelsen blev en enkel minneslista – ”procédé mnémotechnique” – som i hög grad påverkades av de handböcker och guider vars tankevärld de plagierade. Denna reseskildringsgenres främsta funktion var enligt honom att ”bevisa” att världen på riktigt motsvarade de föreställningar man hade om den.⁷

Vid renässansen genomgick den medeltida *peregrinatio academica*-institutionen en förändringsprocess, då 1400-talets framväxande humanistiska bildningsideal modifierade och sekulariserade denna till en bildningsresa – *peregrinatio erudita* – som skulle vara en praktisk perfektion av en (adlig) ynglings bildning. Den apodemiska resetraditionen, med detaljerade listor över

⁴ Andreas Schönle, *Authenticity and Fiction in the Russian Literary Journey 1790–1840*, (London 2000), s. 1.

⁵ Norman Doiron, 'L'art de voyager. Pour une définition du récit de voyage à l'époque classique', i *Poétique*, nr 73, 1988, s. 85.

⁶ José Manuel Herrero Massari, *Libros de viajes de los siglos XVI y XVII en España y Portugal: lectura y lectores* (Madrid 1999).

⁷ François Moureau, 'L'imaginaire vrai', i dens (red.), *Métamorphoses du récit de voyage* (Paris/Genève 1986), s. 165–166. ”Le récit de voyage devient simple souvent inspiré platement des « guides » qu'il plagie : sa fonction, dérisoire, est de prouver que la réalité se conforme à l'érudition qu'on en a.”

vad resenären förväntades observera och beskriva, etablerades vid denna tidpunkt. Ett av syftena med den apodemiska litteraturen var att styra in ungdomen på den rätta och för bildningen nyttiga resans praktik. Detta var för att möta den kritik som samtidigt riktades mot den nya bildningsresan. Den sekulariserade, eller profana, bildningsresan uppfattades av kyrkan som ett onödigt och njutningslystet företag och dessutom kunde de från *touren* återvändande ynglingarna beskyllas för att alltför lättsinnigt anamma främmande vanor.⁸

Syftet här är främst att belysa reseberättelsens historiska utveckling under modern tid. En flyktig blick på medeltidens förstadier till den moderna tidens reseberättelse ger dock vissa intressanta utgångspunkter och allmänna drag angående resor och resebeskrivningar. Hela den medeltida europeiska litteraturens och kulturens kristna förtecken gör att litteratur som påminner om reseberättelsen främst bör sökas i fromma mäns – och några enstaka kvinnors – krönikor eller nedtecknade observationer från pilgrimsresor. Det medeltida akademiska resandet resulterade däremot sällan i litterära framställningar som berörde själva resan.⁹ Den medeltida litterära genre som närmast kunde anses sammanfalla med den renodlade reseberättelsen är pilgrimsberättelsen, vars främsta uppgift var att som vittnesmål och förberedande guider främja kristen moral och fromt leverne genom att visa pilgrimsfärdens goda inverkan på själen och det bortomjordliga livet.¹⁰ I den kristna världssynen angav pilgrimsbegreppet människans främlingskap och transitoriska förhållande till den jordiska vandringen.¹¹

⁸ Madeleine Therrien, 'La Lettre sur les voyages de Bêat de Muralt ou de l'inutilité des voyages', Moreau, op. cit., s. 73–81; Jeremy Black, *The British Abroad: The Grand Tour in the Eighteenth Century* (Gloucestershire & New York 1992), s. 297–300.

⁹ Om detta tema ur ett nordiskt perspektiv se: Pär Eliasson: 'Resande studenter under 600 år', Lychnos 1992; Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640* (Helsinki 1997); Sven Bagge, 'Nordic Students at Foreign Universities until 1660', *Scientific Journal of History* 1983.

¹⁰ Om den medeltidens och renässansens pilgrimslitteratur se: Françoise Joukovsky, 'Un circuit touristique au XVIe siècle: les pèlerinages à Jerusalem'; Jean-Marc Pasteur, 'Les récits de pèlerins allemands au XVe siècle'; Annie Faugère, 'L'Autre et l'Autre dans quelques récits de voyage allemands', samtliga i Alain Niderst (ed.), *Les récits de voyage*, (Nizet, Paris 1986); Marie-Christine Gomez-Geraud, *Le crépuscule du grand voyage: les récits des pèlerins à Jerusalem, 1458–1612* (Paris 1999).

¹¹ Juergen Hahn: *The Origins of the Baroque Concept of Peregrinatio* (Chapel Hill 1973), s. 174. "In Paradise there was stability, whereas life on earth was uncertain and unstable. The temporal life had, in short, all the properties of the *peregrinatio*."

Under senmedeltiden etablerades pilgrimstraditionen mycket snabbt och blev en av de viktigaste reseformerna. Franciskanerbrodern och Jerusalemresenären Odric de Fore Julii skrev år 1330 att han begav sig på "pilgrimsfårdens och resans väg."¹² Han gör en intressant skillnad mellan den religiösa vällfärden *peregrinatio* och den sekulära *voiage*. Detta gör han uppenbart för att rättfärdiga den del av resan som inte hade religiösa förtecken. J u e r g e n H a h n påpekar i en studie över pilgrimsbegreppet att resor som gick *oultre mer*, bortom de kända gränserna för den i Bibeln etablerade jordiska geografin, var politiskt-teologiskt känsliga företag. Det fanns ett intresse för att få ny kunskap om dessa okända trakter, vilket motiverade resorna, men samtidigt var det viktigt att dessa inte företogs enbart i njutningssyfte.¹³ Enligt kyrkan var hela jorden Guds skapelse och den kunde beses med lika stor behållning var man än råkade ha sitt hem. Att resa i andra än av kyrkan uppmanade syften ansågs inte vara särskilt uppbyggande för karaktären, snarare tvärtom. Att resa enbart för att mätta sinnenas retningar kunde anses vara direkt skadligt. Pilgrimsfärden var en prövning, inte ett nöje.

Denna medeltida dikotomisering mellan den religiösa pilgrimsfärden och den sekulära resan är instruktiv på många sätt. För det första ger den oss en inblick i hur revolutionerande renässansens upptäcktsresor och reseberättelser kom att vara. För det andra förtydligar denna jämförelse också hur samtiden och senare forskning har sett en reseberättelsegenre växa fram som motpol till den kristna pilgrimslitteraturen.¹⁴ För det tredje visar denna dikotomisering på ett centralt tema för reseberättelsens senare stilistiska utveckling. Den religiösa pilgrimsberättelsens ideal var introvert. Berättelsen var vänd mot människans egna sinneslandskap (dock inte ännu det egna "jaget" i individualistisk mening) och inte mot det världsliga. Däremot skapade renässansens upptäckter ett stilideal där författarens uppgift var att utplåna sitt inre själsliv för att beskriva och rapportera så mycket som möjligt av det nya och

¹² Från en fransk översättning av originalets latin, ur: Luis de Bacher (ed.): *L'Extrême Orient au Moyen Age* (Paris 1877), s. 89. " [...] le chemin de la pérégrination et du voiage [...]"

¹³ H a h n, s. 27.

¹⁴ Denna aspekt betonas i den franska reselitteraturforskningen, medan den tyska forskningstraditionen tenderar att se starkare band mellan den medeltida pilgrimsresan och den tidigmoderna bildningsresan. En logisk delförklaring till detta torde vara att man inte från det tyskpråkiga Europa gjorde expeditioner till Amerika, medan man däremot bibehöll sin centrala ställning som ett av de akademiska kärnområdena i Europa. Ur ett centraleuropeiskt perspektiv bibehöll också pilgrimsrutten Venedig-Haifa sin betydelse under 1500-talet (se J o u k o v s k y, s. 38–57.)

ofattbara som han mötte. Denna transkriberingsuppgift hade mer gemensamt med vetenskapen än med skönlitteraturen. Dessa två motpoler återkommer genom reseberättelsens olika historiska paradigmskiften. Den enkla beskrivande stilen och den introverta kontemplativa stilen upprepar sig regelbundet i nya skepnader.

Nya världen och nya värden

Upptäckten av den nya världen förorsakade en kosmografisk revolution i Europa. Man var tvungen att kartlägga, eller dekryptera, världen på nytt både mentalt och faktiskt.¹⁵ Denna nya värld – bortom alla dittills kända begrepp¹⁶ – beskrevs genom kartor, bilder och texter. De europeiska upptäcktsresandena var redovisningsskyldiga för uppdragsgivarna, och uppfattade dessutom säkert sin rapporteringsuppgift också inför en större lärd allmänhet. I motsats till krönikor, religiösa handböcker och andra ur en stationär skrivkammarmiljö framkommen litteratur, var dessa reseberättelser delvis skrivna ute i världen, under resan. Åtminstone hade det stilistiska idealet blivit att ge ett sådant intryck.

De första rapporterna från den nya världen var närmast loggböcker som var fyligare än normalt. De var ett mellanting mellan loggbok och krönika,¹⁷ noggranna i dateringen, med en kronologisk berättelse och dominerade av topografiska observationer. Den starka betoningen av nyttoaspekten innebar att författarens egen person tonades ner markant. Denna epoks reseberättelser utvecklade oftare narrationen i första person pluralis än i första person singularis.¹⁸ Även tredje person singularis användes för att markera denna opersonliga och, med *Adrien Pasqualis* ord, pseudo-objektiva stil.¹⁹

¹⁵ Frank Lestringant, *L'atelier du cosmographe ou l'image du monde à la Renaissance* (Paris 1991) s 15; *Écrire le monde à la Renaissance. Quinze études sur Rabelais, Postel, Bodin et la littérature géographique* (Caen 1993), s.256.

¹⁶ Roland Le Huenen, 'Qu'est-ce qu'un récit de voyage?', Marie-Christine Gomez-Geraud (red.), *Les modèles du récit de voyage*, Littérales n° 7, (Nanterre 1990), s. 18. "Car le voyage, en son principe, a quelque chose de provocateur, il oppose aux signes du discours un réel inédit, un au-delà des mots, une sorte de noumène jusque-là insoupçonné, la fascination du non-sens."

¹⁷ Gomez-Geraud, *Écrire le voyage au XVIe siècle en France*, s. 25.

¹⁸ Gomez-Geraud, *Écrire le voyage au XVIe siècle en France*, s. 25 & 30; Michel Bideaux: 'Introduction', Jacques Cartier, *Relations* (édition critique par Michel Bideaux), (Montreal 1986), s. 53.

¹⁹ Pasquali, s. 91.

Renässansens europeiska resevittnesmål var främst vetenskapliga skrifter, vars uppgift var att i humanismens anda upptäcka och beskriva världen på ett sätt som bröt med den medeltida kristna världs- och vetenskapssynen. Detta sekulära reseberättelseparadigm skapade det empiriska verifieringskrav som sedan ofta förknippats med resevittnesmål. Tanken att skribenten beskriver det faktiska har ofta senare orienterat författare och duperat läsare. Många 1500- och 1600-talsresenärer konstaterar i sina inledningsord att de inte besitter en litterär-historisk bildning, men att deras uppiktiga intention är att beskriva det faktiska. År 1555 skriver Levantresenären Pierre Belon:

[...] j'ay traicté ceste mienne obseruation en nostre vulgaire Fañois, & redigé en trois liures, le plus fidelemen qu'il m'a esté possible: n'usant d'autre artifice ou l'elegance d'oraison, sinon d'une forme simple, narrant les choses ay vray ainsi que les ay trouuées es pays estranges: rendant à chacune son appellation Française ou il m'a esté possible de lu trouuer vn nom vulgaire.²⁰

Resenärerna, oftast sjökaptener, ursäktade sig återkommande för sin kantiga prosa. Varken författarna eller förläggarna och boktryckarna som finansierade bokprojekten, såg reseberättelsens vikt och funktion i stilens skönhet. Snarare drevs båda parterna till dylika bokprojekt för att mätta läsarnas nyfikenhet och kanske i resenärernas fall, ännu mera för att visa resans nyttighet för kungadömet eller kyrkan.²¹ Den *enkla stilen* blev under 1500- och 1600-talet en av reseberättelseförfattarna anamman litterär form, som uppfattades som en motpol till den *sköna stilen*.²² Med tiden utvecklades även en tendens att se den enkla stilen som en garanti för vittnesmålets äkthet, vilket betydde att en strävan till den sköna stilen i resebeskrivningar kunde uppfattas som både opassande och föga trovärdig.²³

²⁰ Wendelin Guentner: *Esquisses littéraires : rhétorique du spontané et récit de voyage au XIXe siècle* (Saint-Genouph 1997), s. 42–43. [ur: Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables, truvés en Grece, Asie, Judé, Egypte, Arabie & d'autres pays estranges* (Antwerpen 1555). "...jag har nedtecknat mina observationer på vårt franska folkspråk och redigerat dem i tre böcker så sanningsenligt som mig varit möjligt. Jag har inte använt mig av några andra retoriska ornament än den enkla stilen och jag har beskrivit alla ting sanningsenligt så som jag upplevt dem i främmande länder, givande åt var och en sitt franskspråkiga namn då det varit mig möjligt att hitta ett sådant." [förf:s översättning]

²¹ *ibid.*, s. 41.

²² *ibid.*, s.40–42.

²³ Guentner, s. 45 & 48.

Det subjektiva peregrinatio och sensatio

Den nya enkla stilens genombrott innebar däremot inte att den medeltida pilgrimslitteraturens tradition försvann. Under 1500-talets motreformation fick denna genre nytt liv och nytt innehåll. Vid tiden för konciliet i Trento, som avslutades år 1563, genomgick pilgrimsberättelsen en förändring. För det första började pilgrimsförfattarna tydligare och oftare göra egna reflektioner, för att uttrycka sin katolska tro, men också för att beskriva sina egna upplevelser av viktiga rese-mål. Dessa mirabilia var noggrannt angivna för resenärerna redan i medeltidens pilgrimguider, men det var först nu som mera ymniga och personligt reflekterande beskrivningar av t.ex. Kristi grav började förekomma. För det andra införde motreformationen en stark propaganda för pilgrimsresan, som av reformatorerna kritiserades som ett dyrt, tvivelaktigt och direkt vidskepligt företag. Nya retoriska vapen togs i bruk för att försvara pilgrimsfärden. Personliga vittnesmål om Guds providentiella närvaro under resans strapatser började förekomma allt oftare fr.o.m. 1500-talets sista decennier förebådande barockens andliga klimat.²⁴

Motreformationen besvarade renässansens extroverta och sekulära praktik med en ny väg av introvert religiositet. Det tidigare omnämnda *peregrinatio*-begreppet aktualiserades åter, inte bara inom pilgrimslitteraturen utan också inom andra andliga sfärer; bl.a. lanserade trubadurerna vid dessa tider ett literärt kärleksmotiv som betonade det ädla i den ofullbordade kärlekens försmäktelse.²⁵ Barockens sensibilitet för den kristna människans inre själsliv, är enligt Juergen Hahn ett bevis för att den medeltida *peregrinatio*-idén överlevde renässansen. Dessutom hävdar han att man i densamma hittar ett frö till romantikens individcentrerade och sentimentalt kontemplerande världsbild.²⁶ Denna slutsats är av betydelse för hur man tolkar reseberättelsens utveckling under romantiken. Hahns resonemang erbjuder terminologiska redskap för att se romantikens reseberättelseparadigm som en sekulariserad arvtagare till medeltidens och barockens pilgrimstradition. Romantiken anammade pilgrimstematiken, även om rese-målen – *mirabili* – och den introverta själskontemplationen – *sensatio* – hade andra förtecken. Den roman-

²⁴ Gomez-Geraud, *Écrire le voyage au XVIe siècle en France* s. 22–23.

²⁵ Hahn, s. 174.

²⁶ Ibid., s. 175: "The fact that the literary theme of the spiritual *peregrinatio* requires a great capacity for introspection is borne out by its high incidence in the soul-searching literature of Romanticism. [...] it is necessary for the reader not to lose sight of the continuing nature of the tradition."

tiska reselitteraturens flykt kom främst att vara en flykt från civilisationen tillbaka till naturen, eller tillbaka till historien, medan medeltidens och barockens flykt gick från det jordiska till det andliga i väntan på en bortomjordlig belöning.

Resan som livets metafor

Berättelsen om en resa är berättelsen om en person, *resenären*. Resan för resenären från en punkt till en annan. Denna ständiga rörelse betyder att resenären hela tiden konfronteras med nya upplevelser och erfarenheter, vissa positiva andra kanske rent katastrofala. Det ligger nära till hands att jämföra resan med livets vandring, något man också har gjort i stor utsträckning. Redan under 1600-talet njöt reseberättelsen stor popularitet och hörde till den mest populära litteraturen på folkspråk.²⁷ Resans och reseberättelsens uppbyggande funktion handlade inte enbart om att bilda läsaren med geografisk, etnografisk och historisk kunskap, utan också om att befrämja god moral. Läsarna förväntades identifiera sig med berättelsens resenär, vilket betydde att denne helst skulle leva upp till höga ideal. Enligt detta mönster drabbades resenären ofta av motgångar då han inte hade följt den goda resans praktik, medan Guds försyn vilade över dem som följde de givna idealen. Den apodemiska traditionens syfte att instruera till en rätt resepraktik har ett nära samband med denna moraliska aspekt av resande och reseberättelsen som genre.

En kanske något överraskande form av litteratur som står i ett nära förhållande till reseberättelsen är de likpredikningar – *Curriculum Vitae* – som av hävd lästes upp vid begravingar. Denna protestantiska tradition etablerades samtidigt som den apodemiska traditionen, dvs. ca år 1550, och var allmän i två sekel framöver. Dessa likpredikningar var en blandning av biografisk levnadsteckning och moraliskt exempel. Den dödes liv tecknades upp som ett exempel på hur den jordliga vandringen kunde gestalta sig. Sedan var det upp till var och en att se den avlidne antingen som ett gott eller avskräckande exempel. Jill B e p l e r har jämfört likpredikningarnas och samtida reseberättelsers narrativa struktur, och hon framför några paralleller.²⁸ Resan lik-

²⁷ Jill B e p l e r, 'The Travel-Author and his Role in Seventeenth-Century German Travel Accounts', Zwerner von Martels (ed.), *Travel Fact and Travel Fiction* (Leiden/New York/Köln 1994), s. 183.

²⁸ B e p l e r utgår från tyska likpredikningar och hänvisar till Rudolf L e n z, 'Gedruckte Leichenpredigten (1550–1750)' Rudolf Lenz (Hrsg.), *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften* (Köln/Wien 1975); *De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als multidisziplinä-*

som livet gestaltades som en personlighetsformande utvecklingsprocess, och det var således inte egalt vad man gjorde under en resa. I likhet med de personliga strapatser som förknippades med pilgrimsresan var också sekulära resor som företogs å yrkets vägnar ett slags prövning av resenärens karaktär. En resa som företogs i godkänt syfte och genomfördes på rätt sätt med en lyckad hemkomst som resultat, blev en metafor för ett dygdigt leverne.²⁹

Bepler ser denna "providentialism" som en narrativ konvention i 1600-talets reseberättelser. Handelsresande, diplomater, hovfolk och studenter skulle följaktligen i reseberättelser påvisa sin moraliska dygd. Resans prövningar kunde ses som Guds prövning och en lyckad hemkomst blev lätt en metafor för själens rening, bot och Herrens nåd. Providentialismens logik förutsatte att all resepraktik skulle kunna legitimeras, vilket i praktiken betydde att resor som företogs av pur nyfikenhet eller i njutningssyfte var moraliskt förkastliga. Den katolska pilgrimslitteraturens providentiella dimension fick således också en protestantisk variant där det sekulära resandet legitimerades, men där också klara moraliska regler uppställdes.³⁰

Mellan upplysning och romantik

Reseberättelsens krav på bevisliga fakta var förenligt med upplysningens empiriska vetenskapsideal. Den enkla eller naturliga stilen var så gott som identisk med naturvetenskapens litterära uttrycksätt. Sålunda representerar det tidiga 1700-talet en period av kontinuitet i reseberättelsens historiska utveckling. Den apodemiska traditionen överlevde barocken, men däremot anses att den inte överlevde romantiken.³¹ Reseberättelsens två stora paradigmskiften är således renässansen och romantiken. Det är dock skäl att jämföra 1600-talets och 1700-talets kulturklimat med varandra för att komma det förestående paradigmskiftet på spåret.

Under den fransk-klassicistiska smakens vägledning höjdes kraven på estetisk raffinering inom alla konstformer. Litteraturens form blev följaktligen

re Quelle unter besonderer Berücksichtigung der Historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte (Sigmaringen 1990). I Sverige har bl.a. Göran Stenberg behandlat ämnet i avhandlingen *Döden dikterar. En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen* (Stockholm 1998), och i Finland Olavi Rimpiläinen, *Suomalainen hautauspuhe puhdasoppisuuden aikana* (Helsinki 1973).

²⁹ Bepler, s. 185–186.

³⁰ Bepler, s. 187–189.

³¹ Eliasson, *Platsens blick*, s. 38.

allt viktigare redan vid ingången av 1700-talet. Den bildade allmänheten var inte längre lika intresserad av reseberättelsen som en facklitterär genre för sjöfarare och andra resenärer. Oceanjournalens monotona landskap utgjorde allvarliga problem med tanke på de gryende kraven på litterär underhållning. I England och Frankrike började man kring år 1750 redigera resejournaler med allt hårdare hand för att krympa ner alltför långa och monotona avsnitt i akt och mening att skapa en stil – *formula dulce* – som var i enlighet med den goda smaken.³² L'abbé Prévost, vars resehistoriska pionjärantologi i tjugo band, *Histoire générale des voyages*, utkom under åren 1746–1757, förklarade denna praxis med behovet att skapa reguljärt och proportionellt komponerade texter som både fyllde "behagets och instruktionens" behov.³³

Redan under tidigt 1700-tal hade de första parodierna på den enkla stilen uppenbarat sig, och en allt tydligare reaktion mot den råbarkade "sjömansstilen" formades. En parodiering av reseberättelsen kunde också rikta sig mot en speciell grupp reseförfattare, som i Jacob Wallebergs *Min son på gallejan* (1781), där de linneanska lärjungarnas vetenskapliga rapporteringsnit var föremål för en hejdlös satir. Även den providentiella konventionens moralfasta ton blev tidigt föremål för skämt.³⁴ John Bunyans populära kristna folkroman *The Pilgrim's Progress* (*Kristens resa* 1678) inspirerade William Hogarth att ett halvsekel senare publicera en serie gravyrer under titeln *A Rake's Progress* (*Rucklarens väg* 1735). Tidens publik förstod genast att den äregirige John Rakewells olika misslyckade upptåg för att vinna socialt anseende var en parodi på Kristens "resa genom denna världen till den tillkommande". Den skönlitterära romanen vävde in centrala narrativa element ur reseberättelsen för att tjäna olika syften. Jonathan Swifts *Gullivers resor*³⁵ (1726) är ett representativt exempel på hur reseberättelsens struktur utnyttjades i samhällssatiren. En mera uppbyggande litteratur med anknytning till reseberättelsen var utvecklingsromaner som Daniel Defoes *The Life and Strange and surprising Adventures of Robinson Crusoe* (1719). Den och andra

³² Guentner, s. 55.

³³ L'abbé Prévost, *Histoire générale des voyages*, III (Paris 1747), s. iii: "Les réductions forment des corps réguliers, qui portent toujours le double caractère de l'agrément & de l'instruction." Citerat i Guentner, s. 55.

³⁴ Bepier, s. 193.

³⁵ Originaltiteln lyder: *Travels into Several Remote Nations of the World in four Parts by Lemuel Gulliver*.

"robinsonader" betonade individens förmåga att klara svåra umbäranden och överleva i torftiga förhållanden. Dessa äventyrshistorier, där skeppsbrottet var ett standardtema, hade många drag av samtida reseberättelser. Yrjö Hirn behandlar i sin klassiska robinsonadstudie *Ön i världshavet* (1928) denna kategori av äventyrsförfattare, som var "väl medveten om att man, när man vill väcka intresse för några otroliga fiktioner, icke bör försumma att meddela noggranna detaljuppgifter, som ge ett sken av trovärdighet åt dikten".³⁶

Kraven på resenärernas litterära stilmedvetenhet blev således större under 1700-talet och det enkla transkriberingsidealet föll i bakgrunden. Det gällde att vara hemma i den litterära republiken lika väl som att vara uppmärksam på reseupplevelserna. Genom filosofernas verk omformades resenärernas förväntningshorisonter och den rousseanska natursynen impräntades med tiden i allas medvetande. Det romantiska paradigmet skapade ett behov av exaltationsframkallande resemål och ett besök vid vulkanen Etna kunde försätta betraktaren på jakt efter det sublima "i ett tillstånd nära delirium".³⁷ Upplysningens ideal av analys och klassificering upplevdes som förlegade och i stället ansågs det viktigt att kunna beskriva de band som gjorde att naturens ordning skapade en harmonisk helhet.³⁸

Detta betydde dock inte att det etablerade verifieringskravet försvann, utan vid tiden för brytningen mellan upplysningen och romantiken etablerades ett dubbelt krav för reseberättelsen.³⁹ Samtidigt som resenären förväntades inkludera faktisk information i narrationen blev sentimentala skönlitterära passager obligatoriska. Idealet kunde vara att abrupt övergå från den ena stilen till den andra. Ett typexempel på detta finner man i den ryske furst Pavel Gavzilovitj Gagarins franskspråkiga Finlandsskildring från år 1809, *Treize journées, ou la Finlande*, i vilken officeren och reseförfattaren varierar mellan att beskriva sin själs längtan till den hemma i S:t Petersburg väntande fiktiva fästmon Cora, och räknandet av kanonerna på den nyerovrade fästningen Sveaborg.⁴⁰

³⁶ Yrjö Hirn, *Ön i världshavet* (Helsingfors 1928), s. 43.

³⁷ Wolfzettel, s. 116. "dans un état voisin du délire". Bergslandskapet introducerades i den nyare litteraturen redan år 1727 genom Albrecht Hallers dikt "Die Alpen".

³⁸ Colas Duflou, 'La lecture du paysage de Bernardin de Saint-Pierre', Michel J. L. Perin (ed.), *L'idée de paysage* (Greifswald 1997), s. 188.

³⁹ Le Huenen, s. 13.

⁴⁰ Prince Gagarine, *Treize journées ou la Finlande* (S:t Petersburg 1809).

Under romantiken nådde den subjektiva och sublimes sköna stilen sin fulla pregnans. Reseberättelsen genomlevde sin mest grundläggande metamorfos sedan renässansen. Grand tour-epoken skapade en subjektivt-pittoresk stil där fiktiva element i form av anekdoter, personer och sentimentala upplevelser ingick som litterära motiv. Reseberättelsen blev enligt många en "vacker lögn som kommer långväga ifrån".⁴¹ Det dubbla kravet medförde också en programmatisk introvert och subjektiv kontemplation inför naturen och inför människolivets förgänglighet.⁴² Lombarden Guiseppe Acerbi personifierar väl den romantiska resenären, när han inför Nordkaps midnattssol delar sina för stunden infunna själsliga landskap med läsaren:

Here everything is solitary, every thing is steril, every thing sad and despondent [...] The northern sun, creeping at midnight at the distance of five diameters along the horizon, and the immeasurable ocean in apparent contact with the skies, form the grand outlines in the sublime picture presented to the astonished spectator.⁴³

Reseberättelsen under borgerskapets sekel

Polariteten mellan objektivitet och subjektivitet genomsyrar reseberättelsen under hela 1800-talet. Den apodemiska traditionens systematiskt-deskriptiva stil hade under upplysningen förädlats till en mera raffinerad "encyklopedisk stil".⁴⁴ Verifieringskravet var starkt rotat i den encyklopediska stilens ideal och en bit in på 1800-talet inföll en objektivistisk och antiromantisk reaktion, som inte helt överraskande hade ett samband med realismens genombrott i den västerländska litteraturen. Redan under 1820-talet hittar man exempel på hur romantikens sensibilitet tonats ner till förmån för en sociopolitisk analys. Att undersöka och analysera samhällets tillstånd blev för resenärer som Alexis de Tocqueville och baron Astolphe de la Custine viktigare

⁴¹ Françoise Weil, 'La relation de voyage : document anthropologique ou texte littéraire?', Britta Rupp-Eisenreich (ed.), *Histoires de l'anthropologie : XVI-XIX siècles* (Paris 1984), s. 55: "A beau mentir qui vient de loin."

⁴² Jörg-Ulrich Fechner, *Erfahrene und erfundene Landschaft. Aurelio de Giorgio Bertòlas Deutschlandbild und die Begründung des Rheinromantik* (Oplagen 1954), s. 200; Possin, s. 23-24; Wolfzettel, s. 9: "Die Landschaft wird so mehr und mehr zu einer Landschaft des Ichs."; Christine Peltre, *Retour en Arcadie. Le voyage des artistes français en Grèce au XIXe siècle* (Paris 1997), s. 324.

⁴³ Guiseppe Acerbi, *Travels Through Sweden, Finland and Lapland to the North Cape in the Years 1798 and 1799*, vol. II (London 1802), s. 110.

⁴⁴ Wolfzettel, s. 6.

än den autobiografiskt-existentiella diskursen. Den av romantiken omhulda-
de tanken om folkets, kulturens, klimatets, historiens och samhällsskickets
organiska helhet övergick under positivistiska förtecken till en geografisk och
rasideologisk determinism. De eurocentriska resevittnesmålen blev ofta en
betygsättning av framstegets närvaro eller frånvaro i perifera rese-mål, och de
byggde på så sätt vidare på upplysningsfilosofernas arv.

1800-talets politiskt argumenterande reseberättelse var långt från renässan-
sens transkriberingsteknik. Snarare var det 1700-talets rationella encyklope-
diska diskurs som kan skönjas i de essäistiska exposéer som, liksom upplys-
ningsfilosoferna, tog sina argument från bibliotekets referenslitteratur och
inte från den självupplevda resan.⁴⁵ Tocqueville, Custine, Chateaubriand,
Fredrika Bremer och hundratals andra skrev sina reseberättelser (eller läsebe-
rättelser) under en process där både det förberedande och efter återkomsten
avslutande arbetet var lika viktigt som själva resan. I denna bemärkelse bibe-
höll den encyklopediska och/eller politiskt ställningstagande reseberättelsen
sitt nära förhållande till vetenskapen. Samtidigt bevarades romantikens sub-
jektiva ideal och reseberättelsen blev i allt högre grad en genre för författare,
något som Yrjö Hirn har observerat i en bedömning av reseförfattarnas för-
hållande till den etablerade skönlitteraturen: ”Till sitt antal äro dessa författa-
re så många, att man genom att uppmärksamma dem alla helt enkelt skulle
komma att till förnyad behandling upptaga en del av de viktigaste kapitlen i
de senaste seklers litteraturhistoria.”⁴⁶

Reseberättelsen uppfattades inte längre som vetenskap, utan den blev en
blandning mellan underhållande äventyrlitteratur (inte sällan med veten-
skapsmannen som hjälte) och sociopolitisk samhällsanalys. Vetenskapsmän
kunde göra resor och skriva vetenskapliga verk om resultaten, men om en
reseberättelse publicerades för en större publik var denna en separat litterär
text som fyllde kraven för en subjektivt reflekterande stil. Reseberättelsen
blev allt mera en underhållande genre för det läsande borgerskapet. Ångbåts-
resan och framförallt tågresan bjöd på utmärkta ramar för utvecklandet av en
subjektivt skönlitterär resebeskrivning som fångade essensen i 1800-talets

⁴⁵ Se Christine Montalbetti, 'Entre écriture du monde et réécriture de la bibliot-
hèque. Conflits de la référence et de l'intertextualité dans le récit de voyage au XIXe siècle', Sophie Linon-Chipon, Véronique Magri-Mourgues & Sarga Moussa (eds.), *Miroirs de textes. Récits de voyage et intertextualité*, Publications de la Faculté des Lettres, Arts et Sciences Humaines de Nice (Nice 1998), s. 3–16.

⁴⁶ Yrjö Hirn, *Den gamla postvagnen* (Helsingfors 1926), s. 12.

kollektiva känsla av framsteg.⁴⁷ Rent tekniskt förändrade tågresan reseberättelsens landskap och fysiska rum. Diligensen, pastoralidyllen och sömniga grindvakter förbyttes till förbirusande kulturlandskap, sceniska vyer, ingenjörskonstens underverk i form av broar och tunnlår. Även det inre rummet förändrades och tågresenärernas reseskildringar beskriver ofta även det sociala umgänget ombord på tåget.⁴⁸

Även konstvallfartsidén fick sitt genombrott under 1800-talet. Resor i Madame de Staëls och Stendahls fotspår etablerade med tiden en klassificerad ordning av konsthistoriska *mirabilia*. Jacob Burckhardts *Der Cicerone* (1855) blev ett standardverk för alla som ville närma sig den italienska halvöns konstskatter. Burckhardts katalogisering av antikens, medeltidens och renässansens konst var encyklopedisk till sin natur, historisk i de förklarande texterna och hade således många gemensamma drag med den tidigare apodemiska reselitteraturen.

Den underhållande reseberättelsen kom allt närmare skönlitteraturen, medan den sociopolitiska reseberättelsen utgick från den enkla stilen. Överlag var alla typer av reseberättelser starkt bundna till litterära former som även kunde användas i andra sammanhang. Förutom den encyklopediska essän var dagboken och framförallt brevformen mycket populär. Brevformen som fiktion förekom redan i 1700-talets samhällskritik. Montesquieus *Perserbrev* fick tidigt många efterföljande imitationer. Under 1800-talet fick den epistolära formen sitt stora genombrott inom reseberättelsegenren.⁴⁹ Brevets högst personliga jag-form var ett viktigt element i 1800-talets reseberättelse i jämförelse med tidigare epoker. Trots att den enkla och sköna stilens huvuddrag upprepades i olika skepnader blev brevets subjektiva form ett unisont accepterat stilistisk medel.

Vid sekelskiftet fick den sköna och spontana stilen ny substans. Romantikens försmäktande Wertherfigur dök upp som antingen den nihilistiske bohemen eller den trotsige dandyn, båda lika världsfrånvända i sin *peregrinatio*. Psykoanalysen gav den introverta meditationen en helt ny terminologi och nya själslandskap att upptäcka. Samtidigt levde 1800-talets etablerade reseberättelsetradition vidare, trots att det har påpekats att 1900-talet innebar en

⁴⁷ Om tågreselitteratur och tågresor se: Wolfgang Schivelbusch, *Järnvägsresandets historia: om rummets och tidens industrialisering under artonhundratalet* (Stockholm 1984); François Moureau (ed.), *Écritures du chemin de fer* (Paris 1997).

⁴⁸ Françoise Chénet-Faugeras, 'Vues du train', s. 59-70, i Moureau, op cit.

⁴⁹ Pasquali, s. 103; Guentner, s. 283.

kris för den traditionella reseberättelsen. Denna påstådda kris berodde dels på att världen hade blivit mindre och relativt väl kartlagd, men främst berodde det på att fotografiet hotade att utkonkurrera den traditionella reseberättelsen.⁵⁰ Även en kritik av 1800-talets europeiska rese-ethos utvecklades med tiden bland antropologer. Claude Levi-Strauss' *Tristes tropiques* (1956) är ett ofta nämnt exempel hur reseberättaren kom att utgå från en kritisk syn på hela reseföretaget och i synnerhet vad man såg som eurocentrisk turism.⁵¹ Det fanns således flera orsaker till att reseberättelsen relativiserades under 1900-talet.

Mellan fakta och fiktion – reseberättelsens dubbla virtualitet

I sin klassiska studie över reseberättelsens förhållande till romanen, konstaterar Percy G. Adams att man kan förstå något av reseberättelsens väsen genom att fråga sig vad en reseberättelse inte är:

The récit de voyage is not just a first-person journal [...].
It is not just in prose. [...]
It is not necessarily a story with a simple, uncontrived plot, [...]
It is not just a set of notes jotted down each day or whenever the traveller has time, [...]
It is not just an objective report, [...]
Travel writing [...] is not a branch of history any more than it is of geography. [...]
The récit de voyage is, of course, not just an exploration report [...].
It is not a complete record of a journey [...].
It is not "sublitterature" [...].⁵²

Liksom Adams kommer Roland Le Huenen i ett försök att definiera reseberättelsen fram till att man främst måste beakta alla de faktorer som gör att olika reseberättelser avviker från varandra som litterära dokument.⁵³ Därtill kommer den ofantliga vidd som reseberättelsekorpusen omfattar och dessutom att reseberättelsen som text ofta befinner sig inom en annan litterär genre, som t.ex. brevet, dagboken, självbiografen eller den lärda essän. Dessutom diversifierar skiftande författaridentiteter och motiv reseberättelsen ytterligare. Geografens, naturvetarens, etnologens, diplomatens, militärens, missionärens, handelsmannens, historikerns, konstnärens och journalistens

⁵⁰ Guentner, s. 283.

⁵¹ Claude Lévi-Strauss, *Tristes tropiques* (Paris 1956).

⁵² Percy G. Adams, *Travel Literature and the Evolution of the Novel*, (Lexington 1983), s. 280–281; Pasquali, s. 93.

⁵³ Le Huenen, s. 13.

reseberättelser kan alla ha olika fokus. De faktiska resenärerna reser och skriver ofta i personliga, historiska, fantastiska eller drömda landskap. Oberoende av vilken tid man rör sig i är gränsen mellan fiktion och fakta hårfin. Reseberättelsen rör sig hela tiden i ett spänningsfält mellan fakta och fiktion, en manifestering av reseberättelsens dubbla virtualitet.⁵⁴

Både Roland Le Huenen och Adrien Pasquali argumenterar, liksom Adams ovan, för att reselitteraturen bör förstås som en del av litteraturen och inte som en halvlitterär genre utan samma tyngd som den "riktiga" skönlitteraturen. Den litteraturvetenskapligt betonade reselitteraturforskningen tenderar dock ofta att motivera hela sin forskning genom en teleologisk föreställning om hur en historiskt sett icke-litterär reseberättelsegenre smälter in i den ansedda skönlitteraturen senast på 1800-talet. Andra former av reseberättelser fortlevde dock parallellt med författarheroernas kända reseskildringar, och ur ett kulturhistoriskt perspektiv blir reseberättelsens skönlitterära värde en sekundär angelägenhet. Det viktiga var inte att kända författare skrev litterärt högklassiga reseskildringar, utan att det överhuvudtaget skrevs sådana.

Trots att en entydig genrebestämning för reseberättelsen kanske inte är möjlig kan man dock särskilja dominerande drag i förhållande till annan litteratur.⁵⁵ Resan erbjuder berättartekniskt en klar intrig som är en av de äldsta och mest universella världslitteraturen känner. Reseberättelsen har vissa, om än lösa, yttre tekniska ramar angående narration, kronologi och spatialitet, som kan användas både i fiktivt och faktiskt syfte. Resan ställer krav på vad som är sannolikt enligt en narrativ kausalitet där sekvenser följer varandra enligt en logik som ger reseberättelsen mening och riktning. Det är inom ramen för dessa narrativa regler som anekdoter, nyheter eller mindre politiska avhandlingar kan trädas på berättelsens röda tråd.⁵⁶

Då man inom litteraturvetenskapen pläderar för att reseberättelsen bör ses som en fullvärdig del av litteraturen, blir frågeställningen för historiker snarare huruvida reseberättelsen är en vederhäftig historisk källa. För historieve-

⁵⁴ Le Huenen, s. 14

⁵⁵ *ibid.*, s. 15. "Ce n'est pas dire pour autant que toute description, tant soit peu formalisée, en soit irréalisable, s'il est vrai que le récit de voyage, dans sa multiplicité même, montre des usages dominants, des convergences de traitement au niveau de ses composantes narratives et descriptives, tout en admettant volontiers que ses usages et ses composantes ne lui appartiennent pas en propre."

⁵⁶ Pasquali, s. 112, 127. Pasquali använder den franska termen *enfilage* för denna typ av narrativ komposition.

tenskapen är reseberättelsen en utmanande källtyp. Skildringar från resor som bevisligen har ägt rum är ur en positivistisk synvinkel en potentiell källa för faktisk information. Historikerns uppgift kan då uppfattas vara att bedöma riktigheten i resevittnesmålet och följaktligen att också avslöja "felaktigheter". Ändamålsenligheten i ett forskningsgrepp där man söker fel i resevittnesmålen utgående från forskarens egna världsbild kan ifrågasättas, liksom också den motsatta tanken att allt som beskrivs är lika sant som författaren själv låter påskina. I värsta fall kan det leda till att totalt fiktiva reseberättelser behandlas som riktiga resor.⁵⁷

Hur påverkas människans synorgan av hjärnan och hjärtat, dvs. av tidigare erfarenheter och av stundens emotionella tillstånd? Hur kan vi lita på det som har skrivits enligt principen att beskriva allt såsom det i verkligheten är? Inom reselitteratureforskningen talar man om självseendets – eller autopsins – problematik. Resehandbokslitteraturen skapade en metod och ackumulerade instruktioner för hur man skulle observera omgivningen under resor.⁵⁸ Det är uppenbart att vi i dag inte kan lita på reseskildringar i den utsträckning som t.ex. apodemikernas retorik vill låta påskina. Resehandböckernas regler var ideal för hur man skulle resa, se och beskriva. Det finns ingenting som garanterar att dessa ideal automatiskt uppfylldes, att normen är representativ för praktiken.

Samtidigt som en viss empirisk kontroll är självklar för en trovärdig kontextuell förståelse, konfronteras den positivistiska historiesynen allmänt i dag med andra analysmetoder inom kulturforskningen.⁵⁹ Om man, som Hayden White, ser historieforskning och historieskrivning som en av många former för en litterär representation av det förflutna, blir historieskrivningen i teorin inte mer sann än romanen.⁶⁰ Att undersöka reseberättelser ur ett kulturhistoriskt perspektiv betyder att man rör sig mellan litteratur och historia.

⁵⁷ Ett exempel på detta är diskussionen om huruvida Marco Polo någonsin besökte mongolernas rike. I min egen forskning kring spanska Nordenresenärer har jag stött på att Samuel E. Brings kända reseberättelsebibliografi *Itineraria svecana* (Stockholm 1956) omnämner skildringar, som t.ex. Alfred Opisso, *Viajes por Europa* (Barcelona 1896), s. 339 (nr 1563), utan att det klart framgår att reseberättelsen är fiktiv.

⁵⁸ Eliasson, *Platsens blick*, s. 51–53.

⁵⁹ Pasquali, s. 140.

⁶⁰ Hayden White, 'The Fictions of Factual Representation', *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism* (Baltimore & London), s. 122. "Viewed simply as verbal artefacts histories and novels are indistinguishable from one another."

Reseberättelsen är inte ett "rent dokument" – *document brut*⁶¹ – utan en medvetet författad text. Reseberättelsen har dock sina historiska rötter i en vetenskaplig beskrivning av faktiska platser, personer och händelser. Fram till början av 1800-talet klassificerades ofta reseberättelserna som en underavdelning inom historievetenskapen.⁶² Samtidigt förknippades, som tidigare konstaterats, reseberättelsen starkt med skönlitteraturen och ansågs därför kanske inte lika pålitlig som historiskt dokument. I takt med att även andra vetenskapliga texter allt mera börjat ses som relativa litterära produkter har reseberättelsen – i egenskap av verklighetsskisser – aktualiserats som forskningsobjekt.⁶³

Som historiskt dokument kan reseberättelsen dels ses som ett stöddokument för den "riktiga" empiriska historieforskningen, och som sådant kan den ge information för t.ex. resehistorisk och personhistorisk forskning eller om de besökta platserna. Dels kan reseberättelsen fungera som ett s.k. *document brut* för idé- och kulturhistorisk forskning. Även de mest fantasifulla ut-sagorna av forna resenärer är faktiskt data för dem som studerar stereotypier (eller heterostereotypier⁶⁴), tankefigurer, kulturmöten och kulturkrockar. Uppgiften blir inte då att döma reseskildringen, utan att bedöma den och sätta in den i en kulturhistorisk kontext.

Reseberättelsens varierande karaktär betyder att varje text bör ses som ett original med egna specifika egenskaper och man kan inte ha en färdig matris för hur man undersöker samtliga reseberättelser. Gängse historikerpraxis att utgå från källtexten blir då ofta ett bättre alternativ än att passa in en text eller en textkorpus i en patenterad tolkningsmodell. Olika geografiska perspektiv ställer varierande krav. Alla reseberättelser kan t.ex. inte tolkas enligt den modell som Edward Said använder för att beskriva européernas möte med islam och Orienten. Tidsepoken och dess kontext kan inte uteslutas från

⁶¹ Weil, s. 58.

⁶² *ibid.*, s. 57.

⁶³ Guentner, *passim*.

⁶⁴ Med begreppet *heterostereotypi* – som används främst inom den tyskspråkiga forskningen – betecknas den bild som en individ eller grupp har av en annan individ eller grupp. Med *autostereotypi* menas då en individs eller grups självbild. Se t.ex. Regina Hartmann, *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung unterwegs in Skandinavien. Die Verständigung über den "Norden" im Konstruktionsprozeß ihrer Berichte* (Frankfurt am Main 2000) och Gustav Siebenmann, 'Análisis contrastivo de las imágenes que se formaron los países germánicos de España y de América Latina, respectivamente, desde el Siglo XVI', *Las influencias mutuas entre España y Europa a partir del siglo XVI*, Wolfenbütteler Forschungen 39 (Wiesbaden 1988).

reseberättelsen. Sedan tillkommer författarens stil och syfte; en reseberättelse med starka litterära och poetiska drag kräver en annan blick än en encyklopedisk skildring av ett land, med tillhörande statistik och data. Studiet av reseberättelsen kan dock aldrig ske utan hänsyn till litterära konventioner.

Resenärens kontext

En kontextuell bedömning av en reseberättelse handlar inte enbart om vilken bild författaren ger av reseområdet. Reseberättaren har en dubbel agenda, och förutom reseområdet berättar resenären ofta lika mycket om sitt eget samhälle. Dels ser resenären det nya genom de linser hans egen kulturbakgrund givit honom, dels ger mötet med "det andra" en möjlighet till att se "det egna". I en del reseberättelser är de självreflekterande inslagen omedvetna, men ofta synliga för senare forskning. De upptäcktsresande hade i regel inga ambitioner att kommentera hemlandet. Samtidigt avslöjar deras möte med det nya hur bundna de var vid den egna kultursfären och dess språkbruk.⁶⁵ Då man skulle förklara det nyupptäckta hade man endast tillgång till det egna språket, vars semiotiska band var knutna till den egna verkligheten. Därför blev bl.a. Andernas knölväxter "jordäppel" för fransmännen och den amerikanska urbefolkningen "indianer" för hela Europa. Senare resenärer är ofta medvetna om jämförelsen som metod i reseberättelsen. Reseberättelsen grundar sig följaktligen i hög grad på en jämförelse mellan det egna och det främmande.⁶⁶ Reseområdet blir en referenspunkt för resenären för att förstå sig själv, sin egen bakgrund och sitt eget samhälle. Resan och reseberättelsen blir en spegel där resenären i första hand ser sig själv.⁶⁷

Också resenärens rumsliga perspektiv dikterar uppfattningen om reseområdet. Norden, Italien och Sundaöarna i borte Orienten beskrivs olika beroende på varifrån resenären kommer. Belgiska Flandern blir nordligt, med därtill hörande attribut, för resenären som kommer från Medelhavsregionen. De finska och svenska resenärerna däremot upplever det kontinentaleuropeiska

⁶⁵ Om upptäcktsresornas vokabulär, neologismer och etymologiska ursprung, se t.ex.: Raymond Arveiller, *Contribution à l'étude des termes de voyage en français (1502-1722)*, (Paris 1963).

⁶⁶ Pierre Brunel, 'Préface', François Moureau *Métamorphoses du récit de voyage* op. cit., s. 7. "Le voyageur est comparatiste, et le comparatiste est un voyageur."

⁶⁷ Rainer Knapas: 'Såsom i en spegel: reselitteraturen och faktahistorien', föredrag 1.11.2001 vid seminariet *Nord och syd som tankefigur i Europa* (Renvall-institutet, Helsingfors universitet).

redan i Danmark. Italienaren Guglielmo Ferrero beskrev år 1898 Nordeuropa i boken *Europe giovane*, och han behandlade då främst Tyskland. J. V. Snellman däremot ger i sin Tysklandsskildring från åren 1840–41 en bild av att ha rest från Norden till kontinenten.⁶⁸

Den mentala kartografin skapar prefabricerade bilder av världen, som i sin tur påverkar resenärens blick. Den kulturbundna bildningen skapar tanke-schabloner för hur omvärlden bör gestaltas.⁶⁹ Tidigare reseberättelser och annan litteratur blir *pretexter* för nya resenärer och en källa för medveten eller omedveten intertextualitet. Förhandsuppfattningar, litterära förebilder och egna preferenser påverkar resenärens förväntningshorisont inför och under resan.⁷⁰ Självscendets problematik konkretiseras mot bakgrunden av vad resenären har för andlig vägkost i bagaget. Beskrivningen av en främmande plats blir en skiss som dels sammanfaller med den riktiga platsen, men dels har helt andra konturer. Genom reseberättelsen blir resemålet en litterär plats – *topos* – som är verklig endast i litteraturen. Dessa litterära beskrivningar i sin tur påverkar människans mentala kartografi, dvs. förhandsuppfattningar. Den litterära platsens kraft vägleder nya reseskildrare och en repetitiv process uppstår.

Nyanserna i den litterära platsen kan dock vara många. En del av reseberättelsens kontext är författarens egna retoriska intentioner. Det är inte egalt vilken bild man ger om man vill framföra ett subjektivt ideologiskt budskap. Norden, för att ta ett här aktuellt område, har genom tiderna skapats som en litterär plats utgående från olika behov. Norden som frihetens, jämlikhetens och socialdemokratins hemvist har varit både ett slagträ och ett avskräckande exempel i andra länders interna debatt sedan sekelskiftet 1900. Samma Norden har också setts som det gotiska krigarmodets hemvist, bardtraditionens romantiska urhem eller den ariska rasens vagga med alla de implikationer som dessa associationer har haft under olika tider. Liknande exempel kan sö-

⁶⁸ J. V. Snellman, *Tyskland: skildringar och omdömen från en resa 1840–1841* (Stockholm 1842).

⁶⁹ Antoni Mazcak, 'Zu einigen vernachlässigten Fragen der Geschichtsschreibung über das Reisen in der frühen Neuzeit. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung', A. Mazcak & H. J. Teuteberg (Hrsg.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*, (Wolfenbüttel 1982), s. 317.

⁷⁰ Reinhart Koselleck, 'Erfahrungsraum und "Erwartungshorizont" – zwei historische Kategorien', *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979).

kas var som helst. I Västeuropa kan man särskilja tre olika Rysslandsbilder beroende på vem som talar: liberalernas, socialisternas och nationalisternas Ryssland är samtliga oliket betonade litterära och mentala bilder av Ryssland.⁷¹ Kring sekelskiftet 1900 märks en indelning i modernister (ofta positivt inställda till det protestantiska Norden) och antimodernister (som betonade den egna traditonen) i många sydeuropeiska länder.⁷²

Skapandet och reproduceringen av generaliseringar och stereotyper har således ett samband med författarens egna intentioner på hemmaplan. Reseskildraren kan i enlighet med retorikens *persuasio* tala för sin egen sak. Det är då betydligt viktigare att övertyga läsarna om de egna argumenten än att sträva till en objektiv mimetisk bild av resemålet. Reseberättelsen är dock samtidigt ett mycket tacksamt format för den som vill bli trodd, vilket onekligen har bidragit till den politiska pamflettens och reseberättelsens förbund. Dessa aspekter visar hur både resenärens personliga och regionala kontext påverkar vittnesmålet. En kulturhistorisk tolkning av reseberättelser kan därför inte utesluta författarens idévärld och egna sociala och kulturella kontext.

Genre eller inte?

Reseberättelsen är, som tidigare har konstaterats, ur ett kulturhistorisk perspektiv ett forskningsobjekt som befinner sig inom ett fält mellan skönlitteratur och rena historiska källor. Som historisk källa kräver reseberättelsen mer sofistikerade instrument än vad en elementär källkritisk metod kan erbjuda. Som skönlitteratur kräver reseberättelsen mer historisk contextualisering än vad enbart sökandet av textens inre logik kan ge. För att överhuvudtaget kunna behandla "reseberättelsen" som källa och forskningsobjekt, bör man ändå diskutera dess relation till fiktiv text. Detta är kärnfrågan för hur en genrebestämning möjligtvis låter sig göras. Att definiera en ständigt gångbar genre är knappast möjligt, men man kan inte blunda för att det finns ett semantiskt fält för ordet "reseberättelse". Detta betyder att det finns gränser utanför vilka en berättelse inte längre är en reseberättelse. Frågan är var denna gräns skall dras?

⁷¹ Martin Malia, *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to The Lenin Mausoleum*, Harvard University Press, (Cambridge, Mass. /London 1999). s. 179–191.

⁷² Lily Litvak, *Latinos y anglosajones: orígenes de una polémica* (Barcelona 1980), passim.; Peter Stadius, 'Southern Perspectives on the North: Legends, Stereotypes, Images and Models', *The Baltic Sea Area Studies: Northern Dimensions of Europe*, working paper vol. 3 (Gdansk/Berlin 2001), s. 20–25.

Begreppet "reseberättelse" existerar på flera plan. Dels finns termen "reseberättelse" så som den har använts av historiska aktörer under olika tider, liksom ovan har exemplifierats t.ex. med 1500- och 1600-talens upptäcktsresor eller romantikens sentimentalt-existentiella skildringar. Dels existerar "reseberättelsen" som ett analytiskt begrepp inom forskningen av litterära resevittnesmål. Följaktligen uppstår frågan om hur "reseberättelsen" skall definieras? Som forskare kan man inte okritiskt gå med i historiska begreppskonstruktioner och t.ex. påstå att det inte fanns en "reseberättelse" på medeltiden bara för att man under renässansen ansåg sig ha myntat ett nytt begrepp. Man kan inte heller påstå att reseberättelsen upphör kring år 1900 bara för att den skönlitterära reseberättelsen byter paradigmskift och blir kritisk mot den då traditionella formen. Paradigmskiftet hade skett tidigare utan att reseberättelsen hade dött ut som litterär form. De fiktiva reseberättelserna kunde vara parodier på de faktiska reseberättelserna, och de innehåll då en kritik av de för tiden aktuella "sanningarna" för reseberättelsen som genre.

Det är dock svårt, och kanske framförallt onödigt, att göra en strikt indelning mellan en faktisk reseberättelsegenre och skönlitteratur, fastän vissa reseberättelsetraditioner i sin tid har definierats just genom denna dikotomi. Rent tekniskt finns det inget som motsäger att Homeros, Thomas Moore, Jonathan Swift, Lawrence Sterne eller E. D. Clarke samtliga i vid betydelse skriver reseberättelser, sanna eller inte. Ur ett teoretiskt perspektiv är "reseberättelsen" en text som rör sig i ett spänningsfält mellan det fakta-ethos som präglade 1800-talets positivistiska historietradition och skönlitteraturens medvetna fiktion. En kulturhistorisk studie av densamma bör följligen ta ansats i en vid genredimensionering. Reseberättelsen är inte enbart sanningsenlig litteratur utan den är även en litterär sanning.

Ett mångfaldigt begrepp

August Ludwig Schlözers konstruktion
av Norden*

HENDRIETTE KLIEMANN

Den begreppshistoriska forskningen sysslar vanligtvis med politiska, sociala och ekonomiska begrepp.¹ Hur förhåller det sig då med ett begrepp som "Norden"? Det handlar i första hand om ett väderstreck och som sådant borde det väl vara fråga om en oföränderlig fixpunkt. Men väderstreck är samtidigt också geografiska begrepp. Som sådana betecknar de vid varje givet tillfälle områden som utgår från en specifik betraktare, varför definitionen också beror på ståndpunkten.² En annan faktor som försvårar definitionen är den betydelseförändring som ett begrepp utsätts för under tidens lopp. Detta gäller också geografiska benämningar och egennamn.³ Tittar man på den europeiska kartan och frågar var "Norden" ligger och hur det ser ut, visar redan

* Uppsatsen bygger på delar av författarens magistersavhandling om Nordenbegreppet i Göttingens universitetsmiljö kring 1800: *Allein bestimmt mußte er doch einmal werden. Zum Nordenbegriff in Göttingens Universitätsmilieu um 1800*. Opublicerad magistersavhandling. Humboldt-Universität zu Berlin. Nordeuropa-Institut 2000.

¹ Jfr Reinhart Koselleck, 'Einleitung', O. Brunner, W. Conze och R. Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. 7 och subvol. 2 (Stuttgart 1972–1996), här: vol. 1 (1974). Oförändrat eftertryck av utgåvan 1972, s. XIII–XXVII, särskilt s. XIV.

² Reinhard Lettau, *Zur Frage der Himmelsrichtungen* (München/Wien 1988). Jfr t.ex. om Söderns syn på Norden: Peter Stadius, 'Der Norden des Südens: Von Bildern und Legenden zu Stereotypen und Modellen', B. Henningsen (Hrsg.), *Das Projekt Norden. Essays zur Konstruktion einer europäischen Region, Wahlverwandtschaft – Der Norden und Deutschland. Essays zu einer europäischen Begegnungsgeschichte* 9 (Berlin 2002), s. 79–102, eller Miroslav Hroch om Mellaneuropas syn på Norden: 'Die Mitte und der Norden. Eine mitteleuropäische Selbstreflexion', *Das Projekt Norden...*, s. 65–78.

³ Jfr Matti Klinge, 'Om begreppen Sverige och Finland', *Runebergs två fosterland*, (Borgå 1984, 2:a uppl.), s. 7–30.

den aktuella dagsdebatten att det inte är fråga om någon lätt uppgift. Ännu svårare blir det om man vidgar tidsperspektivet: Norden var på romarnas tid de "barbariska" länderna bortom Alperna, dvs. utanför Romarriket. Norden har också betecknat vikingarnas och normandernas kultur, liksom det protestantiska Europa utanför de katolska länderna samt också Nederländerna och Nordsjön. Norden kan även beteckna Hansans inflytelseområde eller också dagens Norden, dvs. Nordeuropa som det definieras av Nordiska rådet.

Redan denna korta genomgång visar Nordenbegreppets mångtydighet. Under tidens lopp har det således funnits en rad olika definitioner. Historievetenskapen, som ständigt måste ta hänsyn till den spänning som uppstår mellan ordens och begreppens föränderliga betydelse och innebörd över tid, använder sig av och beskriver det förflutna på normalprosa. Definitionen försvåras ytterligare av generationernas olika tolkningsmönster och deras syn på begreppet "Norden". Man kan grovt taget urskilja två stora europeiska traditioner: å ena sidan ett Nordenbegrepp som präglas av den antika världsbilden behärskat av ett nord-syd-tänkande, och ett Skandinavien-dominerat Nordenbegrepp å den andra. Nord-syd-dikotomin bestämde Nordenbilden fram till 1800-talet och ledde bland annat till att Ryssland helt självklart betraktades som "nordiskt". "Östern" i betydelsen av Östeuropa, inte Orienten, skapades först under upplysningens tid.⁴ Själva begreppet "Östeuropa" blev allmänt först i början på 1800-talet.⁵

Tiden kring 1800 har av den tyske historikern Reinhard Koselleck betecknats som en s.k. *Sattelzeit*, en sadeltid. Under denna period skedde enligt Koselleck djupgående förändringar i innebörden och användningen av många begrepp, vilket ledde till att många helt eller delvis förlorade sina historiska betydelser, så att de gamla betydelserna i dag endast kan förstås med hjälp av kritiska kommentarer och utförliga förklaringar.⁶ Detta gäller också Nordenbegreppet. Den genomgripande betydelseförändringen hos begreppet "Norden" – från den vittomfamnande antika motsatsen till Södern till den för oss mera förtrogna innebörden "Skandinavien" – tilldrog sig under den långa perioden från mitten av 1700-talet till mitten av 1800-talet. Under

⁴ Jfr Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford/California 1994).

⁵ Det visar Hans Lemberg i sin uppsats om uppkomsten av Östeuropabegreppet: Hans Lemberg, 'Zur Entstehung des Osteuropabegriffes im 19. Jahrhundert. Vom "Norden" zum "Osten" Europas', *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 33 (1985:1), s. 48–91.

⁶ Jfr Koselleck, s. XV.

upplysningens och sedan romantikens inflytande, och som en följd av Napoleonkrigen och nationalstaternas uppkomst, genomgick Nordenbegreppet en djupgående förändring.⁷ En betydande roll i detta sammanhang tillkom universitetet i Göttingen, där man under andra hälften av 1700-talet hade börjat bedriva systematisk forskning om "Norden". Ett öppet och innovativt forskningsklimat gynnade denna utveckling och Göttingenforskarna etablerade goda kontakter till Skandinavien och Ryssland. Göttingenkretsen kom att åtnjuta ett stort internationellt anseende, inte minst på grund av de i Göttingen starkt expansiva historiska vetenskaperna.⁸ Dessa bildade bakgrunden till och var förutsättningen för den intensiva forskningen om "Norden". Dels utvecklades nya forskningsmetoder och dels skapades nya tematiska områden. Det tidigare dominerande intresset för kungar, krig och dynastier avlöstes av ett nyväckt intresse för folkstammars och nationers historia i vid mening.⁹ Den centrala gestalten i denna process var August Ludwig Schlözer (1735–1809), professor i historia vid universitetet i Göttingen.¹⁰ Han var den förste som ägnade sig åt utförliga och systematiska studier om just "Norden". Schlözer var dock medveten om att det inte fanns en slutgiltig definition av "Norden":

Den nordiska historiens *innebörd* [Begriff] kunde jag endast bestämma på ett mycket godtyckligt sätt; den är helt relativ såsom alla namn som har tagits ifrån klimatet eller det geografiska läget: men en gång måste den dock bestämmas. Vi tyskar räknar oss själva inte längre till Norden; men redan fransmannen innesluter vårt land i sin *Nord*, och talar om Berlin som vi om Stockholm. De spanska författarna menar vanligtvis Storbritannien när

⁷ Jfr Hendriette Kliemann, 'Aspekte des Nordenbegriffes in Deutschland um 1800', *Das Projekt Norden...*, s. 37–57.

⁸ Jfr Hartmut Boockmann, *Göttingen. Vergangenheit und Gegenwart einer europäischen Universität* (Göttingen 1997), s. 18–24 och Rudolf Vierhaus, 'Die Universität Göttingen und die Anfänge der modernen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert', H. Boockmann och H. Wellenreuther (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in Göttingen. Eine Vorlesungsreihe*, Göttinger Universitätsschriften, Ser. A, Schriften 2 (Göttingen 1987), s. 9–29.

⁹ Jfr Michael Behnen, 'Statistik, Politik und Staatengeschichte von Spittler bis Heeren', *Geschichtswissenschaft in Göttingen*, s. 76–101, här: s. 79.

¹⁰ Allmänt om Schlözer jfr biografien av Bernd Warlich, *August Ludwig Schlözer 1735–1809 zwischen Reform und Revolution. Ein Beitrag zur Pathogenese frühliberalen Staatsdenkens im späten 18. Jahrhundert*. (Diss. Erlangen-Nürnberg 1972). Schlözer är idag främst känd för sina tal- och detaljrika studier om den östeuropeiska och särskilt den ryska historien och för sina publicistiska och statsvetenskapliga aktiviteter.

de talar om Norden; och det är naturligt att den afrikanske geografen och historieskrivaren kallar Medelhavet för Nordsjön och tänker sig alla européer som nordiska folkslag.¹¹

Trots alla sina betänkligheter var Schlözer tvungen att bestämma och begränsa sitt forskningsämne, den nordiska historien. Även andra samtida, som liksom Schlözer för första gången började sysselsätta sig vetenskapligt och systematiskt med "Norden" under andra hälften av 1700-talet, hade liknande problem och laborerade med olika definitioner av begreppet. Det var således dags att bestämma "Nordens" innebörd.

Den här uppsatsen handlar om just dessa försök att bestämma innebörden av begreppet "Norden". I centrum står August Ludwig Schlözer med sin 1771 publicerade *Allgemeine Nordische Geschichte [...] zur richtigen Kenntnis aller Skandinavischen, Finnischen, Slavischen, Lettischen und Sibirischen Völker* (Allmän Nordisk Historia [...] till riktig kännedom om alla skandinaviska, finska, slaviska, lettiska och sibiriska folkstammar), eftersom den utgör det första försöket till omfattande och systematiska studier i ämnet och i många år satte sin prägel på den efterföljande forskningen om "Norden" i Tyskland.

Den nordiska historiens system

Schlözers *Allgemeine Nordische Geschichte* är central i hans definition av Nordenbegreppet. I detta 600 sidor tjocka verk, i vilket Schlözer också publicerade andra författares bidrag, utvecklade han en systematisk teori av programmatisk karaktär om den nordiska historien och de nordiska folkstammarna. Kärnan i verket utgörs av Schlözers *Abriss der Nordischen Geschichte* (Kortfattad nordisk historia) som innehåller det egentliga utkastet till hans systematik. Enligt Schlözer själv var han den förste som ägnade sig åt detta ämne. De

¹¹ August Ludwig Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte. Aus den neuesten und besten Nordischen Schriftstellern und nach eigenen Untersuchungen beschrieben, und als eine geographische und historische Einleitung zur richtigen Kenntnis aller Skandinavischen, Finnischen, Slavischen, Lettischen und Sibirischen Völker, besonders in alten und mittleren Zeiten* (Halle, 1771), företal s. 2–3. Orig.: "Den Begriff der Nordischen Geschichte konnte ich nicht anders als sehr willkürlich bestimmen; er ist völlig relativisch wie alle Namen, die von Klima und geographischer Lage hergenommen sind: allein bestimmt mußte er doch einmal werden. Wir Deutsche rechnen uns nicht mehr zum Norden; allein der Franzos begreift schon unser Land unter seinem Nord, und spricht von Berlin, wie wir von Stockholm. Den spanischen Schriftsteller ist es sehr geläufig, unter dem Norden Großbritannien zu verstehen; und es ist natürlich, daß der Afrikanische Erd- und Geschichtsschreiber das Mittelländische Meer die Nordsee nennt, und sich alle Europäer wie Nordische Völker denkt."

fördröjningar i publiceringen som uppstod skylldes han på de svårigheter "som bearbetningen av denna del självklart medförde och som gjorde denna mycket mödosam (eftersom jag inte hade någon huvudförfattare före mig som jag hade kunnat lägga till grunden, utan jag var tvungen att plocka ihop allt material från väldigt många till största delen okända och delvis svårtillgängliga skrifter)"¹²

I Schlözers *Allgemeine Nordische Geschichte* finner man en exakt geografisk lokalisering av "Norden" som också utgör den rumsliga begränsningen av hans forskningsämne, den nordiska historien. Schlözer var dock medveten om att hans definition av "Norden" liksom alla väderstrecksbenämningar alltid skulle vara behäftad med en viss oskärpa och dessutom utgjorde en ståndsfråga:

Om en historiker i Uppsala eller Moskva skulle komma på tanken, att förena *portugisernas, spanjorernas, fransmännens, italienarnas, tyskarnas, holländarnas, schweizarnas, engelsmännens, skottarnas och irländarnas* historia under ett gemensamt namn, och kalla sådan historieskrivning för *söder-historia*; så skulle man antagligen förvåna sig över honom och kalla hans uttryck för underligt. Men vi som talar om *nordisk* historia och jag själv med respekt och lydnad för språkbruket, uppför vi oss inte likadant, när vi kastar ihop *danskar, norr-män, isländare, svenskar, polacker, ryssar, preussarna, litauer, letter, liver, kurer, finnar och lap-par* och förstår dem under ett generiskt och blott geografiskt namn!¹³

Trots dessa betänkligheter var begränsningen av forskningsämnet och därmed även definitionen av "Norden" oundviklig för Schlözers projekt om ett systematiskt utforskande av denna region. I sin *Allgemeine Nordische Ge-*

¹² Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, företal s. 1. Orig.: "[Die Schwierigkeiten] die mit der Ausarbeitung dieses Theils natürlich verbunden waren, und solche höchst mühsam machten (da ich keinen Haupt Auctor vor mir hatte, den ich dabey hätte zum Grunde legen können, sondern alle Materialien aus sehr vielen, meist unbekanntnen, und zum Theil schwer aufzufindenden Schriften erst zusammen holen mußte)."

¹³ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, s. 210. Orig.: "Wenn es einem Geschichtsgelehrten in Upsala oder Moskau einfiel, die Geschichte der *Portugiesen, Spanier, Franzosen, Italiener, Deutschen, Holländer, Schweizer, Engländer, Schotten* und *Iren*, unter Einen gemeinschaftlichen Namen zu vereinigen, und solche zusammen die *Süder-Geschichte* zu nennen; so würde man ihn vermutlich anstaunen und seinen Ausdruck sonderbar nennen. Aber wir, die wir von *Nordischer* Geschichte sprechen, und ich selbst aus Achtung und Gehorsam gegen den Sprachgebrauch, handeln wir nicht gerade so, wenn wir *Dänen, Norweger, Isländer, Schweden, Polen, Russen, Preussen, Litauer, Letten, Liven, Kuren, Finnen* und *Lappen*, in Eine Klasse zusammen werfen, und sie alle unter Einem generischen und bloß geographischen Namen begreifen?"

schichte gjorde Schlözer slutligen följande definition som orienterar sig starkt mot den allmänna tidstypiska nord-syd-dikotomin:

Jag har tagit mig friheten, att anta Elbe och Donau som gränslinjer och att dela hela den europeiska historien på detta sätt i två stora hälfter, varav den ena, hitom dessa strömmar, omfattar den sydliga, och den andra, bortom desamma, den nordiska europeiska historien.¹⁴

Schlözer motiverade indelningen dels utifrån "kronologin, ty just här slutar de gamlas kända värld", dels utifrån "etnografin, ty vid denna långa remsa från mynningen av Trave och nästan oavbrutet till mynningen av Donau bodde fordom ett folkslag av likadan stam, slaverna, eller vendarerna" som "otvivelaktigt är ett nordiskt folk". Han medgav visserligen att såväl luften som klimatet snarare var sydliga, men betonade dock att "blott trakternas invånare är nordländare, och deras händelser hänger starkare ihop med den nordiska än den sydliga europeiska historien". Indelningen utgick, enligt Schlözer, ifrån samma grundprincip som gjorde att "det delvis mycket nordliga Britannien förblev i avdelningen för söder-historien".¹⁵ Ett avgörande argument för hans indelning var således, att dessa områden aldrig hade tillhört det romerska riket. Dessutom visar denna indelning att Schlözer lade större vikt vid etniska och mindre vid geografiska och klimatologiska faktorer, än t.ex. Montesquieu och hans anhängare.¹⁶

¹⁴ Sch l ö z e r, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, företal s. 3. Orig.: "Ich habe mir die Freiheit genommen, die Elbe und die Donau zu Gränzlinien anzunehmen, und solchergestalt die ganze Europäische Geschichte in zwey große Hälften zu zerlegen, wovon die eine, diesseits dieser Ströme, die Südliche, und die andre, jenseits derselben, die Nordische Europäische Geschichte begreift."

¹⁵ Sch l ö z e r, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, företal, s. 3. Orig.: "Diese Theilungsart hat zugleich ihren Grund und Nutzen, einmal in der Chronologie, denn gerade hier hörte die bekannte Welt der Alten auf, und zweytens in der Ethnographie, denn an diesem langen Streife, von der Mündung der Trave an fast ununterbrochen bis zur Mündung der Donau, wohnte vordem Ein Volk von einerley Stamme, die Slaven oder Wenden. [...] Diese Slaven sind unstreitig ein Nordisches Volk: und da die Methode befiehlt, alles Zweige Eines Völkerstammes bey-sammen zu lassen, so käme dem zu folge nicht nur Ungern, sonder auch verschiedene andre noch südlichere [...] Staaten gleichfalls in die Nordische Geschichte. Zwar sind in diesen Ländern Luft und Klima südlich; allein ihre Bewohner sind Nordländer, und ihre Begebenheiten sind mehr in die Nordische als in die Südliche Europäische Geschichte eingeflochten: so wie hingegen aus ähnlichen Gründen das zum Theil sehr Nördliche Britannien beym Departement der Süder-Geschichte bleibt."

¹⁶ Jfr G ü n t e r M ü h l p o r d t, 'Völkergeschichte statt Fürstenhistorie – Schlözer als Begründer der kritisch-ethnischen Geschichtsforschung', *Jahrbuch für Geschichte* 25 (1982),

Gränsen som Schlözer drog längs floderna Donau och Elbe motsvarar geografiskt sett snarare en öst-väst- än en nord-syd-indelning.¹⁷ Schlözer såg bristen på skärpa i sin egen definition som han själv betecknade som "delvis geografiskt oriktig", eftersom "inte alla folkslag som tillhör den så kallade nordiska historien finns i norr."¹⁸ Han konkretiserade därför den geografiska begränsningen, dock utan att kunna lösa denna motsägelse:

Som Nordens gräns väljer jag Tyskland, Britannien, Ungern etc. utesluter jag Grönland räknar jag till Amerika, grönländarna är faktiskt också eskimåer. [...] Den som vill kan också utelämna samojederna, eftersom det bara finns en liten grupp av dem i Europa.¹⁹

Schlözer insåg att han sysslade med vittomfattande och obestämda begrepp. Han själv var dock fortfarande alltför bunden vid de antika traditionerna, för att kunna lösa denna motsägelse. Schlözers argumentation var därför i många fall präglad av de antika författarna. Deras skrifter fick stort utrymme i hans *Allgemeine Nordische Geschichte*, även om han öppet tvivlade på deras trovärdighet.²⁰ Schlözer såg problemen med sin systematisering, men kunde inte övervinna dem. Han var medveten om att han definierade ett område som "Norden", trots att dess invånare inte förenades genom annat än sitt förment

s. 24-72, här: s. 35. Om Montesquieu och Norden jfr. Bernd Henningsen, *Der Norden, Eine Erfindung. Das europäische Projekt einer regionalen Identität*, Öffentliche Vorlesungen 50 (Berlin 1993), s. 12 och Klaus von See, *Barbar, Germane, Arier. Die Suche nach der Identität der Deutschen* (Heidelberg 1994), s. 64-65.

¹⁷ Jfr Lemberg, s. 60.

¹⁸ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 212. Orig.: "Ueberdies ist der Ausdruck *Nordische Geschichte* sehr unbestimmt, und zum Theil selbst geographisch unrichtig. Denn noch hat niemand die Linie gezogen, die den Norden vom Süden, Osten und Westen trennte: und nicht alle Völker liegen Nördlich, die in die sogenannte Nordische Geschichte gehören."

¹⁹ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., fotnot Z, s. 291. Orig.: "So nehme ich zur Gränze des Nordens Deutschland an, Britannien, Ungern etc. schließe ich aus. Grönland rechne ich zu Amerika, wirklich sind auch die Grönländer die Eskimaur. [...] Wer will, kan auch die Samojeden weglassen, weil ihrer in Europa nur ein so kleines Häufgen ist."

²⁰ Tex. utgörs de första tvåhundra sidorna av *Allgemeine Nordische Geschichte* av en avhandling om grekernas och romarnas kännedom om Norden, skriven av den norska historikern Gerhard Schøning. Schøning var en av Schlözers häftigaste kritiker och riktade sin kritik framför allt mot Schlözers överdrivet stora utkast till den nordiska historien. Jfr de under namnet Sigurd Sigurdson publicerade *Anmärkinger i et Brev til sin Ven over den 31te Deel af algemeine Welt-Historie forfattet af A. L. Schlözer* (Sorøe 1773).

gemensamma geografiska läge ”i Norden” och att just den gemensamma benämningen ”nordisk” suggererade gemensamheter utöver de geografiska:

Därvid blandar man ofta ihop helt olika folkslag som inte har mer gemensamt än att de bebod det stora obestämda område som vi kallar för *Norden*: och tillägnar obemärkt det som tillkommer bara en art även andra arter, ja väl rentav hela släktet.²¹

För att förebygga en alltför vid generalisering, ansåg Schlözer att varje folkslag skulle betraktas för sig, som en egen länk i den långa kedjan av ”folkgemenskaper”.²² Därför utvecklade han ett system för den nordiska historien som byggde på etnografiska kriterier och delade in hela Norden i vad han kallade ”huvud- och stamfolk” (*Haupt- und Stammvölker*).²³ I stället för att hänvisa till en ”mytisk tradition” såsom sina föregångare använde sig Schlözer av en jämförande språkanalys och undersökte släktskapen mellan dessa huvudfolk, en metod som redan Leibniz hade ansett vara det bästa sättet att utforska människosläktets historia.²⁴ Med hjälp av denna metod kom Schlözer fram till att hela den europeiska Norden var bebott av fem olika huvud- och stamfolk, nämligen samojeder, finnar, letter, slaver och germaner.²⁵

Schlözer var mån om att arbeta efter en sträng systematik, för att motverka de av honom själv hårt kritiserade tolkningarna av Norden baserade på mytiska försteställningar. Hans kritik riktade sig särskilt mot den svenske vetenskapsmannen Olof Rudbeck (1630–1702) som genom sin tolkning av skapelsen hade försökt bevisa Nordens och särskilt Sveriges civilisatoriska

²¹ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 212. Orig.: ”Man vermengt dabey häufig ganz verschiedene Völker; die sonst nichts mit einander gemein haben, als daß sie den großen unbestimmten Raum, den wir *Norden* nennen, bewohnen: und eignet das, was bloß einer Art zukommt, unbemerkt auch andern Arten, ja wol gar der ganzen Gattung zu.”

²² Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 213.

²³ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 263. Han hänvisade härvid till en definition av Gottfried Wilhelm Leibniz och Gottlieb Siegfried Bayer som betraktade alla dessa folk som stamfolk om vilka ingen kan minnas att de någonsin kom från ett annat ställe: ”*Aborigines, quos aliunde venisse nulla memoria est.*”

²⁴ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 291–292. Se också János Gulya, ’Die Idee der Sprachverwandtschaft im Spiegel der kulturell-politischen Strömungen’, H. Bartens (Hrsg.), *Sprache und Volk im 18. Jh. Symposium in Reinhausen bei Göttingen 3.–6. Juli 1979*, *Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia* 1 (Frankfurt a. M./Bern 1983), s. 75–85, här: s. 75.

²⁵ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 292.

överlägsenhet.²⁶ Just "för att ingen Rudbeck [...] skulle förlöjliga detta stora Leibnizka projekt genom en falsk utläggning" strävade Schlözer efter att gå systematiskt tillväga. Hans förebild var Carl von Linné och dennes botaniska taxonomi, "ty allt som denne store man säger om den systematiska indelningen av växterna låter sig på grund av dess väsen också överföras på folkens historia". I anslutning till Linnés *philosophia botanica* krävde han därför en *philosophia ethnographica* som grundval för ett system som ordnar folken efter klasser, släktskaper, härstamning och väsen. Härvid skulle "språken [...] vara detsamma för historieforskaren som ståndarsträngen för växtläroaren."²⁷ Linnés botanik kan beskrivas som en "inventering i form av en ordning".²⁸ Schlözer gick tillväga på samma sätt med Nordens folkstammar, deras språk och de tillhörande källorna i sin *Allgemeine Nordische Geschichte*. Schlözer beskrev och klassificerade historien efter etnografiska kriterier, och ansåg denna metod vara den "obestridligt Linneanska: den är, den mest otvungna, mest begripliga och mest brukbara."²⁹ Han var den förste som konsekvent

²⁶ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, fotnot 2, s. 212 och s. 259–260. Om Rudbeck, Gunnar Eriksson, *The Atlantic Vision. Olaus Rudbeck and Baroque Science*, Uppsala Studies in History of Science 19 (Canton/Mass. 1994), Bernd Henningsen, 'The Swedish Construction of Nordic Identity', Ø. Sørensen och B. Stråth (eds.), *The Cultural Construction of Norden*, (Oslo 1997), s. 91–120 och Frauke Hillebrecht, *Skandinavien – die Heimat der Goten? Der Götzismus als Gerüst eines nordisch-schwedischen Identitätsbewusstseins*, Arbeitspapiere "Gemeinschaften" 7 (Berlin 1997) s. 9–11.

²⁷ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, fotnot A, s. 211. Orig.: "Denn alles, was dieser grosse Mann von der systematischen Einleitung der Benennung der Pflanzen sagt, läßt sich dem Wesen nach auch auf die Völkergeschichte übertragen. Es ist ein *Systema Populorum in Classes et Ordines, Genera et Species*, redactum möglich, die Sprachen würden den Geschichtsforscher, was die Staubfäden für den Kräuterlehrer, seyn. Aber vorher wäre eine *Philosophia ethnographica* nöthig, damit kein Rudbeck, kein Rezon, kein Becanus, dieses Grosse Leibnizsche Projekt durch eine verkehrte Ausführung lächerlich mache."

²⁸ Hanno Beck, 'Geographie und Statistik. Die Lösung einer Polarität', M. Rassem och J. Stagl (Hrsg.), *Statistik und Staatenbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.–18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel 1978*, Quellen und Abhandlungen der Staatsbeschreibung und Statistik 1 (Paderborn/München/Wien/Zürich 1980), s. 269–281, här: s. 277.

²⁹ August Ludwig Schlözer, *Vorstellung seiner Universalhistorie* (Göttingen/Gottha 1772), s. 100. På grund av sin strävan efter systematik kallades Schlözer av sina samtida ibland för "historiens Linné". [Jfr Helmut Neubauer 'August Ludwig Schlözer (1735–1809) und die Geschichte Osteuropas', *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge 18 (1970), s. 205–230, här: s. 218].

använde den naturvetenskapliga metoden inom etnografen och införde i detta sammanhang begreppen *Ethnographie*, *Völkerkunde* och *ethnographische Methode*.³⁰

Schlözers uttalade mål var att beskriva den "europeiska" och "asiatiska Nordens" stamfolk samt den "skandiska" och "slaviska Nordens" geografi.³¹ För att systematisera sitt förfarande indelade han hela den nordiska historien i tre huvudgrenar (*Hauptäste*): den skandinaviska, den slaviska och den lettiska historien. Som kriterier för denna indelning nämnde han folkens geografiska läge och det inre sambandet mellan deras historiska utveckling.³² Huvudgrenarna delade han därefter in i så kallade specialhistorier (*Specialgeschichten*).³³ Dessutom skilde han på den finska, ungerska, walachiska och den "asiatisk-nordiska" historien.³⁴ Han räknade dock den finska historien som blott episodhistoria (*Episodengeschichte*) och den ungerska, walachiska och moldauiska som endast angränsande historier som inte ingick i hans system av specialhistorier.³⁵

Den skandinaviska historien ansåg Schlözer vara "i sig själv mycket vidlyftig", varför han indelade den i fem specialhistorier: den danska, norska, isländska, svenska och normandiska. Den förenande länken var folkens germanska ursprung.³⁶ Grönland som Schlözer tidigare räknat till Amerika intog i detta sammanhang enligt honom en särställning. Visserligen tillhörde landet geografiskt sett också Norden, men det hade enligt hans uppfattning ingen egen historia. Schlözer trodde sig dock hitta några intressanta underrättelser om Grönland i de skandinaviska källorna och tillerkände därför Grönlands historia ställningen av en "episod" inom den skandinaviska historien.³⁷

Den slaviska historien var däremot enligt Schlözers uppfattning "av ofantlig utsträckning" och utgjorde den mest intressanta delen av den nordiska

³⁰ Jfr Julius von Farkas, 'August Ludwig Schlözer und die finnisch-ugrische Geschichts-, Sprach- und Volkskunde', *Ural-Altaische Jahrbücher* 24 (1952:1), s. 1–22, här: s. 3.

³¹ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 262.

³² Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 213.

³³ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 253.

³⁴ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 213.

³⁵ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 253. Om Schlözers utkast till ett system till den nordiska historien och särskilt om hans systematik till den slaviska historien jfr Mühlpfordt, s. 36–43.

³⁶ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 213–214.

³⁷ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., fotnot C, s. 214.

historien.³⁸ På grund av dess omfång indelade Schlözer denna och därmed de slaviska folkstammarna först grovt i sju olika folkklasser och sedan fint i folkens så kallade specialhistorier. Folkklasserna härledde han utifrån folkstammarnas geografiska läge och deras tidigare eller samtida statsförbindelser. Dessa var de ryska, polska, tyska, illyriska, ungerska och turkiska slaverna. Under folkklasserna ordnade han sedan de enstaka specialhistorierna, och kom fram till sammanlagt 24 stycken.³⁹

Den lettiska historien indelade Schlözer däremot bara, liksom den skandinaviska, i specialhistorier: den litauiska, preussiska och livländska. Dessutom gjorde han följande differentiering: "Den sista omfattar samtidigt den kurländska och estniska. Den polskpreussiska är dock en gren av den preussiska historien." Dessa hade det gemensamt att de framför allt omfattade folkstammar av lettisk härkomst som alla bodde "djupt i Norden".⁴⁰

En Nord för varje tidsålder

Utöver den etnografiska indelningen i specialhistorier utvecklade Schlözer flera olika geografiska kategorier av "Norden" för olika tidsåldrar. Så delade han den "stora Norden" i den "keltiska, baltiska, finska, ryska, pontiska etc. Norden". Det var benämningar som han använde för att beskriva "de äldre tider, när regionerna ovanför Trakien och vid Genèvesjön räknades lika mycket till Norden som Thule, Skandia och bärnstenskusten, och detta stora väderstreck bara var suddigt, mörkt och genom hörsågen känt."⁴¹ Också för den bibliska tiden ansåg sig Schlözer kunna presentera en definition av "Norden". I samband härmed funderade han över Moses geografiska kunskaper:

³⁸ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, s. 323.

³⁹ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, s. 222 och 241. Jfr också det mycket utförliga kapitlet om Schlözers slaviska språk- och folksystematik hos Hans-Gerhard Bräker, A. L. v. *Schlözers Rußland- und Slavenbild* (Diss. Göttingen 1950), s. 28–47.

⁴⁰ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, s. 241. Om Schlözers forskning om den lettiska historien resp. de baltiska folken jfr Erich Donnert, 'Schlözer und die baltischen Völker', E. Winter (Hrsg.), *Lomonosov, Schlözer, Pallas. Deutsch-russische Wissenschaftsbeziehungen im 18. Jahrhundert*, Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas 12 (Berlin 1962), s. 189–197.

⁴¹ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, s. 3–4. Orig.: "Aber in älteren Zeiten, wo man die Gegenden über Thracien und am Genfersee so gut zum Norden rechnete, wie Thule, Skandien und die Börnsteinküste, und diese grosse Weltgegend nur verwirrt, dunkel und vom Hörensagen kannte, mußte ich andere Abtheilungen machen, und die Ausdrücke *Celtischer, Baltischer, Finnischer, Rußischer etc. Norden* einführen."

”Att Moses geografiska sfär på sin höjd var den pontiska och inte den baltiska, inte den djupare ryska, inte den samojediska eller sibiriska Norden, håller väl var och en med mig om!”⁴² När han försökte inordna de bibliska folkstammarna i sitt system, misslyckades han på grund av deras oöverskådliga mångfald. Schlözer förkastade därför tanken att applicera sitt system över den nordiska historien och Nordens stamfolk på Mose tid. Lika lite ville han använda antika benämningar på nordiska folkstammar:

Således [...] inte ett ord till om Moses i vår nordiska historia [...] Men inte heller ett ord till om *celter*, *skyter*, *celto-skyter*, eller *sarmater*. Dessa är blott älsklingsord ur de gamlas djupa okunnighet i kosmografen: Nöden lär dem uppstå hos grekerna; fåfånglighet och missförstånd fortplantade dem till romarna; och ännu i dag lallar de efter de gamla avgudade ignoranterna på grund av kritiklöshet och mode och trots ojäm förligt större ljusspridande kunskap om världen.⁴³

Schlözers kritik mot en historieskrivning som baserar sig på myter i stället för kritiskt analyserade källor samt hans ansträngningar att nå upplysning och sanning med hjälp av trovärdiga källor löper som en röd tråd genom hans arbete med den nordiska historien såväl som genom hela hans vetenskapliga aktiviteter.⁴⁴ För honom kunde ett folks historia anses börja först vid den tid från vilken det fanns oberoende skriftliga källor. Innan dess hade ett folk, enligt Schlözers uppfattning, inte någon historia utan var bara insvept i myter. De nordiska folkens historia började därför först under det 8:e århundradet när kristendomen började få fotfäste i dessa trakter, samtidigt som även den lärda europeiska världen för första gången fick säkra kunskaper om ”Norden”.⁴⁵ Detta innebar en avsevärd kronologisk förkortning av

⁴² Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 285. Orig.: ”Daß Mosis geographische Sphäre höchstens der Pontische, nicht der Baltische, nicht der tiefere Rußische, nicht der Samojedische oder Sibirische Norden sey, giebt mir doch wohl jeder zu!”

⁴³ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., s. 288–289. ”Also [...] kein Wort mehr von Mose in unsrer Nordischen Geschichte. [...] Aber auch kein Wort mehr von *Celten*, *Scythen*, *Celto-Scythen*, und *Sarmaten*. Dies sind lauter Lieblingswörter der tiefen Unwissenheit der Alten in der Kosmographie: die Noth ließ sie unter den Griechen entstehen; Eitelkeit und Mißverstand pflanzten sie zu den Römern fort; und aus Unkritik und Mode lallen sie auch noch heut zu Tag, bey einem ungleich grössern Lichte der Weltkunde, den alten angebeteten Ignoranten nach.”

⁴⁴ Jfr Mühlfordt, s. 32–33.

⁴⁵ Jfr Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., företal, s. 5–6. och s. 255–259, samt

den nordiska historien som man tidigare hade förlängt till Gamla Testamentets tid med hjälp av legender. Därmed ådrog Schlözer sig kritik från många håll.⁴⁶

Sibirien eller den asiatiska Norden

En nyhet hos Schlözer var att han införde "Sibirien eller den asiatiska Norden" i den nordiska historien.⁴⁷ Förbindelselänken mellan Europas och Asiens Norden såg Schlözer i de så kallade stamfolken, och framför allt då i skyterna, eftersom han återfann dem i båda områdena. Detta var också grunden för det vida blickfält som Schlözer hade som grund för sin definition av "Norden":

Nu klättrar vi över Uralbergen, och letar, om möjligt, igenom den *asiatiska Norden*. Ty även här finns skyterna, det vill säga folkstammar som de gamla kände ännu mindre till än de europeiska nordlänarna, men som de dock ändå talar om, på grund av deras senare vandringar, erövringar och blandningar med den europeiska Norden, för den sistnämndes historieskrivare viktiga och outhärliga.⁴⁸

Vid sidan av skyterna var det också samojederna och finnarna, men framför allt den gemensamma historien, som Schlözer räknade som föreningslänkar mellan den europeiska och den asiatiska Norden. Men därutöver låg hans intresse i att skissera en storartad historia som gjorde det möjligt att uppmärksamma de stora dragen:

Överhuvudtaget har hela den nordiska historien en, jag vet inte vilken, fattig, småstadsaktig och torftig gestalt, om man inskränker den enbart till Europa: ett långt mera värdigt och större anseende vinner den, om historieskrivaren, såsom naturen, ger den en utsträckning från Island till Awatschas mynning. Oförmärkt kommer en mängd oriktiga föreställningar,

Schlözer (1802), s. 24–29. En utförlig om än inte fullständig uppställning av de för den nordiska historien relevanta medeltida källor gör Schlözer i *Allgemeine Nordische Geschichte*, s. 254–255.

⁴⁶ Jfr Neubauer, s. 218.

⁴⁷ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, företal, s. 4.

⁴⁸ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, s. 344. Orig.: "Nun steigen wir über den Ural, und durchsuchen, wo möglich, den *Asiatischen Norden*. Denn auch hier sind Scythen, d. i. Völker, die die Alten noch weniger als die Europäischen Nordländer kannten, von denen sie aber gleichwol sprechen, wegen ihrer nachmaligen Wanderungen, Eroberungen, und Vermischungen in dem Europäischen-Norden, für den Geschichtsschreiber des letztern wichtig und unentbehrlich."

som hittills har insvept oss i dimma vid framställningen av den nordiska historien, att försvinna genom denna utvidgade sfär.⁴⁹

Nordens historia framträdde hos Schlözer som de stora sammanhangens historia. Storleken var avgörande för Schlözers uppfattning. När Schlözer utvidgade Nordenbegreppet till Asien och dagens Sydösteuropa och definierade den med hjälp av ett system av folkstammar, gav han samtidigt "Norden" en ny eurasisisk dimension.⁵⁰

Den skandinaviska Norden

I motsats till Schlözers storartade nordiska system står några fragmentariska noteringar som han gjorde vid förberedelserna för den stora prisfråga som *Gesellschaft der Altertümer* i Kassel ställde år 1780. Sällskapet frågade efter sammanhanget mellan de nordiska och de germanska folkens religion från Julius Caesar till Karl den store, för att utreda den germanska mytologins rötter.⁵¹ Om "Norden" skrev Schlözer i detta sammanhang:

Norden är ett omätligt stort område: det slutar vid Ishavet, men var börjar det? Menar man landet på den här sidan och på andra sidan Östersjön som rimligt är: så framträder ett halvt dussin nationer som inte har något annat gemensamt än att de bor tillsammans i den andra hälften av vår världsdal.⁵²

⁴⁹ S c h l ö z e r, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, fotnot 1, s. 392. Orig.: "Ueberhaupt hat die Nordische Geschichte eine, ich weiß nicht welche, ärmliche, kleinstädtische, und dürftige Gestalt, wenn man sie durchaus in Europa einschrenkt: ein weit würdigeres grösseres Ansehen gewinnt sie, wenn ihr der Geschichtsschreiber, wie die Natur, eine Ausdehnung von Island bis zur Mündung der Awatscha giebt. Unvermerkt werden sie bey dieser erweiterten Sphäre, eine Menge unrichtiger Vorstellungen verlieren, die uns bisher bey dem Vortrage der Nordischen Geschichte benebelt hatten."

⁵⁰ Jfr M ü h l p o r d t, s. 36.

⁵¹ Frågan ställdes på följande sätt: "Quel rapport y avoit-il entre la Religion des peuples du Nord, et celle des peuples Germaniques, depuis Jules César jusqu' à Charlemagne? – Question propre à éclaircir la Mythologie Germanique." [Citerat i Christian v. Schlözer, *August Ludwig Schlözers öffentliches und Privatleben aus Originalurkunden und, mit wörtlicher Beifügung mehrerer dieser letzteren, vollständig beschrieben von dessem ältesten Sohne*. 2 vol. (Leipzig 1828), här vol. 2, s. 90.]

⁵² A. L. Schlözer, citerat i C h r. v. S c h l ö z e r, vol. 2, s. 91. Orig.: "Der Norden ist ein unermesslicher Raum: er hört beim Eismeere auf, aber wo fängt er an? Versteht man das Land dies- und jenseits der Ostsee, wie billig, darunter: so erscheinen ein halbes Dutzend Nationen, die nichts Aehnliches mit einander haben, als daß sie in der zweiten Hälfte unseres Erdtheils zusammen wohnen."

Här efterfrågades uttryckligen ett samband mellan den nordiska och germanska religionen. Schlözers tidigare utkast till en Norddefinition, som han fortfarande ansåg ”rimlig”, dög därför inte i detta sammanhang. De folkstammar som han hade räknat till de nordiska uppvisade alltför stora skillnader för att man skulle kunna skapa ett sammanhang mellan dem. Men inte bara de så kallade nordiska folkstammarna, utan också de germanska, skapar definitionsproblem. För Schlözer var de lika obestämda som alla andra.⁵³ För att svara på prisfrågan gjorde Schlözer en inskränkning i sin tidigare definition av de nordiska folkstammarna: ”Men jag antar [...] som *peuples du Nord* de på andra sidan Östersjön, 2. alltså Skandinaverna, 3. bland tyskarna inte belger, inte wender, utan tyskar.”⁵⁴ Kriterierna som låg till grund för denna definition var än en gång etnografiska och därmed av språklig karaktär. Han kom fram till uppfattningen att nordiska och tyska folkstammar motsvarade varandra:

Nordiska folkstammar och tyska folkstammar [...] är med viss hänsyn likartade. Menar man med dessa skandinaver och med de här de gamla tysktalande invånare Germaniens från Elbe till Rhen, från Nordsjön till Saale, så är det känt att båda folkstammarna såsom ännu idag hade samma språk som bara urartade i något olika dialekter under årtusendens lopp. Bara folkstammar av *ett* språk är folkstammar av *en* härkomst. [...] Uttrycket: nordiska – germanska folkstammar godkänner efter de senaste upptäckterna av tyska och skandinaviska författare inte längre någon historieskrivare som gör anspråk på kritik.⁵⁵

De nordiska folkstammarna motsvarades, enligt denna definition, av de skandinaviska. Deras nära språkliga släktskap med de germanska folken tillät

⁵³ A. L. Schlözer, citerat i *Ch r. v. S c h l ö z e r*, vol. 2, s. 91: ”Auch Germanische Völker eben so unbestimmt – Großgermanien, die Welt vom Rhein bis an Polen – Deutschland in seinen heutigen Gränzen. Dies hatte 1. eigentliche Germanier, die Deutsch redeten; 2. Slaven, Wenden, die nicht erst eingewandert; 3. im Süden ein Volk Belgen, die wahrscheinlich den heutigen Bewohnern von Wales glichen. Lauter bekannte Dinge.”

⁵⁴ A. L. Schlözer, citerat i *Ch r. v. S c h l ö z e r*, vol. 2, s. 91: ”Aber ich supponiere [...] unter *peuples du Nord* die jenseits der Ostsee, 2. mithin die Skandinavier, 3. von Deutschen nicht Belgen, nicht Wenden, sondern Deutsche.”

⁵⁵ A. L. Schlözer, citerat i *Ch r. v. S c h l ö z e r*, vol. 2, s. 90–91: ”Nordische Völker und Deutsche Völker [...] sind in gewisser Rücksicht eins. Versteht man unter jenen die Skandinavier, unter diesen die alten Deutsch redenden Bewohner Germaniens von der Elbe bis an den Rhein, von der Nordsee bis an die Saale, so ist bekannt, beide Völker hatten, wie noch jetzo, einerlei Sprache, die nur im Laufe der Jahrtausende in wenig verschiedene Dialekte ausgeartet ist. Nur Völker von *einer* Sprache sind Völker von *einer* Abkunft. [...] Den Ausdruck: Nordische – Germanische Völker duldet nach den neuesten Entdeckungen Deutscher und Skandinavischer Schriftsteller kein Geschichtsschreiber mehr, der auf Kritik Anspruch macht.”

inte längre en differentiering av germanska och nordiska folk. Folken i östra Europa som Schlözer tidigare hade inbegripit i sitt system, stod i denna germanska definition utanför hans kategorisering av "Norden".

Norden söder om Östersjön

De fragmentariska anteckningarna om en inskränkt, germansk definition av "Norden" innebar visserligen inte att Schlözer helt hade gett upp sin tanke om en omfattande nordisk historieskrivning. Tvärtom, han strävade fortfarande efter att publicera en omfattande nordisk historia som skulle vara indelad i ett antal specialhistorier. En sådan specialhistoria publicerade han 1785 med *Geschichte von Littauen als einem eigenen Großfürstenthume bis zum J. 1569* (Litauens historia som ett eget storfurstendöme till år 1569). Den litauiska historien var enligt Schlözers mening oundgänglig som en komplementär "hjälpshistoria" till den övriga nordiska historien.⁵⁶ Schlözer vidhöll sitt mål och sin plan "att bearbeta hela den nordiska historien på ett kritiskt och harmoniskt sätt (naturligtvis så långt jag hinner med det)"⁵⁷ och gav en förklaring på varför den nordiska historiens disposition här berör bara områdena vid Östersjöns sydkust:

Hela den nordiska historien på denna sida om Östersjön på medeltiden, från denna sjö till Don och Uralbergen, och från Elbe och Donau upp till Ishavet omfattar 15 specialhistorier: 1. Ryssland, 2. Polen, 3. Litauen, 4. Preussen, 5. Livland, 6. Estland, 7. Finland, 8. Wendenland eller det slaviska Östryskland, 9. Böhmen, 10. Mähren, 11. Schlesien, 12. Ungern, 13. Walakiet, 14. Krim, 15. Kosackernas stat. Det vore en *Histoire du Nord* – om den bara först vore där –.⁵⁸

⁵⁶ August Ludwig Schlözer, *Geschichte von Littauen als einem eigenen Großfürstenthume bis zum J. 1569*, Nordische Geschichte 2, Hrsg. A. L. Schlözer och Geschichte von Littauen, Kurland und Liefland 1, Hrsg. A. L. Schlözer och L. A. Gebhardi och Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Teutschland und England ausgefertiget, funfzigster Theil. Allgemeine Welthistorie von Anbegin der Welt bis auf gegenwärtige Zeit, L. Theil. Historie der neueren Zeiten XXXII. Theil (Halle 1785) s. 5. Orig.: "Sie ist unentbehrlich als Hülfs-geschichte für die ganze übrige nordische Historie."

⁵⁷ Schlözer, *Geschichte von Litauen...*, s. 7. Orig.: "[Die Absicht], die *gesammte nordische Geschichte kritisch und harmonisch zu bearbeiten* (verstehet sich, so weit ich damit kommen werde)."

⁵⁸ Schlözer, *Geschichte von Litauen...*, s. 7. Orig.: "Die *gesammte nordische Geschichte*, diesseits der Ostsee im Mittelalter, von dieser See an bis zum Don und Ural hin, und von der Elbe und Donau an bis zum Eismeer hinauf, begreift 15 Specialgeschichten: 1. Rußland, 2. Polen, 3. Littauen, 4. Preussen, 5. Livland, 6. Estland, 7. Finnland, 8. Wendenland oder das

Man hittar här ingen explicit motivering till varför de skandinaviska folkstammarna utelämnas. Schlözer gav dock en antydning när han talade om källorna till den nordiska historien. Eftersom han själv var mest intresserad av den slaviska och framför allt den ryska historien bedömde han källorna utifrån denna synvinkel. Han skilde på inhemska och utländska källor och räknade därför bara de slaviska källorna – vilket i detta sammanhang betyder de ryska, livländska, preussiska, polska, litauiska, schlesiska, böhmiska, wendiska, ungerska och walachiska – till den nordiska historiens inhemska källor. De tyska, isländska, danska, bysantinska, tatariska och kinesiska utgjorde däremot enligt hans synsätt de utländska källorna i den nordiska historien.⁵⁹ Språkliga kriterier och motsatsen mellan slaviska och germanska folkstammar, men framför allt Schlözers egen koncentration på och större intresse för den slaviska historien, tycks ha bidragit till att han utelämnade de skandinaviska folken från det nordiska systemet i denna inledning till den litauiska historien.⁶⁰

Nordens olika regioner

Schlözer gjorde ännu en modifiering av sin definition av "Norden" i den av honom med kommentarer utgivna Nestorskrönikan, *Nestors Russische Annalen* (1802). Han introducerade här begreppen "Mellannorden" och den "höga Norden" och skilde återigen olika kronologiska epoker. Schlözer övergav allt mer sitt ursprungliga koncept, varvid han medvetet försökte övervinna det antika systemet.

Från romartiden är vi vana vid att dela vårt Europa i Södern och Norden och att anta Rhen och Donau som gränsen mellan dem båda. Enligt denna utgjorde Norden den större hälften. Dock inte därför, utan på grund av att delarna av denna Norden upptäcktes och civiliserades vid helt olika tider, anser jag det som nödvändigt att introducera, för en mera noggrann bestämdhets skull, ett par nya namn i geografien, och att skilja *Mellannorden*

slavische Ostdeutschland, 9. Böhmen, 10. Mähren, 11. Schlesien, 12. Ungern, 13. die Walachey, 14. die Krim, 15. den Kosacken-Staat. Das wäre eine *Histoire du Nord* – wenn sie nur erst da wäre –."

⁵⁹ Jfr Schlözer, *Geschichte von Litauen...*, s. 7.

⁶⁰ Allmänt om det "östeuropeiska" inslaget i den så kallade nordiska historien och ämnets utveckling i Göttingen jfr Manfred Hildermeier, 'Von der Nordischen Geschichte zur Ostgeschichte. Osteuropa im Göttinger Horizont', H. Boockmann och H. Wellenreuther (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in Göttingen. Eine Vorlesungsreihe*, Göttinger Universitätschriften, Ser. A, Schriften 2 (Göttingen 1987) s. 102–121.

(Germanien, Pannonien och Dakien, alltifrån Nordsjön i ett streck till Pontus) från den *höga Norden*. Det sistnämnda skulle då omfatta alla länder på andra sidan av den nedre delen av Elbe, mot Norden och Östern: alltså den stora jylländska halvön, Danmark, Norge, Island, Sverige, Fin- och Lappland; sedan på denna sida Östersjön, den långa germaniska kusten, Preussen, Polen, Litauen, Kur- Liv- och Estland, och Ryssland inom sina första gränser.⁶¹

Här visar det sig hur starkt Schlözer trots allt var bunden till den antika världsbilden. Även om han förvisso försökte bryta upp och omorganisera denna världsbild, använde han ändå fortfarande de traditionella benämningarna "Norden" och "Södern". För en introduktion av begreppet "Östern" i betydelsen "Östeuropa", inte "Orienten", fanns ännu ingen plats i hans världsbild.⁶² Hans "Mellannorden" motsvarade snarare dagens Mellaneuropa, ett begrepp som man ännu inte använde på 1700-talet. "Norden" definierades av Schlözer fortfarande i betydelsen icke-romersk. I ett brev till diktaren August Friedrich Ferdinand Kotzbue 1806 lade Schlözer, vid slutet av sitt liv, ytterligare en version till sin indelning av den nordiska, icke-romerska statsvärlden. Han indelade den i syd- mellan- och högnordiska stater, och kallade konsekvent de sistnämndas invånare för "högnordländare".⁶³

Norden – ett mångfaldigt och mångtydigt begrepp

Hos Schlözer uppstår "Norden" som ett mångfaldigt begrepp som ser olika ut beroende på situation och kontext. Just för att begreppet har så många olika innebörder och betydelser råder en osäkerhet om vad "Norden" egentligen är.

⁶¹ August Ludwig Schlözer, *Nestors Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt*, 2 vol. (Göttingen 1802), s. 23. Orig.: "Von der Römer Zeiten her sind wir gewont, unser Europa in den Süden und Norden zu teilen, und als Gränze zwischen beiden den Rhein und die Donau anzunehmen. Diesem nach machte der Norden die weit größere Hälfte aus. Doch nicht deswegen, sondern weil die Teile dieses Nordens zu ganz verschiedenen Zeiten entdeckt und civilisirt worden sind, finde ich für nötig, schärferer Bestimmtheit wegen ein Par neue Namen in die Geografie einzuführen, und von dem *MittelNorden* (Germanien, Pannonien, und Dakien, von der NordSee an in Einem Strich zum Pontus), den *hohen Norden* zu trennen. Letzterer würde dann alle Länder jenseits der NiederElbe, gegen Norden und Osten hin, begreifen: folglich die große Jütsche HalbInsel, Dänemark, Norwegen, Island, Schweden, Finn- und Lappland; dann diesselts der OstSee, die lange germanische Küste, Preußen, Polen, Littauen, Kur- Liv- und Estland, und Rußland in seinen ersten Gränzen."

⁶² Jfr Lemberg, s. 60.

⁶³ Schlözer, citerat i Doering, Heinrich, *Leben A. L. v. Schlözer's. Nach seinen Briefen und anderen Mittheilungen*, Gallerie deutscher Historiker 2 (Zeitz 1836), s. 344–345.

Även om Schlözer utsätter alla som använder antika källor och är bundna vid den antika världsbilden för hård kritik, lyckas han inte heller själv frigöra sig från detta beroende, vilket leder till motsägelsefulla och delvis också oklara definitioner av "Norden". Han hävdar konsekvent kravet på att man bör bestämma Nordenbegreppets innebörd. Men eftersom det, som han själv betonar, rör sig om ett "totalt relativistiskt" begrepp, hanterar han det ändå pragmatiskt och utvecklar ett för varje tillfälle och sammanhang passande Nordenbegrepp. Hans tillvägagångssätt påminner om den definition av "Norden" som man hittar i den stora tyska encyklopedin *Brockhaus* från 1820-talet. Där läser man att det vore möjligt att skriva en "allmän karakteristik" av Norden om man bara först definierade vad det är.⁶⁴

I *Allgemeine Nordische Geschichte* förekommer flera olika definitioner av "Norden" sida vid sida. Till att börja med skiljer Schlözer på olika kronologiska epoker. Han lägger fram ett utkast till ett nordiskt system för den bibliska tiden med en *pontisk, baltisk, rysk, samojedisk* och *sibirisk* Norden, och tillfogar beteckningen *Polar-Norden* för 1400-talet. Sedan varierar han denna indelning vid beskrivningen av de antika föreställningarna om Norden genom att då indela "den stora Norden" i den *keltiska, baltiska, finska* och *pontiska* Norden, till vilka han dessutom fogar ett "etc.". Därmed framgår med all önskvärd tydlighet, hur villkorligt och vagt hans utkast är.

I motsats till dessa skissartade geografiska definitioner är det på etnografiska kriterier grundande systemet till den nordiska historien mera genomtänkt och av större betydelse och hållbarhet. Ett avgörande kriterium för denna Nordendefinition är för Schlözer en gemensam historia. Det är de historiska sammanvävningarna och växelverkningarna och deras ursprung i folkvandringstiden som får honom att betrakta Europas och Asiens nordliga trakter som en enhet. Bara på så sätt ser han en möjlighet att förstå de stora sammanhangen och att "bli av med en mängd oriktiga föreställningar".⁶⁵ Nordens

⁶⁴ *Conversations-Lexicon oder Handwörterbuch für die gebildeten Stände über die in der gesellschaftlichen Unterhaltung vorkommenden Gegenstände, Namen und Begriffe* [...], 10 vol. (2. uppl., Leipzig 1812–1819), här vol. 6 (1815), s. 863. Orig.: "Unter dem Worte Norden versteht man [...] die Länder, welche zunächst dem Nordpol liegen. In der letzten Bedeutung ist es ein äußerst unbestimmter Begriff, indem man bald mehr, bald weniger darunter versteht. Es läßt sich vom Norden, sobald der Begriff einmal genau festgesetzt ist, eine allgemeine Charakteristik entwerfen, welche die gemeinschaftlichen Eigenheiten der Länder und ihrer Bewohner (Nordländer) enthielte."

⁶⁵ Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*..., fotnot 1, s. 392.

storlek är den avgörande förutsättningen för hans uppfattning av en kritisk historieskrivning. Kärnan i hans nordiska historiesystem utgörs av en sammanställning av folkstammar baserade på etnografiska, dvs. enligt Schlözers förståelse språkliga kriterier. De etnografiska faktorerna väger för honom tyngre än de geografiska. De leder till att Schlözer, vilket han själv medger, bestämmer sin Norden "geografiskt oriktigt".⁶⁶

Det nya i Schlözers *Allgemeine Nordische Geschichte* är sammanförandet av den nordiska historien till ett enda stort komplex och därmed definitionen av "Norden" som ett vetenskapligt forskningsfält. Schlözer bidrog på ett avgörande sätt till att göra "Norden" tillgängligt som forskningsfält för den tyska allmänheten. Resultaten som Schlözer framförde var däremot inte alltid nya då *Allgemeine Nordische Geschichte* till betydande delar är en redigering av redan tidigare publicerade arbeten om olika nordiska ämnen, skrivna av välkända experter på området.⁶⁷ *Allgemeine Nordische Geschichte* innehåller faktiskt inte mycket mer nytt än de av Schlözer i företalet utlovade inledande anmärkningarna och principiella överläggningarna:

Det verkade dock vara nödvändigt, att låta en egen del föregå som innehöll prolegomena till hela den nordiska historien vari gränserna till denna vida och ännu stundtals obebyggda åker skulle avstyckas och dess omfång fast bestämmas, vari möjligheten, början och källorna till denna historia skulle visas och kritiskt fastän åtminstone huvudsakligen skulle beskrivas, vari slutligen några allmänna kunskaper, utan vilka ingen djupare insikt i delarna är möjlig som dock i framställningen inte låter sig bekvämt spridas ut i delarna skulle samlas ihop på ett ställe. Med ett ord, det krävdes en allmän nordisk historia.⁶⁸

⁶⁶ Sch l ö z e r, *Allgemeine Nordische Geschichte...*, s. 212.

⁶⁷ *Allgemeine Nordische Geschichte* innehöll vid sidan av Gerhard Schønings 'Vorläufige Abhandlung von der Unwissenheit der alten Griechen und Römer in der Erd- und Geschichtskunde des Nordens', Johann Gotthilf Stritters 'Geschichte der Slaven vom J. 495–1222, aus den Byzantinern vollständig beschrieben', Johann Eberhardt Fischers 'Allgemeiner Abriß des Asiatischen Nordens', avsnittet 'Nähere Beschreibung des Finnischen Nordens, besonders in Ansehung Skandinaviens' också av Schønig, Gottlieb Siegfried Bayers 'Nähere Beschreibung des Rußischen Nordens im 10ten Säculo' och en avhandling av Johann Ihre om 'Reisen der Skandier nach Constantinopel und in andere Länder, seit dem 9ten Säculo' samt Ihres undersökning om 'Schreibkunst in Skandinavien'.

⁶⁸ Sch l ö z e r, *Allgemeine Nordische Geschicht...*, företal, s. 2. Orig.: "Allein es schien nöthig und schicklich zu seyn, einen eignen Theil vorausgehen zu lassen, der die Prolegomenen der gesammten Nordischen Geschichte enthielte, worinnen die Gränzen dieses weiten und noch hin und wieder ungebauten Feldes abgestochen, und sein Umfang fest bestimmt, worinnen die Möglichkeit, der Anfang und die Quellen dieser Geschichte gezeigt, und kritisch

De specialundersökningar som Schlözer utkrävde på basis av de av honom i *Allgemeine Nordische Geschichte* sammanställda källorna återstod ännu att göra. Schlözers förtjänst låg i att åstadkomma en ledtråd som gav hans efterföljare en orientering över de dittills utkomna verken och deras värde.⁶⁹

Först som följde av och oftast som en reaktion på *Allgemeine Nordische Geschichte* utkom i Göttingenmiljön andra skrifter om "Norden". Författare som Anton Friedrich Büsching och Johann Thunmann följde till en början Schlözers vittspända definition av "Norden", som innefattade de slaviska folkstammarna respektive Ryssland och delvis också Asien.⁷⁰ Den nästan trettio år yngre Johann Gottlieb Buhle bröt med denna syn på "Norden" då han år 1788 sammanfattade endast de keltiska och skandinaviska folkstammarna under benämningen "nordiska". Han undersökte inte längre blott deras historia utan också deras "kultur".⁷¹ Också Schlözers elev Friedrich Rüh-

obgleich nur überhaupt beschrieben, worinnen endlich einige allgemeine Kenntnisse, ohne welche keine tiefe Einsicht in die Theile möglich ist, die sich aber in dem Vortrage nicht bequem in die Theile verstreuen lassen, auf Einen Ort zusammen gehäuft würden. Mit Einem Wort, es war eine allgemeine Nordische Geschichte nöthig."

⁶⁹ NeubaueR, s. 220.

⁷⁰ Så följer sig t.ex. bakom Schlözers Hallensiska kollega Johann Thunmanns *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker* [Undersökningar om några nordiska folks gamla historia] (Berlin 1772) en samlingsvolym av studier om de baltiska och slaviska folkens historia och språk. 1774 publicerade Thunmann däremot en bok om folkstammarna vid Svarta Havet, Albanernas och Walachernas språk samt några aspekter av den ryska historien med titeln *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker* [Undersökningar om de östliga europeiska folkens historia] (Leipzig 1774). Av hans samtida räknades verket trots den i titeln anförda beteckningen "östlig" som ett bidrag till den nordiska historien. [Jfr Johann Gottlieb Buhle, *Versuch einer kritischen Literatur der Russischen Geschichte. Erster Theil. Enthaltend die Literatur der aelteren allgemeinen Nordischen Geschichte*, Literatur der allgemeinen nordischen Geschichte zum Studium der Russischen Geschichte (Moskwa 1810), s. 158].

⁷¹ Johann Gottlieb Buhle, *Bemerkungen über den historischen Gebrauch der Quellen zur ältesten Geschichte der Cultur bey den Celtischen und Scandinavischen Völkern. Als Einladungsschrift zu seinen Vorlesungen* (Göttingen 1788). Jfr s. 10–11. Buhle följer i sin definition Paul-Henri Mallets *Monumens de la mythologie et de la poésie des Celtes, et particulièrement des anciens Scandinaves* (1756), som bidrog väsentligt till renässansen av den antika Norden under andra hälften av 1700-talet. Jfr t.ex. Ulrike Hafner, "Norden" und "Nation" um 1800. *Der Einfluß skandinavischer Geschichtsmymthen und Volksmentalitäten auf deutschsprachige Schriftsteller zwischen Aufklärung und Romantik (1740–1820)*, Studien zur Literatur und Kultur des Okzidents I (Trieste 1996), s. 14, von See, s. 73–75 och Anton Blanck, *Den Nordiska Renässansen i sjuttonhundratalets litteratur. En undersökning av den "götiska" poesins all-*

följde denna inriktning ända fram till en syntes av de nordiska och germaniska folken.⁷²

Betydelsen av Schlözers och hans kollegors forskning ligger således mindre i de enskilda resultaten, utan snarare i de frågeställningar som aktualiserades under denna tid, i ämnets utvidgning och i de metoder som användes vid deras bearbetning. Forskarna kännetecknas av att de vanligtvis hade personliga relationer till den "Norden" de studerade, antingen genom en utförlig korrespondens, utbyte av studenter eller genom egna resor. De samlade samvetsgrant och ivrigt all information som de kunde få samt bemödade sig om att få tillgång till utländska källor och kopior av betydande forskningsarbeten. Dessutom publicerade och diskuterade de småfynd, först i sina journaler och sedan i mera omfattande skrifter. Nordenbegreppet utgjorde den nödvändiga ram som konstruerades och definierades för att kunna förklara vissa förhållanden och sammanhang. Därför var det, med Schlözers egna ord, hög tid att bestämma vad det faktiskt handlade om.

männa och inhemska förutsättningar (Stockholm 1911), s. 40–55. Uttrycket "den nordiska renessansen" härstammar från denna undersökning. Också R ü h s utgår i sin skrift *Ueber den Ursprung der isländischen Poesie aus der angelsächsischen* (1813) ifrån en förbindelse mellan den keltiska och den skandinaviska Norden.

⁷² Jfr t.ex. Friedrich R ü h s, *Versuch einer Geschichte der Religion, Staatsverfassung und Cultur der alten Scandinavien*, (Göttingen 1801) eller *Unterhaltungen für Freunde altdeutscher und altnordischer Geschichte und Literatur*, (Berlin 1803).

Naturalhistoriskt resande i Norr

Carl von Linnés och Göran Wahlenbergs bidrag till den lappländska floristiken

PÄR ELIASSON

Frågan om hur man skulle bedriva naturalhistorisk fältforskning diskuterades livligt i början av 1800-talet vid Kongl. Vetenskapsakademien i Stockholm. Akademien, instiftad 1739, hade som ändamål att främja svensk vetenskap och hade av den anledningen vid enstaka tillfällen finansierat vetenskapliga reseföretag. Akademien betraktade alltså resan som en god och pålitlig metod för kunskapsinhämtning. Det fanns vid denna tid emellertid inget permanent resestipendium vid Akademien vars ekonomiska resurser var mycket begränsade. Hugade resenärer sökte ändå resemedel, men endast ett fåtal kunde tilldelas mindre summor.

Trots sina knappa resurser hade Akademien byggt upp ett antal inrättningar för vetenskaplig undervisning och forskning. En av dem var den vid 1800-talets början nästan bortglömda naturaliesamlingen, en kostbar och utrymmeskrävande prydnad som emellertid varje akademi med självaktning förutsattes hålla sig med. Samlingen var dock enligt den nye intendenten Conrad Quensel i skriande behov av nya specimener. Man saknade nämligen så vanliga svenska arter som ekorre, hare, räv och älg! Vilken var då den bästa metoden för att få in nya inhemska specimener av dessa arter? Museimannen Quensel föreslog att man i första hand skulle satsa på korrespondens med inhemska och utländska samlare.¹

¹ Om akademiens historia i allmänhet se Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818 I–II* (Stockholm 1967). Angående naturaliekabinetter Einar Lönnberg, 'Kungl. Vetenskapsakademiens Naturaliekabinett 1739–1819', *Naturhistoriska Riksmuseets historia: Dess uppkomst och utveckling* (Stockholm 1916), s. 12–13. Om det effektiva bruket av koloniala botaniska korrespondenter skriver Emma C. Spary, *Utopia's Garden: French Natural History from Old Regime to Revolution* (Chicago & London 2000), kap. II.

Debatten om resandet som metod vid Vetenskapsakademien

Ledamoten Gustaf von Paykull, då en av Sveriges främsta ornitologer, hade redan några år tidigare föreslagit att de lokala infrastrukturerna i riket borde nyttjas för insamlandet av specimen. Paykull hade länge arbetat på en svensk fauna. Under arbetet hade han insett att norra Sverige, i synnerhet Lappland, fortfarande var näst intill okänt för vetenskapen. Han hade därför på egen bekostnad låtit "anställa upptäcktsresor, dels eljest derifrån sökt förskaffa mig kännedom af ortens natur alster och oeconomi, men jag har också alltid funnit otillräckligheten af mina försök."² Paykull hade dåliga erfarenheter av resan som forskningsmetod i Lappmarken, då resandet var både besvärligt och dyrbart, ja även farligt! Men det sämsta med resor var att en aldrig så ambitiös resenär bara hann besöka ett fåtal platser. Stationära samlare visste bättre än en snabbt förbiilande resenär vad som var typiskt för en orsts naturalhistoria. Den bofaste samlaren kunde dessutom följa en växts hela livscykel, från frösättning till utblomning, vilket ibland var avgörande för en korrekt artidentifikation. Påpekandet om att Paykull intresserade sig för ekonomiska förhållanden och att även de bäst lät sig undersökas av korrespondenter, är naturligt i en inlaga som riktar sig till Akademien där nyttan ständigt premierades. Paykull önskade av dessa anledningar att ortsborna i Lappland skulle börja samla för Akademiens räkning vilket kanske t.o.m. skulle göra det vetenskapliga resandet onödigt i framtiden.³

Det fanns emellertid en avgörande förutsättning som måste uppfyllas om Akademien skulle använda sig av stationära korresponderande samlare i stället för resande naturalhistoriker. Dessa personer måste vara grundligt vetenskapligt skolade för att kunna åstadkomma vetenskapliga samlingar, dvs. både vara insatta i den linneanska taxonomins metodik och kunna konservera sina insamlade specimen.⁴ Ledamoten Joachim Wilhelm Liljestråle understödde Paykulls förslag som innebar att två lappmarkspräster, Erik Grape och Matthias Kohlström, skulle samla åt Akademien. I Paykulls anda föreslog han:

at en viss handledning eller liksom instruction för dessa lappska präster och andra som kunna

² Paykulls förslag finns i 'Bilagor till protokollen 1793–1802', Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm, s. 149.

³ *ibid.*, s. 149–150. Pär Eliasson, *Platsens Blick: Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840*, diss. (Umeå 1999), s. 75–85.

⁴ Om det linneanska resandet och dess metodik se Sverker Sörlin, 'Scientific Travel-The Linnaean Tradition', Tore Frängsmyr (red.), *Science in Sweden: The Royal Swedish Academy of Sciences 1739–1989*, (Canton 1989).

i dylika afseenden nyttjas, huru topografiska beskrifningar rätteligen böra författas, at de måga blifva så fullständiga och nyttiga som vederbör, samt för Kongl. Akademien tjenliga at derå bygga sina reflexioner och uppgifter till allmän åtnåd, nämligen att dervid ej blott observeras all naturens alster i dess 3ne Riken, utan ock jordmånen, alla sällsamheter och synnerliga belägenheter, inbyggarnes lynne, lefnadssätt, näringar och födoämnen, m.m.⁵

Liljestråles påpekande vittnar om hans oro över att amatörerna uppe i Lappmarken möjligen inte samlade på ett korrekt sätt. Förutom insamlandet av naturalier skulle prästerna även göra topografiska, ekonomiska och etnografiska observationer, vilket avspeglar Akademiens intresse för det nyttiga ve-tandet. Liljestråle ville även ge instruktioner för författandet av topografiska verk, vilket antagligen återspeglar hans oro över att något viktigt skulle kunna glömmas bort. Prästerna skulle dock nöja sig med att observera och nedteckna vad de sett och sedan överlåta till experterna på Akademien att dra de relevanta slutsatserna – ett påtagligt exempel på hur man gjorde en tydlig åtskillnad mellan amatörer och experter, något som i slutet av 1700-talet ännu var ovanligt inom svensk naturvetenskap.

Akademien röstade för Paykulls förslag i december 1799. Grape och Kohlström kom att samla naturalier och observera åt Akademien en tid framöver. Grape levererade året därpå en naturaliesamling som dock gjorde Paykull besviken. Den innehöll inget nytt, och än värre var att de insamlade naturalstren var dåligt konserverade. Det senare var dock enligt Paykull begripligt då ”de samlas af ovane händer och på orter der transporten är så svår”.⁶ En av korrespondensmodellens brister var svårigheterna att övervaka transporten av samlingen, som var utelämnad åt slarviga speditörer. Det finns exempel på illa hanterade samlingar som i dåligt skick anlände till sina beställare. Grape var själv medveten om sina brister som naturalhistoriker och reste år 1801 söderut för att förkovra sig.⁷ Men ännu 1804 omnämns i förklenade ordalag en naturaliesamling som antogs komma från ”någon af de Lapppräster, som af Kgl. Acad:n njuta årligt arfvode för samlande af naturalier”.⁸

⁵ ”Vetenskapsakademiens protokoll” 4/12 1799, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm, s. 39–40.

⁶ ”Vetenskapsakademiens protokoll” 30/9 1801, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm, s. 15–16.

⁷ ”Vetenskapsakademiens protokoll” 4/11 1801, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm, s. 21.

⁸ Uppgifterna kommer från naturaliekabinetets donationsbok, dock här efter *Naturhistoriska Riksmuseets historia*, s. 15.

Professor bergianus Olof Swartz kommer med ett förslag

Problemet hur man säkrast och effektivast skulle sköta insamlandet av naturalhistoriska specimen fortsatte att sysselsätta Akademien. År 1797, några år innan Paykull kom med sitt förslag, hade ledamoten och professor bergianus, Olof Swartz, propagerat för en annan modell för kunskapsinhämtning. Han föreslog att Akademien skulle understödja vetenskapligt resande inom riket. Han påminde om Akademiens tidigare understöd till utrikesresenärer men påpekade att dessa pengar skulle ha använts bättre om de gått till resande inom landet, helst då till mera okända delar av riket som Lappland. Swartz ansåg nämligen att resor var det bästa sättet att inbringa ny kunskap på, kunskap som också hade ekonomiska tillämpningar. Han föreslog därför inrättandet av ett fast inrikes resestipendium vid Akademien, och att man vid behov skulle kunna ta medel ur den penningssumma som avsattes till de av Akademien utlysta s.k. prisfrågorna. Beträffande frågan om vilka som skulle anförtros det ansvarsfulla uppdraget att resa på Akademiens bekostnad, fanns det enligt Swartz vid universiteten vetenskapligt bildade ynglingar som gärna ville gagna det allmänna genom resor. Nytt var att han ansåg att man vid stipendiets utdelning borde uppmuntra ett mer specialiserat resande. Ett år kunde bidrag ges åt en botanist, ett annat åt en mineralog och ett tredje åt en ekonom.⁹ Förslaget om att resenärerna skulle vara specialinriktade tyder på att Swartz vill ersätta den gamle mångsysslande naturalhistorikern med mer ämnesinriktade resenärer. Bakgrunden till det kan vara att Swartz tyckte att hans eget ämne botaniken var hotat då fysikern Melanderhielm tidigare konkurrerat ut honom i striden om sekreterartjänsten vid Akademien.¹⁰

Trots att Akademien år 1797 inte understödde Swartz förslag, gav han inte upp sin kamp för ett permanent resestipendium. Åren 1801, 1807 och 1813 presenterade han därför reviderade versioner av sitt förslag, i samband med att Akademien diskuterade understöd till enskilda resenärer. År 1820,

⁹ Olof Swartz' reseförslag finns återgivet i 'Vetenskapsakademiens protokoll' 15/2 1797, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm, s. 9–11. För en mer ingående diskussion av turerna kring förslaget se Eliasson, *Platsens Blick*, s. 75–85. Swartz' biografi ges av Bertil Nordenstam, 'Olof Swartz', Bengt Jonsell (red.), *Bergianska botaniker: Bergianska stiftelsen och dess professorer under första seklet* (Stockholm 1991).

¹⁰ Eliasson, *Platsens blick*, s. 92, 98–99. Se även Sven Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten: Geodesi och kartläggning 1695–1860*, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, Skrifter, nr. 10, (Uppsala 1990), Kap 15.

två år efter hans död, inrättades ett inrikes resestipendium vid Akademien.¹¹

Lappland: Ett tomt rum för vetenskapen att erövra?

Swartz och Paykull argumenterade för helt olika metoder för att få in kunskap från periferin. Den ene föredrog stationära korrespondenter medan den andre förespråkade resenärer. En sak var de överens om: den mest obekanta delen av riket som lovade de rikaste skördarna var "Höga Norden", tidens lätt poetiska omskrivning för Norrland och Lappland. Swartz skriver i ett memorial 1813 att man i första hand skulle undersöka de okända delarna av riket, vilket då inte minst syftade på norra Sverige. Men han poängterade att det inte skulle röra sig om, "en hastig anblick, utan en så till sägande outhärlig undersökning."¹² Swartz nämnde en resenär som genomfört en dylik sammanhängande undersökning av ett föga känt område. Det var naturalhistorikern Göran Wahlenberg från Uppsala som rest fyra somrar i Norrland och Lappland under perioden 1800–1810 delvis på Akademiens bekostnad och med Swartz ständiga stöd.¹³ Resor var enligt Swartz det bästa sättet att bedriva fältforskning på och Wahlenberg hade visat hur det skulle göras. Denne hade nämligen under sina resor gjort sitt bästa för att täcka så stora delar av Norrland och Lappmarken som möjligt och hade förutom botaniken även ägnat sig åt många andra aspekter på den nordliga naturen.

Hur skall man beskriva det område som Wahlenberg vid 1800-talets början besökte? Bör det förstås som ett okänt och närmast folktomt rum som ropade efter vetenskaplig kartläggning? Var regionens naturalier och geografi något som enbart kunde analyseras av män som Wahlenberg, en välutbildad yngling som hade rest dit från landets vetenskapliga centrum Uppsala? Det är inte helt ovanligt att historikern berättar en dylik närmast "kolonial" erövringshistoria om hur det gick till när Norrland och Lappland gavs ett utrymme inom vetenskapen. Den vetenskapliga inventeringen av norra Sverige har så gott som alltid skett på initiativ söderifrån. Initiativen har kommit från administrativa och ekonomiska centra som Vetenskapsakademien i Stockholm eller Vetenskaps societeten i Uppsala. Ibland har de kommit från enskilda in-

¹¹ Eliasson, *Platsens blick*, s. 100–106.

¹² 'Vetenskapsakademiens protokoll', 3/7 1813, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm, s. 15.

¹³ 'Vetenskapsakademiens protokoll', 3/7 1813, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm.

tressenter som industrimannen och kartografen Samuel Gustaf Hermelin, en annan av Wahlenbergs mecenater. Själva inventerandet har med få undantag genomförts av resande experter som vistats ett tag i regionen och som sedan analyserat sina data och publicerat sina resultat när de väl återkommit till dessa centra. Då man läser deras publikationer, i vilka de beskriver sitt hårda arbete i den svårarbetade och ibland farliga nordliga periferin, får man en exotiserad bild av det nordliga landskapet. I synnerhet Lappland framstår som något främmande och exotisk för de tillresta sörlänningarna och det är uppenbart att det enbart betraktas som natur och inte som kultur. Naturalhistoriker som Linné och Wahlenberg rör sig i ett påtagligt folktomt landskap, dessutom verkar det som detta landskap uppstår först sedan vetenskapsmännen analyserat det och gjort det begripligt. När väl landskapet och dess naturalier getts en ingående beskrivning och fångats på papper eller nedtecknats, om än så bara i en resedagbok, först då blir det till. Den bilden av ett nära nog folktomt Lappland är något som redan Carl von Linné ger i sin opublicerade resedagbok och ännu tydligare i sin publicerade flora.¹⁴

Det framgår av debatten vid Akademien att ledamöterna var skeptiska till vad amatörer kunde uträtta för vetenskapen. Av en obildad lokalbefolkning kunde man inte förvänta sig vetenskapliga bidrag, inte ens de på området "halvbildade" prästerna Grape och Kohlström hade kunnat möta Akademiens fordringar på vetenskaplighet i början av 1800-talet. Möjligen hade det sedan Linnés resa till Lappland 1732 skett en förändring i synen på vad lokalbefolkningen kunde bidra med. Linné betraktade samerna som informanter när det gällde vissa aspekter av den nordliga botaniken, och följaktligen synliggörs de i hans *Flora lapponica* (1737). De bidrog med sina egna namn på växterna och beskrev de växter de använde som föda. Linnés intresse för dessa praktiskt tillämpbara aspekter av botaniken ingår i tidens utilitistiska tänkande och åtminstone på det området kunde alltså samernas vetande vara intressant för den ditreste vetenskapsmannen. Dylika praktiska uppgifter ingick i de vetenskapliga diagnoserna eller beskrivningarna av växtarterna. Linné var också något av en primitivist som beundrade samernas enkla leverne i naturens sköte och han använde dem senare i sin undervisning i dietik i Uppsala som goda exempel på ett naturenligt liv.¹⁵

¹⁴ Lisbet Koerner, *Linnaeus: Nature and Nation* (Cambridge, MA 1999).

¹⁵ Carl von Linné, *Flora lapponica* (1737), Sv. övers., *Skrifter af Carl von Linné utgifna af Kungl. Svenska Vetenskapsakademien* I, (Uppsala 1905). Om Linnés syn på samerna se

Friherre Hermelin låter kartera landet 1797–1818: Nya initiativ för Norrlands och Lappmarkens vetenskapliga inventering

Resenärer behöver pålitliga kartor. De vetenskapliga resenärer som vid 1800-talets början i likhet med Wahlenberg rörde sig norrut kunde använda sig av de kartor över regionen som friherren och industrimannen Samuel Gustaf Hermelin låtit utarbета ett par år tidigare. Hermelin understödde vid denna tid ett antal kartografer som reste omkring i landet och karterade. Behoven var skriande, så sent som på 1790-talet hade t.ex. inte Norrlands inland och Lappland vetenskapligt kartlagts och även Wahlenberg kom några år senare att bidra till karteringen. Hermelins kartläggningsprojekt var tidens mest ambitiösa geografiska satsning i landet och resulterade så småningom i att en svensk nationalatlas färdigställdes 1818. Geografiska beskrivningar, med nyttiga uppgifter om landskapens topografi, geologi, mineralogi och ekonomiska förhållanden, skulle också bifogas kartorna.¹⁶

Friherrens kartografiska mecenatskap var nu inte helt altruistiskt. Hermelin hävdade att det krävdes ett omfattande inventeringsarbete innan man överhuvudtaget skulle kunna börja utveckla landets mer perifera delar ekonomiskt. Han, som själv var bruksägare i Malmfälten, ansåg det vara omöjligt att bedriva industriell verksamhet i övre Norrland om den inte understöddes av en lokal infrastruktur. Äldre bruksetableringar ute i den norrländska obygdén hade misslyckats då bruken var beroende av enorma mängder av träkol som skulle levereras av omkringboende bönder. Därför kunde kapitalister som Hermelin inte nöja sig med att anlägga masugnar och hammarsmedjor, de måste också stötta det lokala jordbruket om de skulle få kol till sina anläggningar.

Hermelin var även ledamot i Vetenskapsakademien. Hans kartografiprojekt sammanföll i tiden med Olof Swartz' upprepade strävanden att få till stånd ett fast resestipendium. Hermelins insatser omnämns också explicit

Gunnar Broberg, *Homo Sapiens L.: Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära*, Lychnos-Bibliotek 28, (Uppsala 1975) och Koerner, kap. III.

¹⁶ Herman Richter, *Geografiens historia i Sverige intill år 1800*, Lychnos-bibliotek 17:1, (Uppsala 1959), s. 170–175, 214–15 och Widmalm, Kap. 7. Två av Wahlenbergs reserapporter ingår i Samuel Gustaf Hermelin (red.), *Försök till beskrifning öfver Lappmarken och Vesterbotten uti särskilda afhandlingar* (Stockholm 1810). De är Göran Wahlenberg, *Berättelse om mätningar och observationer för att bestämma Lappska fjällens höjd och temperatur vid 67 graders polhöjd*, (Stockholm 1808), idem, *Geografisk och ekonomisk beskrifning om Kemi Lappmark i Vesterbottens höfdingadöme*, (Stockholm 1804).

som ett "patriotiskt" föredöme i Swartz' första resememorial av år 1797. Her-
rarna kom att intimt samarbeta när det gällde att utrusta och finansiera några
av Göran Wahlenbergs Lapplandsresor.¹⁷

Resandets infrastruktur och det nordliga forskningsprogrammet

Storskalig vetenskaplig kartering och inventering är en sak, exakt lokalkänne-
dom något helt annat. Den vetenskaplige resenären som rörde sig i för ho-
nom okända trakter var dock i stort behov av sådan lokal kunskap. Betydan-
de delar av Lappland var mycket glesbefolkade eller t.o.m. obebodda, i syn-
nerhet fjällen. Men att påstå detta är inte detsamma som att hävda att
Lappland var ett okänt territorium för de samer och nybyggare som levde där.
Dessa befolkningsgrupper livnärde sig främst på animalieproduktion, inklu-
sive renskötsel, samt på jakt och fiske. De rörde sig i ett förbluffande rikt pro-
duktionslandskap som de utan problem kunde orientera sig i. Fasta resvägar
eller snarare resrutter hade upprättats i regionen så tidigt som under 1600-
talet. Man reste förhållandevis bekvämt då man kunde använda sig av båtar
på vattenvägarna under sommaren och av slädar under vintern, då färden
ofta gick på de isbelagda vattenvägarna. Resenären kunde alltså nyttja befint-
liga resrutter och färdmedel och även få husrum längs vägen i de vitt utsprid-
da prästgårdarna, på nybyggen och i samernas visten.¹⁸

Det var den logistik för resor som existerade i norra Sverige, speciellt i in-
landet, och som alla resenärer använde sig av. Det framgår tydligt av publice-
rade resedagböcker hur fullständigt beroende även de vetenskapliga resenä-
rerna var av denna resandets infrastruktur. De var tvungna att använda sig av
lokala guider, roddare och bärare som för ansenliga summor måste anlitas
under resans gång. Det var endast lokalbefolkningen som kände till vägar och
stigar och enbart de hade den tekniska färdighet och den erfarenhet som t.ex.
gjorde det möjligt att säkert färdas längs älvarna med båt. De avgjorde vanli-
gen också den efter omständigheterna bästa resvägen, ett beslut resenären
svårigen kunde påverka. Det var knappast möjligt att färdas ensam i norr,
speciellt inte för de naturalhistoriker som efter ett tag behövde hjälp med
transporten av samlingarna.

Samtidigt gav denna sedan länge etablerade infrastruktur den som reste i

¹⁷ 'Vetenskapsakademiens protokoll' 15/2 1797, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl.
Vetenskapsakademien, Stockholm, s. 10–11 och Widmalm, s. 94–95.

¹⁸ Pär Eliasson, 'Norrländ-Reseskildrare', *Norrländsk uppslagsbok: Ett uppslagsverk på
vetenskaplig grund om den norrländska regionen*, III (Umeå 1995), s. 309–311.

norra Sverige fördelar jämfört med de naturalhistoriker som reste i mer ociviliserade trakter i t.ex. Afrika eller Sydamerika. Tillgänglighet till infrastrukturen krävde dock en del förhandsarbete av resenären. Man måste rusta sig med rekommendationsbrev, gärna signerade av biskopen eller landshövdingen, och förstås också med inrikespass. Helst skulle den personal man behövde assistans av brevledes uppåtdas i förväg så att de mötte upp när man väl anlät till ett delmål under resan.

Redan Linné utnyttjade effektivt denna det nordliga resandets infrastruktur under sin resa 1732. Utifrån den opublicerade reseberättelsen är det dock svårt att närmare utröna exakt på vilket sätt han gjorde det. Uppenbart är att han besökte vissa tjänstemän och präster och att han använde sig av samiska guider och bärare under sina skogs- och fjällvandringar.¹⁹ Linné gav sällan något erkännande åt dem som hjälpt honom under hans resor. Men i likhet med andra nordliga resenärer överdrev han både de faror han påstått sig möta och de sträckor han ansett sig ha tillryggalagt.²⁰ I den korta men kärnfulla inledningen till *Flora lapponica* berer han på om farliga bergsbestigningar, svåra myrpassager och ändlösa vandringar i vilda och öde skogar. Han hade uppe i norr plågats av törst, hunger, hetta, kyla, av isen och klipporna samt slutligen av samernas obegripliga språk!²¹ För den uppmärksamme internationelle läsaren var det lätt att tillägna sig budskapet; denne unge svensk hade arbetat under mycket svåra förhållanden men ändå förmått skriva den första vetenskapliga floran över en då ännu okänd europisk region, Lappland.

Vilket institutionellt stöd hade Linné inför Lapplandsresan 1732? Vetenskapshistorikern Sven Widmalm har hävdats att det i tidigt 1700-tal etablerades ett patriotiskt och nordligt orienterat forskningsprogram vid Vetenskaps-societeten i Uppsala. Programmet var nordligt och patriotiskt i den mening- en att det var inriktat på förment specifikt svenska nordliga fenomen som t.ex. norrskenet eller den lappska floran. Dessa fenomen eller forskningsområden skulle inmutas av svenska forskare, vilket var logiskt då undersökningar av dem förutsatte ett nordligt läge. Arbetet skulle därefter presenteras för en internationell publik, vilken man antog skulle låta sig imponeras både av de storslagna fenomenen i sig och av de svenska forskarnas kompetens. Den anbefallna forskningsmetoden var resande, eftersom observationerna måste gö-

¹⁹ Koerner, s. 60–61.

²⁰ Ibid., s. 60–62.

²¹ Linné 1905, Förord, s. 2–3.

ras på ort och ställe uppe i den nordliga periferin. Sedan skulle informationen sammanställas i nationens vetenskapliga centrum, som vid denna tid var Uppsala.²² Vetenskapssocieteten i Uppsala finansierade Linnés resa till Lappland, som ett led i det patriotiska forskningsprogrammet, men han fick inte några skrivna reseinstruktioner. Själv menade han att uppgiften var att bedriva forskning inom de forskningsområden som ingick i tidens naturalhistoria, mineralogi, botanik, zoologi, etnografi och medicin. Linnés lappländska resa var också det första bidraget till Vetenskapssocietetens patriotiska forskningsprogram vilket nära nog tömde dess kassa!²³

Det är uppenbart att det föreligger ett slags historisk kontinuitet mellan Vetenskapssocietetens patriotiska program och de ambitioner för Norrlands och Lapplands utforskning som Swartz och Hermelin står för 70 år senare. Metoden är att observationer och samlingar görs av en omkringresande professionell naturalhistoriker som sedan analyserar och publicerar sina resultat vid landets vetenskapliga centra. Det är alltså periferins okända naturrikedomar som skall göras kända både för utländska vetenskapsidkare och för hugade ekonomiska intressenter i hemlandet.

Naturalhistorikerns instrument och metoder

Linné reste med en lätt packning varav det mesta rymdes i en väska. I den rymdes några klädombyten och tre instrument – ett mikroskop, en kikare och en mätkäpp. I väskan fanns också skrivdon, anteckningsbok, herbariepaper, tre av de egna botaniska verken, ett inrikespass och slutligen ett rekommendationsbrev från Vetenskapssocieteten. Längs kustlandvägen norrut red han, men i det inre av Norrland färdades han mest till fots vilket förklarar den lätta packningen. Instrumenten, tillsammans med de botaniska böckerna, var de enda hjälpmedel Linné hade med sig för att kunna utföra den viktigaste vetenskapliga uppgiften under resan, nämligen artidentifikation.²⁴

Det var detta eviga identifierande av arter som naturalhistorikern ägnade den mesta tiden åt i fält. Arbetet gick ut på att infoga de arter man fann på sin rätta plats i ett taxonomiskt system. Men inte sällan fick den resande botanikern nöja sig med en provisorisk artidentifikation beroende på att han inte

²² Widmalm, kap. 4.

²³ Koerner, s. 59–60.

²⁴ Carolus Linnæus, *Iter Lapponicum dei gratia institutum 1732*, sv. översättning, red. Magnus von Platen & Carl-Otto von Sydow (Stockholm 1957), s. 1. Se även Koerner, s. 59–60 och Eliasson, *Platsens blick*, s. 139.

hade alla nödvändiga referenser tillgängliga. Arbetet måste då följas upp på hemmaplan med en avslutande analys, först därefter kunde beskrivningar, skisser och insamlade växtspecimen relateras till herbarier och andra botaniska verk. Det var vanligt att man sände dubletter av insamlade specimen till specialister på respektive forskningsfält. Ny botanisk kunskap skapades därför inom ett nätverk av naturalhistoriker där hårdvalutan utgjordes av dubletterna. Denna arbetsmetodik möjliggjorde en strikt arbetsdelning inom naturalhistorien som var vanlig utomlands. Periferter placerade amatörer som Grape kunde enligt denna metodik stå för insamlandet i fält, medan experter som Paykull, som vistades i centrum och hade tillgång till det vetenskapliga nätverket, analyserade samlingarna, identifierade nya arter och publicerade resultaten årtal senare.²⁵

En sådan arbetsfördelning var dock ovanlig i Sverige. I stället kom Linné och hans lärjungar att etablera en modell för datainsamling som byggde på att professionella naturalhistoriker stod både för resandet och utvärderandet av samlingarna. För hur kunde en amatör veta vilka växter som var intressanta för vetenskapen? Det krävdes av en framgångsrik och effektiv samlare i fält att han hade grundläggande botaniska sakkunskaper. Linnés lärjungar, de s.k. "resande apostlarna", globalt verksamma under 1700-talet, är typexempel på sådana professionella resenärer. De var för övrigt så populära som yrkesmän att de även rekryterades av främmande makter, även om Linné på olika sätt försökte erhålla dubletter ur samlingarna vilka var ämnade för helt andra uppdragsgivare.²⁶ "Apostlarna" var tvungna att hantera osannolika mängder av nya okända arter, och de var vanligen de första professionella botanikerna på en plats. Precis som lärofadern själv hade gjort i Lappland medförde de publicerade floror och andra botaniska översiktsverk som Linnés *Systema Naturæ*, vilka hjälpte dem att under fältarbetet åtminstone provisoriskt identifiera arterna. Om resenären kunde tillämpa det linneanska sexualsystemets klassifikationsprinciper i fält var det relativt lätt för honom att infoga tidigare okända arter i systemet.

Hur gick då själva artidentifikationen till? Linneanerna sökte efter växtens typiska arтеgna "karaktistika", dvs. de morfologiska kännetecken som gjor-

²⁵ Exempel på detta ges i David Mackay, 'Agents of empire: the Banksian collectors and evaluation of new lands', David Phillip Miller & Peter Hanns Reill (red.), *Visions of Empire: Voyages, Botany and Representations of Nature* (Cambridge 1996) och Spary, a.a.

²⁶ Sörlin, 'Scientific Travel-The Linnaean Tradition'.

de det möjligt att bestämma artens position i en given taxonomi. Dessa tecken gjorde det också möjligt att urskilja nya växter från de som redan var beskrivna. Nya växter kunde relativt enkelt beskrivas eller "diagnosticeras" som facktermen löd, om man använde den speciella beskrivande terminologi Linné utvecklat för ändamålet. Beskrivningarna började enligt hans mall nere i rötterna och beskrev sedan resten av växtens yttre struktur i en bestämd ordningsföljd. Det utvecklades alltså ett speciellt sätt att observera växter på där blicken var på förhand styrd av taxonomins beskrivningsmallar. Fältarbetet blev betydligt enklare efter Linnés reformer av den botaniska metodiken. Man kan mycket väl betrakta botaniken och övriga delar av naturalhistorien som resurssnåla vetenskaper. Fältforskaren hade små krav och behövde inte mycket utrustning. Som vi sett utifrån Linnés eget exempel så räckte det för den professionelle resande botanikern med några referenser och en lupp, ögat och erfarenheten var nämligen de viktigaste instrumenten.²⁷

Göran Wahlenberg: Arter och vegetationer

Under 1800-talets första decennium besökte den uppsaliensiske naturalhistorikern Göran Wahlenberg Lappland och Norrland under fyra sommarresor. Carl Peter Thunberg, Linnés efterträdare som professor i naturalhistoria och medicin, hade drillat Wahlenberg i den linneanska metodiken under 1790-talet. Wahlenberg var livet igenom en stor Linnébeundrare och man kan spekulera över om han medvetet följde i läromästarens fotspår genom att resa i Lappland och sedan publicera en lappska flora. Men när han väl publicerade sin *Flora Lapponica* år 1812, utgjorde verket det första svenska bidraget till den då helt nya botaniska subdisciplinen växtgeografien.²⁸

²⁷ Eliasson, *Platsens blick*, s. 132.

²⁸ Göran Wahlenberg, *Flora lapponica* (Beroloni 1812). För Wahlenbergs biografi se Gunnar Eriksson, 'Göran Wahlenberg' i *Dictionary of Scientific Biography*, Vol. XIV, s. 116–117, idem, 'Göran Wahlenberg – en svensk botanist i Karpaterna', Roger Gylin, Ingvar Svanberg & Ingmar Söhrman (red.), *Bröd och salt: Svenska kulturkontakter med öst* (Uppsala 1998); Hans Krook, 'Den unge Göran Wahlenberg', *Nationen och hembygden* VIII (Uppsala 1960), idem, 'Den siste linneanen', *Angår oss Linné* (Stockholm 1971) och Eliasson, *Platsens blick*, s. 109–122. Samtida biografier ges i Wilhelm Fredrik Palmblad, 'Göran Wahlenberg', *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svensk män* (Uppsala 1852) och Johan Emanuel Wikström, 'Biographic öfver Georg Wahlenberg', *Kongl. Vetenskapsakademiens Handlingar för år 1851* (Stockholm 1853). De båda sistnämnda biografierna innehåller utdrag ur Wahlenbergs opublicerade självbiografi. 'Biographiskt Utkast: Ett historiskt bidrag till Linneanismen i sitt fädernlands högre nord eller förnyad granskning af en Linneans

En av Wahlenbergs första publikationer var en artmonografi över det besvärliga och artrika pilsläktet (*Carex*). I den kan man följa en typisk linnean i arbete. Helt enligt den linneanska metodiken anger Wahlenberg de *differentia specifica* man skulle söka efter, dvs. de yttre morfologiska olikheter botanikern måste använda sig av för att kunna identifiera arterna inom släktet. För att Wahlenberg skulle kunna göra upp en sådan förteckning krävdes det att han själv observerat alla starrarter, helst i levande tillstånd. Wahlenbergs artförteckning angav också *locus* för den enskilda arten, en linneansk term som kunde ange både fyndplatsen och typiska växtplatser. Denna information var dock inte speciellt exakt och i linneansk anda finner Wahlenberg det tillräckligt med förmleringar som "hab. in subalpinis Lapponiae" eller "att de växer på fuktiga platser".²⁹

Denna brist på precision vad gäller växtgeografiska omständigheter är helt i överensstämmelse med Linnés beskrivningsprinciper. Under Lapplandsresan noterade han de nordliga utbredningsgränserna för arter som t.ex. alm, ek och hassel. Sådana allmänt klimatologiskt användbara observationer var dock föga betydelsefulla för Linné som enbart intresserade sig för att finna nya arter.³⁰ En enskild växtarts härdighet var bara intressant för Linné när det gällde att identifiera främmande arter som skulle kunna acklimatiseras i Sverige. Han hade orealistiska planer för Lapplands framtida uppodling med importerade växter, idéer som presenterades för Vetenskapsakademien men som det aldrig blev något av.³¹

Wahlenbergs syfte med resorna i Lappland var detsamma som Linnés, att samlar data inför arbetet med den stora Lapplandsfloran. Man kan då undra över vilken betydelse dessa båda botaniker lade in i beteckningen flora? Ordet syftar på två företeelser, dels på den reella ansamling av växtarter som lever i ett avgränsat geografiskt rum, dels på vetenskaplig beskrivning av dessa växter i ord och bild.³² Floror kan vara artcenterade, något de äldre linneanska flororna är, det var alltså de enskilda arter som växte på en plats som man nöjde sig

äldre och nyare erfarenheter under en lång lefnad', X 304, Wahlenbergs samling, Handskrifts-avdelningen, Uppsala universitetsbibliotek.

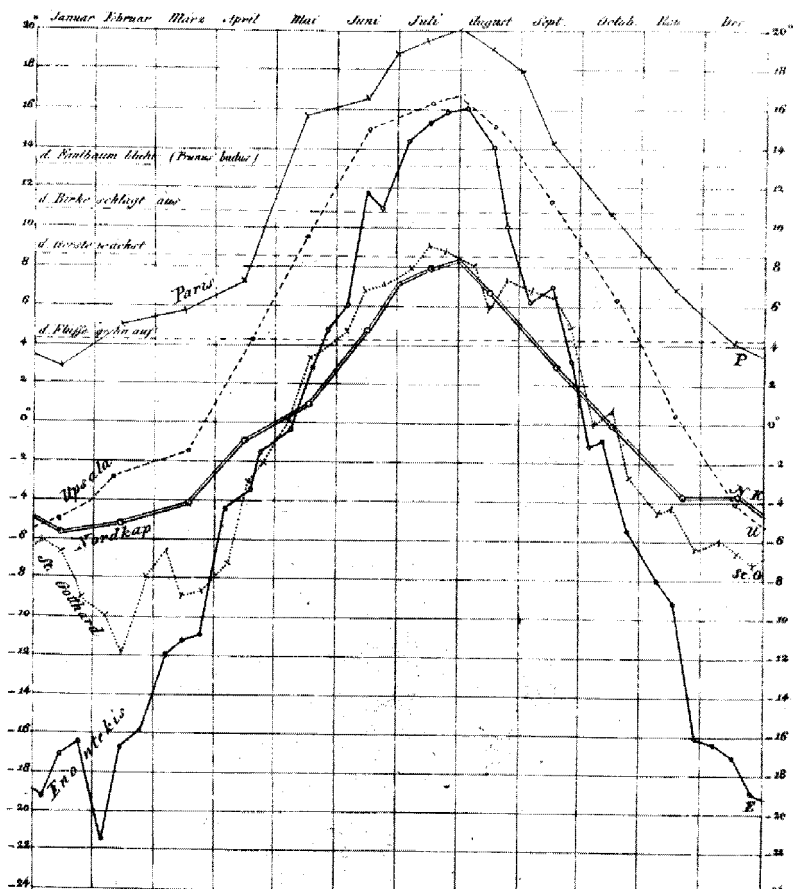
²⁹ Eliasson, *Platsens blick*, s. 131–132, Göran Wahlenberg, 'Inledning till Caricografin', i *Kongl. Vetenskapsacademiens Nya Handlingar* 1802–1803.

³⁰ Koerner, s. 60; Eliasson, *Platsens blick*, s. 158–160.

³¹ Koerner, s. 79–81.

³² *Henderson's Dictionary of Biological Terms*, Eleanor Lawrence (red.), 11^e uppl. (Burnt Mill 1995), s. 206.

Mittlere Temperaturen nach der Centesimalskale

Orb. N°. Ann. d. Phys. II. B. 3. H.

"Mittlere Temperaturen nach der Centesimalskale". Tabellen är från Gilberts bearbetning av Flora Lapponica i Annalen der Physik (1812). Här jämförs medellufttemperaturen under olika delar av året i några utvalda orter. I vänstra bildmarginalen anges vid vilka temperaturer floderna blir isfria, kornet växer, björkarna slår ut och häggen blommar. Tabellen visar alltså även vid vilka lufttemperaturer enskilda indikatorarter, som också vittnar om klimatet, trivs.

med att identifiera och beskriva. Den helhet dessa växter bildade tillsammans observerade inte linneanen överhuvudtaget. Vetenskapshistorikern Malcolm Nicolson menar att den artcentrerade linneanske botanikern kunde göra generaliseringar över en regions flora som helhet, men utgångs-

punkten för den vetenskapliga analysen var ändå de enskilda arterna.³³ Linnés *Flora Laponica* och hans apostlars florer är just artcenterade och kan beskrivas som kataloger över de arter som växte i en region. Dessa arters livsvillkor eller regionens speciella växtgeografiska karaktär analyseras inte.

Göran Wahlenberg började alltså skriva florer på ett nytt sätt i Sverige. Detta är hans främsta bidrag till den svenska botanikens historia. Hans Lapplandsflora inbegriper nämligen även en utförlig beskrivning av den undersökta regionens allmänna geografiska och geofysiska förutsättningar, dvs. de yttre villkor som bestämde livet för de växtarter som levde på en bestämd plats. Wahlenberg lyfte blicken från artnivån och såg något mer under sina resor i norr, nämligen Lappland som ett speciellt geografiskt rum. När han intresserade sig för enskilda växtarter var han därför extra uppmärksam på hur olika arter hade anpassat sin fysiologi till de speciella klimatologiska villkoren på den plats där de växte. Där enskilda arter var linnaeanernas enda studieobjekt betraktade Wahlenberg i stället lika gärna avgränsade grupper av arter som levde tillsammans som ett objekt i sig. Grupperna kunde då förstås som olika typer av vegetationer, alla med sina specifika karakteristika eller egenheter.

En växtgeografisk snilleblixt på fjället Lyngen sommaren 1800

Hur hade då Wahlenberg kommit till dessa banbrytande insikter? Kanske var de ett resultat av hans resande? När man rör sig i bergiga trakter är det lätt att se att växtlighetens karaktär förefaller att förändras drastiskt utifrån höjden över havet.³⁴ Under sin första resa till Lappland sommaren 1800 noterade Wahlenberg sådana skillnader i vegetationen när han tog sig ned för det norska Lyngenfjellet. Han skriver i sin opublicerade resedagbok om några mossor som han funnit:

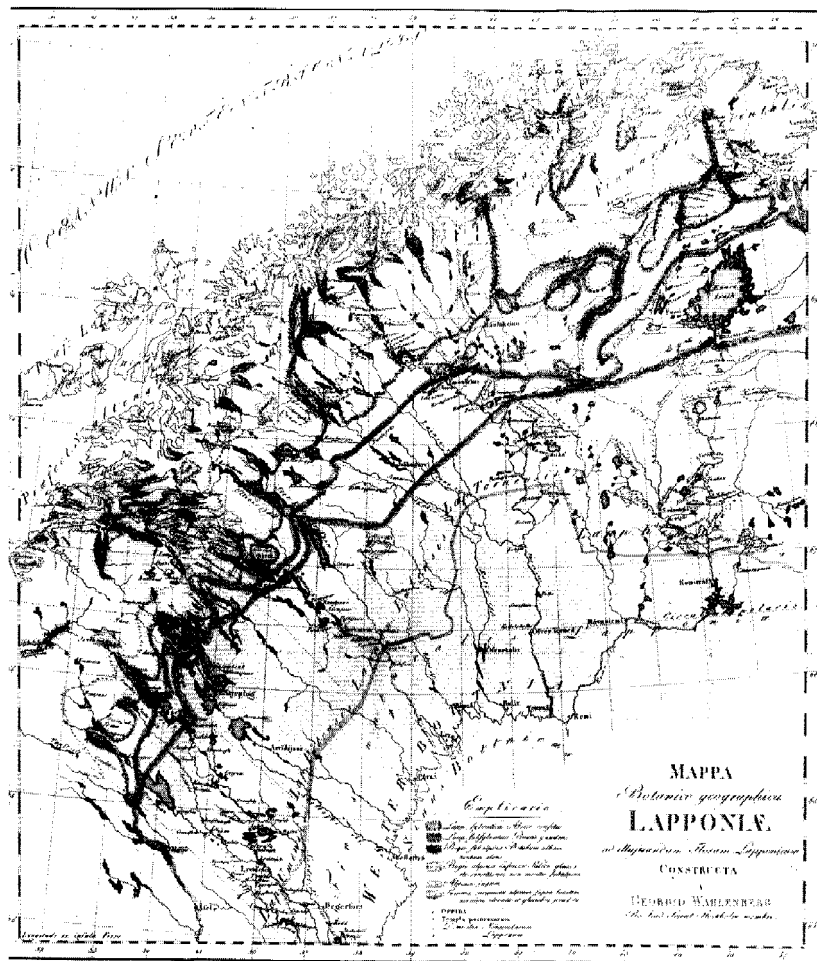
Dessa woro de enda som uthärdade på den höga brant på hvilken alla de öfriga vågrade att växa. Jag föresatte mig nu att uppteckna de växter som jag vid nedgåendet först råkade och således gradvis mäst uthärdade höjden.³⁵

Längre fram i sin dagbok skriver Wahlenberg att han tänkte jämföra floran på Lyngenfjellet med floran i Tromsö. Detta är förstås en växtgeografisk studie i

³³ Malcolm Nicolson, 'Alexander von Humboldt, Humboldtian Science and the Origins of the Study of Vegetation', *History of Science* 25: 2 (1987), s. 168.

³⁴ Eliasson, *Platsens blick*, s. 129.

³⁵ Göran Wahlenberg, 'Lappska resan år 1800', s. 169 a., Göran Wahlenbergs samling, Handskriftsamlingen, Uppsala universitetsbibliotek, s. 60.

Ett av de viktigaste resultaten av Wahlenbergs resor, Mappa Botanice-geographica Laponiae ad illustrandum Floram Laponicum, bifogad till Flora Laponica (1812). Det är en växtgeografisk karta över lappmarken med gränserna för olika växtregioner klart markerade.

miniatyr, det är olika platsers vegetation och deras köldhärdighet som skall jämföras med varandra, inte enskilda arters.³⁶ Man bör komma ihåg att även en dylik undersökning är beroende av botanikerns förmåga att kunna göra korrekta identifikationer av de arter som ingår i vegetationen. Det betydde att den nymornade växtgeografen Wahlenberg hade god nytta av sin linneanska utbildning.

Wahlenbergs miniskiss över fjället Lyngens flora i dagboken är en av de första växtgeografiska studierna över den subarktiska floran som beskriver olika klimatzoner, visserligen i miniatyr, längs en fjällsida. När Wahlenberg tolv år senare publicerade sin *Flora Lapponica* delade han in hela Lappland i sex stora växtgeografiska regioner där Lyngensfjellet placerades i "Alpes maritimæ", en region som bestod av de norska kustbergen. För varje dylik region identifierade Wahlenberg också en indikatorart, en art som sågs som regionens mest framträdande karaktärsart. Den arten dominerade biotopen och bestämde delvis villkoren för de övriga arter som ingick i biotopen.³⁷

En samtida växtgeografisk pionjär: Alexander von Humboldt

Wahlenberg var bekant med de växtgeografiska idéer som lades fram av hans samtide mer kände kollega, tysken Alexander von Humboldt. År 1807 publicerade Humboldt sitt pionjärverk på området, *Essai sur la géographie des plantes*. I verket skildrade han också en bergsbestigning, nämligen då han i sällskap med sin franske reskamrat botanisten Aimé Bonpland besökte berget Chimborazo i Anderna. Wahlenberg kände till detta, han refererar till Humboldts mätning av Chimborazos höjd i en rapport om Sulitelma som utgavs ett år efter Humboldts växtgeografiska essä.³⁸

³⁶ Eliasson, *Platsens blick*, s. 134–135. Wahlenbergs beskrivning av Lyngenbesöket finns i hans 'Lappska resan år 1800', s. 60–61.

³⁷ Eliasson, *Platsens blick*, s. 162 och Wahlenberg 1812. En lättförståelig tysk översättning av den växtgeografiska inledningen till floran ges i Göran Wahlenberg, 'Einiges zur physikalischen Erdbeschreibung von Lappland, und über die Gesetze, nach welchen die Pflanzen verbreitet sind', Ludwig Wilhelm Gilbert (red.), *Annalen der Physik*, 41 (1812), s. 238–247. För en definition av begreppet indikatorart se *Henderson's Dictionary of Biological Terms*, s. 281, 'Species characteristic of climate, soil and other conditions in a particular region or habitat; the dominant species in a biotype'.

³⁸ Wahlenberg, 1808, s. 52. Jämför med Alexander von Humboldt, *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen, nebst einem Naturgemälde der Tropenländer* (1807) Tysk översättning, ed. Adolf Meyer-Abich (Darmstadt 1963), s. 33–40, 47–53.

"Utsigt af Sulitelma från Älmajalosjegna", kopparstick ur Berättelse om mätningar och observationer för att bestämma lappska fjällens höjd och temperatur vid 67 graders polhöjd (1808). Bilden visar vetenskapsmannen i aktion stående på glaciaren Älmajalosjegna. Han flankeras av två samiska medhjälpare, av vilka den ene fridfullt bolmar på en pipa.

Varför var de båda växtgeograferna så intresserade av höjdmätningar och bergsvegetationer? Sulitelma ansågs vara Lapplands högsta fjäll, vilket var Hermelins motiv för att understödja Wahlenbergs arbete med dess höjdbestämmning. Wahlenberg ville mäta höjden även av en annan orsak. Han ville bestämma exakt var på bergssidan vegetationen upphörde, dvs. ovanför vilken höjd över havet det överhuvudtaget inte fanns någon växtlighet. Wahlenberg kallade linjen han fann på bergssidan för den "eviga snöns linje". Humboldt hade tidigare jämfört Chimborazo i Anderna med Mont Blanc i Alperna och upptäckt att snölinjens belägenhet varierade mycket från berg till berg. Den bestämdes nämligen både av breddgraden och av en mångfald av lokala geofysiska omständigheter som också måste undersökas. Wahlenberg använde sedan i floran snölinjen som utgångspunkt för sina zonindelningar av Lappland och betonade att den avgörande faktorn som bestämde en vegetations sammansättning inte var enskilda arters köldtålighet, utan hela växtgruppers hårdighet.³⁹

Humboldt hade i Anderna identifierat de geofysiska faktorer som bestämde snölinjens läge och vegetationens karaktär. Enligt honom var dessa främst mark- och lufttemperaturen. Men Humboldt intresserade sig även för andra

³⁹ Wahlenberg, 1808, s. 45. Jämför med Humboldt 1807 (1963), s. 2, 157–161.

mätbara geofysiska omständigheter som kunde påverka vegetationens utseende och karaktär, som t.ex. luftens kemiska sammansättning. För att kunna mäta sådant hade Humboldt med sig över fyrtio vetenskapliga instrument. Han hade också med sig instrument som användes för astronomiska Ortsbestämningar och för trigonometriska mätningar av höjder. Sådan information var ju helt nödvändig att ha inför kartograferingen av de okända områden han besökte.⁴⁰

Den amerikanska vetenskapshistorikern Susan F. Cannon myntade 1978 begreppet "Humboldtian Science". Enligt henne kunde det användas som ett samlingsbegrepp för de delar av 1800-talets vetenskap som den tidens vetenskapsmän själva gärna kallade för "Baconian Science". Detta slags vetenskap byggde på globalt organiserade mätningar av ett antal utvalda geofysiska variabler. Datainsamlingen genomfördes utifrån en medvetenhet om betydelsen av exakt kalibrering av instrumenten för att mätningarna skulle bli enhetliga och därmed jämförbara. Man underkastade slutligen sina data en samlad matematisk analys och målet var att utröna naturens lagar. Cannon menade att denna vetenskap bör ses som en motvikt till allehanda dåtida specialiseringssträvanden inom vetenskapen. Den humboldtska metodiken och organisationsmodellen förenade faktiskt många idag helt separata vetenskaper och forskningsområden som t.ex. botanik, mineralogi, zoologi, geologi, meteorologi och jordmagnetiska studier. Humboldt var förstas pionjären vad gällde detta slags vetenskap och det s.k. "jordmagnetiska korståget" på 1830- och 1840-talen, där Humboldt var en drivande kraft, utgör det kanske bästa exemplet på en sådan humboldtsk organiserad vetenskap.⁴¹

Vetenskapshistorikern Michael Dettelbach förhåller sig dock kritiskt till hur Cannons analys senare har använts av andra historiker, men också han framhåller Humboldts betydelse som metodisk förnyare i seklets början. Humboldt ville nämligen att den traditionelle naturalhistorikern skulle omskolas till en "fysisk botanist", ett slags geofysiker som skulle söka efter naturens lagar. Humboldts nye botanist var verkligen något annat än den sedvanlige linneanske artfixerade specimenjägaren. Hans botanist var i stället in-

⁴⁰ En förteckning över Humboldts instrument i urval finns i Jonathan Maslow, *Footsteps in the Jungle: Adventures in the Scientific Exploration of the American Tropics* (Chicago 1996), s. 14–15. En betydligt fullständigare sådan ges i Alexander von Humboldt, *Resa till Sydamerika* (1814–25), förkortad sv. översättning (Lund 1998), s. 312–315.

⁴¹ Susan Faye Cannon, *Science in Culture: The Early Victorian Period* (New York 1978), kap. 4.

ställd på att reda ut växternas relationer till varandra och hur de bäst kunde förstås utifrån ett antal mätbara geofysiska variabler. Hur skulle dessa relationer då enklast göras förståeliga för andra forskare? På kartor kunde de geofysiska faktorernas medelvärden fångas i isolinjer, dvs. i linjer som sammanband mätningar gjorda på olika platser. Områdena mellan linjerna utgjorde då avgränsade geografiska rum med vissa egenheter, t.ex. klimat- eller vegetationszoner. När alla dessa olika mätningar utmärktes på en karta kunde den fysiske botanikern så småningom förstå exakt vilken kombination av faktorer det var som gav en region dess vegetativa karaktär. Humboldt insåg nämligen att den varierade från område till område. Därför var det så viktigt att mäta så mycket som möjligt!⁴²

Wahlenberg släpade nu inte med sig speciellt många instrument på sina Lappmarksresor. Han nöjde sig vanligen med ett fåtal instrument, såsom barometrar vilka nyttjades för höjdmätning, och termometrar som användes för att mäta luft- och jordtemperaturer. Det finns inget som indikerar att Wahlenberg såg sig själv som en geofysiker i humboldtsk mening. Vi har ovan sett hur han gärna ville framstå som den siste sanne linneanen. I sin självbiografi skriver Wahlenberg dock att han redan som barn var mycket intresserad av geografi och geodesi samt att även om han alltid satte botaniken främst kom geografin på andra plats. Under studietiden i Uppsala studerade Wahlenberg också kemi och fysik vid sidan av botaniken och medicinen. Han påstod sig äga åtminstone grundläggande insikter i dessa ämnen. Sådan kunskap var förstås också nyttig för den botanist som i likhet med Wahlenberg gärna ägnade sig åt växtfysiologi.⁴³

Det finns inslag i Wahlenbergs botaniska forskning som liknar Humboldts. Wahlenberg undersökte bl.a. markens mineralogiska struktur under sina lappmarksresor, en betydelsefull geofysisk parameter inom växtgeografin. Än mer metodiskt nyskapande för en dåtida svensk botanist var hans mätningar av temperaturen i luften, i kallkällor och sjöar samt i själva marken. Syftet med mätningarna var att försöka finna en mätbar geofysisk variabel som kunde indikera både klimatet och vegetationen då dessa aspekter antogs höra nära samman. Han skrev 1809 i en uppsats i Akademiens *Handlingar* om sin metod:

⁴² Michael Dettelbach, 'Humboldtian Science', Nicholas Jardine, James A. Secord and Emma C. Spary (eds.), *Cultures of Natural History* (Cambridge 1996), s. 287–289. Se även Humboldt 1807 (1963), s. 1–2, 38–39.

⁴³ Wahlenberg, 'Biographiskt Utkast...', s. 19, 21–23.

Förenade observationer på växt-rikets förhållande och jordens temperatur skulle ömsesidigt stödja och moderera hvarandra till vinnande af den säkraste och snaraste kunskap om olika länders och provinsers klimat. Genom jordtemperaturen kunde man bestämma hufvudpunkterna för en charta öfver landets klimat, och växtriets förhållande borde utgöra de speciellare detaljerna emellan dem.⁴⁴

Citatets anspelning på att man genom mätningar och observationer skulle försöka bestämma punkterna på en klimatkarta påminner om Humboldts bruk av isolinjer som nämnts tidigare. I inledningen till *Flora Lapponica* hade Wahlenberg utvecklat metoden ytterligare och påpekar där att luftens medeltemperatur inte nödvändigtvis gav någon säker indikation på klimatet. I stället var det medeltemperaturen i själva marken som var den viktigaste indikatoren och den kunde enklast mätas i vissa "beständiga" kalkkällor, dvs. de källor som efter upprepade mätningar visade sig ha en stabil temperatur året runt.⁴⁵

På ett påtagligt sätt anknöt Wahlenberg också till det patriotiska forskningsprogram som Linné gav ett av de första bidragen till med sin Lapplandsflora år 1737. Även Wahlenberg uppfattade Lappmarken som en mycket egenartad region som utmärktes av sitt extrema klimat till vilket en unik uppsättning växter anpassat sig fysiologiskt. Det kunde liknas vid ett slags ofantligt utomhuslaboratorium som frambringt olika lösningar på överlevnadens problem. Hans temperaturmätningar, vilka angav klimatet, beskrivningarna av vegetationen och de enskilda artdiagnoserna, utgjorde sammantaget ett viktigt bidrag till den nyss påbörjade växtgeografiska kartläggningen av världen. Lappmarkens förhållanden kunde hädanefter jämföras med andra nordliga trakter och så småningom kunde en förståelse för växtlighetens varierande villkor i världen växa fram. Växtfysiologer kunde också jämföra de lösningar som den nordiska växtligheten valt för att kunna uthärda i ett svårt klimat med hur växter i andra regioner anpassat sig till andra eller liknande klimatvillkor.⁴⁶

⁴⁴ Göran Wahlenberg (1808) och även idem för citatet, 'Försök att genom Springkällors undersökande utforska Temperaturs-graden för Växterna, som finnas vid Uppsala och vid sjön Yngen i Vermland', *Kongl. Vetenskapsacademiens Nya Handlingar* 1809, s. 205.

⁴⁵ Eliasson, *Platsens blick*, s. 163–164 och *Annalen der Physik*, s. 266–278.

⁴⁶ Widmalm, s. 94–96. Angående förhållandet mellan växtgeografin och växtfysiologin se Eugene Cittadino, *Nature as the Laboratory: Darwinian Plant Ecology in the German Empire 1880–1900* (Cambridge 1990).

Den praktiska tillämpningen: Lars Levi Laestadius och odlingen i norr
Wahlenberg definierade 1805 för första gången vad han menade med begreppet växtgeografi:

Botaniska Geografin förtjenar visserligen största uppmärksamhet. Den beskriver och indelar jorden efter olika växters hemvist på densamma; den visar ett lands naturliga fruktbarhet, så vida denna består i växternas beskaffenhet och mängd, och således en af de säkraste grunderna för dess befolkning och inbyggares välmåga; den leder till kännedom af luftstreckets beskaffenhet, hvaraf växternas förhållande är en säker följd; och visar huru vida hushållningen kan förbättras genom främmande växters odling o.s.v. Dess kännedom kan således anses som en del af teorien för ett lands jordbruk; och blifva af mångfaldig nytta.⁴⁷

Trots Wahlenbergs deklARATION om växtgeografiens praktiska brukbarhet ankom det på hans student Lars Levi Laestadius att förmedla lärofaderns växtgeografiska vetande till jordbrukarna. Laestadius som kom från en nybyggarsläkt i Lappmarken var den rätte mannen för uppgiften.⁴⁸ År 1821 ansökte den unge Laestadius om Vetenskapsakademiens nyinstiftade inrikes resestipendium, på rekommendation av Wahlenberg som han träffat redan som barn, och han erhöll en del av det årets stipendium.⁴⁹ Laestadius reste sedan under sommaren i Lappmarken. I en publicerad reserapport, avsänd till sponsorerna på Akademien, följer han sin mentors exempel och anger några för odlaren nyttiga indikatorarter att hålla reda på. De stora granskogarna efter Luleälvens dalgång indikerade t.ex. en rik jordmån och de nybrutna nyodlingarna där bekräftade denna förmodan.⁵⁰

Laestadius utgav år 1824 en populärt hållen pamflett som propagerade för nyodlingar i Lappmarken. Laestadius hänvisar i den ofta till Wahlenbergs växtgeografiska observationer. Andra viktiga referenser är de praktiska odlingsförsök som gjorts i regionen och de egna observationer han gjort i fält. Laestadius menar att Lappmarkens svåra klimatologiska förhållanden och jordens ofta dåliga kvalitet gör att det på många ställen torde bli omöjligt att

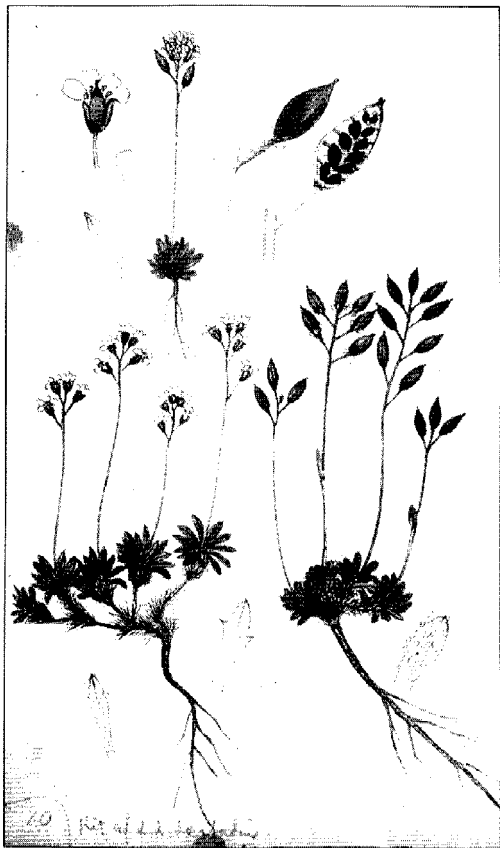
⁴⁷ Göran Wahlenberg, 'Utkast till Gotlands Flora', *Kongl. Vetenskapsakademiens Nya Handlingar* 1805, s. 49.

⁴⁸ Olle Franzén, *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*, Törnedalica 15, (Luleå 1973), s. 5–15.

⁴⁹ Franzén, s. 39–40 och 'Vetenskapsakademiens protokoll' 18/4 1821, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm, s. 27–28.

⁵⁰ Eliasson, *Platsens blick*, s. 181–182; 'Bilagor till protokollet' 1822, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm, s. 37–38.

"Draba Wahlenbergii", fjällväxt upptäckt av Wahlenberg och beskriven i *Flora Lapponica* (1812) under namnet *draba androsacea*. Draban anses nu tillhöra *draba hirta*-komplexet eller fjälldraban. Litografien är nr. 770 i *Svensk Botanik*, ett arbete Wahlenberg redigerade under 1820-talet. Förlagan är tecknad av wahlenbergeleven Lars Levi Laestadius.

odla spannmål. Mycket av den potentiella odlingsmarken utgjordes dessutom av våtmarker. Men de kunde ju dikas ut vilket sannolikt skulle förbättra lokalklimatet i deras närhet. Tidstypiskt nog hävdar Laestadius att det storskaliga utdikandet är lösningen på Lappmarkens problem, om bara myrarna dikades ut så skulle så småningom hela landsändans klimat mildras! Laestadius anger även i pamfletten vilka arter det är som den hugade nyodlaren skulle spana efter i terrängen. Furu vittnade om näringsfattiga jordar medan granen indikerade goda jordar lämpliga för uppodling.⁵¹

⁵¹ Lars Levi Laestadius, *Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i Lappmarken* (Stockholm 1824), s. 6–10, 15–20, 64–65.

Wahlenbergs fältassistenter

Wahlenberg var i likhet med Linné beroende av den lokala infrastrukturen under sin resor i Lappmarken. Han gjorde sin första resa under sommaren 1800 tillsammans med studiekamraten och entomologen Johan Erik Forsström. Som guide under resan över fjällryggen till Norge fungerade ingen mindre än vår gamle bekant akademikorrespondenten Erik Grape vars insatser uppskattades av Forsström. Wahlenberg gillade dock inte alls att resa i grupp, botanisten Wahlenbergs intressen fick nämligen underordnas de mer zoologiskt inriktade Forsström och Grape. I sin självbiografi skriver Wahlenberg att han där och då beslöt sig för att hädanefter alltid åka ensam.⁵² Inför sin nästa resa till Lappland, företagen sommaren 1802 meddelade han Vetenskapsakademien att han skulle resa ensam. Han ville nämligen resa självständigt och oberoende. Samtidigt skriver han närmast i förbigående att han tänker ta med sig en dräng. Tydligt var det enbart andra vetenskapsmän som räknades som resesällskap och inte tjänstefolk! Denne person nämns inte vidare i Wahlenbergs inlaga till Akademien och han är nästan helt osynlig i den publicerade resedagboken.⁵³

Men självklart reste inte Wahlenberg ensam i Lappmarken även om han var den ende vetenskapsmannen i sällskapet. Under sin tredje resa 1807 hade han som uppdrag att både mäta fjället Sulitelmas höjd och att bestämma den viktiga "snögränsens" läge med instrument. Av Hermelin lånade han därför två resebarometrar med rörlig nivå av Dollonds fabrikat och från Vetenskapsakademien lånades en "mindre Bordåisk Cercle-Répétiteur, gjord af Lenoir i Paris."⁵⁴ Repetitions-cirkeln var ett för tiden relativt lätthanterligt vinkelmätning-instrument försedd med optik för syftning. Wahlenberg behövde förstås

⁵² Johan Erik Forsström, *I Norrlandsstäder och Lapplandsbygd år 1800: Johan Erik Forsströms dagbok över resan i Norrland och i Finnmarken 1800 och i Roslagen 1801* (Stockholm 1917), s. 117–118. Jmf. Göran Wahlenberg, 'Berättelse om en resa til Lappmarken år 1800' i 'Bilagor till Protokollen' 1793–1802, Centrum för Vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm, s. 225–226, idem, 'Lappska Resan år 1800', 76, idem, 'Biographiskt Utkast', s. 27–28.

⁵³ Göran Wahlenberg, 'Berättelse om en resa til Lappmarken år 1800', s. 228, idem, 'Resa till Lappmarken 1802', Wahlenbergs samling, Handskriftsavdelningen, Uppsala universitetsbibliotek, s. 114, 149, 153, 164.

⁵⁴ Wahlenberg 1808, s. 5. Humboldt använde sig av en repetitions-cirkel av samma fabrikat som Wahlenbergs instrument, se Humboldt 1998, s. 312–313. Om instrumenttypen Olov Amelin, *Medaljens baksida: Instrumentmakaren Daniel Ekström och hans efterföljare i 1700-talets Sverige* (Uppsala 1999), s. 79–82.

hjälp med transporterandet av cirkeln. Dessutom hade han hjälp av svenska präster och nybyggare, samiska renskötare och norska fiskare, som visade honom vägen längs trånga bergstigar, höll i repen när han firade sig nedför klippor och glaciärer, färjade honom över vattendragen och gav honom natt-härbärge i kåtor, nybyggen och prästgårdar. Hans beroende av i synnerhet samerna som guider och skjutsfolk är uppenbar om man läser hans opublicerade resedagbok. I dagboken kan man av och till notera hans illa dolda frustration över detta beroende. Vid ett tillfälle ville inte de samer som skjutsat honom till Virijaur resa vidare till Norge. Han kommer därför överens med samnen Husi att denne i stället skulle följa med honom till Norge. Medan Husi är borta och hämtar sina körringar ändrar sig en av de samer som tidigare skjutsat honom, detta "efter ganska lång underhandling" skriver Wahlenberg, och resan kunde fortsätta till Norge.⁵⁵

Wahlenberg var som vi redan sett oerhört intresserad av Lappmarkens naturförhållanden men var till synes helt ointresserad av dess kulturer eller sociala förhållanden. De samtida som levde och verkade i detta enorma område är påtagligt frånvarande i det mesta han publicerade. Men som exemplen ur det opublicerade materialet visar kan man hävda att Wahlenberg inte bara rörde sig i ett geografiskt rum utan också i mycket speciella sociala miljöer. Detta "koloniala" nätverk försåg honom med den nödvändiga logistiken under resorna. T.ex. kunde enstaka prästgårdar och nybyggen nyttjas som tillfälliga forskningsstationer eller replipunkter under resan där han kunde uppehålla sig i dagar med artidentifierande och med att konservera och ordna samlingarna. Ett exempel på det är 1802 års resa då Wahlenberg vistades i Utsjoki prästgård i början på augusti månad för att torka och i tunnor packa ned sin samling, som först under vinterföre kunde transporteras söderut.⁵⁶

Redan Linné hade intresserat sig för samiska växtnamn. Wahlenberg diskuterade frågan om hur pålitliga de topografiska uppgifter som han fick av samerna kunde tänkas vara. Han ansåg sig ha gjort en samlande bedömning av deras ibland motstridiga uppgifter och sedan dragit sina egna slutsatser. De eventuella svårigheter som användandet av samerna som sagesmän innebar, berodde enbart på problem med översättningarna till svenska, ansåg Wahlenberg. Samerna hade namngivit det mesta av intresse i Lappmarken och de

⁵⁵ Göran Wahlenberg, 'G. Wahlenbergs Resa i Lappmarken år 1807', Wahlenbergs samling, Handskriftsavdelningen, Uppsala universitetsbibliotek, s. 169 b., 5.

⁵⁶ Göran Wahlenberg, 'Resa till Lappmarken 1802', s. 154-155.

hade enligt Wahlenberg mycket goda topografiska kunskaper om de områden i vilka de rörde sig.⁵⁷ I 1807 års berättelse om Sulitema återger han samernas beteckningar på naturformationerna i området och han utreder t.o.m. den etymologiska bakgrunden till det samiska ordet "jeegna", samernas beteckning för glaciärerna. I båda dessa publikationer kom alltså samernas kunskaper om Lappmarkens topografi att ges ett visst utrymme.⁵⁸

Växtgeografin och geopolitiken

Wahlenberg delade i sin *Flora Lapponica* (1812) in Lappmarken i olika växtzoner. Till floran bifogades en vegetationskarta där de "naturliga gränserna" mellan olika typer av vegetationer föreföll att åtminstone i stora drag också återspegla nationsgränserna i Lappmarken. Den brittiska vetenskapshistorikern Janet Browne har påpekat att de äldre artcenterade linneanska flororna förefaller att beskriva en självständig, egenartad och i rummet tydligt avgränsad flora vars gränser "naturligt" ofta överensstämde med territorialgränserna. Egentligen förelåg en sådan absolut överensstämmelse mellan flornas utbredning och ländernas politiska gränser sällan. I vissa fall kunde man dock med visst fog hävda att de sammanföll. Ett exempel på detta var ön Storbritannien, ett annat halvön Sverige, vilka båda kunde betraktas som tydligt avgränsade botaniska regioner.⁵⁹

Biogeografi och geopolitik var områden som i allt högre utsträckning relaterades till varandra under 1800-talet. Enligt Browne ägnade vissa naturalhistoriker betydande möda åt att försöka fastslå vilka arter som var endemiska för ett land och det existerade en allmänt spridd föreställning om att det faktiskt fanns "nationer" av växter eller djur. I likhet med senare tiders växtsociologer och ekologer använde det tidiga 1800-talets växtgeografer politiska metaforer som beteckningar för olika enheter inom växtvärlden. Begrepp som stat, kungarike, provins och nation förekom, liksom även mer politiskt aggressiva uttryck som kolonist, moderland och utpost.⁶⁰ Den franske växt-

⁵⁷ Wahlenberg 1804, s. 7.

⁵⁸ Wahlenberg 1808, s. 11, 14, 18, 23.

⁵⁹ Janet Browne, *The Secular Ark: Studies in the History of Biogeography* (New Haven & London 1983), s. 29.

⁶⁰ Janet Browne, 'Biogeography and empire', N. Jardine, J.A. Secord & E. C. Spary (red.), *Cultures of Natural History* (Cambridge 1996), s. 314–315. Exempel på detta ger Suzanne Zeller, *Inventing Canada: Early Victorian Science and the Idea of a Transcontinental Nation* (Toronto 1987); Michael L. Smith, *Pacific Visions: California Scientists and the Environment 1850–1915* (New Haven 1987).

geografen Augustin de Candolle menade att det pågick ett krig i naturen där olika florer och faunor ständigt försökte expandera sitt territorium på andras bekostnad. Alla levande varelser hade en inbyggd drift att sprida sig och endast fysiska barriärer som hav och bergskedjor eller inbördes konkurrens kunde hindra denna strävan. Enligt Janet Browne använde sig naturalhistoriker medvetet av imperialistiska termer hämtade från det samtida politiska livet.⁶¹

Linnés och Wahlenbergs insatser för den nordliga florans kännedom

Det svenska intresset för Lappmarkens naturförhållanden går långt tillbaka i historien. Carl von Linné presenterade sina reseresultat i *Flora Lapponica* (1737), den första Lappmarksflora som nådde en internationell publik. Linnés beskrivningar av den då närmast okända lappska florans arter var ett viktigt bidrag till den pågående inventeringen av Europas växtliv. Floran gav honom också möjligheten att praktiskt demonstrera fördelarna med det nya sexualsystemet. Det var en taxonomi som anses ha varit speciellt väl anpassad för den resande botanikern som relativt enkelt kunde göra provisoriska artidentifikationer redan i fält. Den slutgiltiga identifikationen gjorde man helst när man kommit hem, eftersom den vanligen krävde tillgång till fler referenser än vad som kunde medföras på resan. Linné och hans lärjungar etablerade dock effektivt resan som den främsta modellen för vetenskaplig kunskapsinhämtning. Det rörde sig om resor som skulle genomföras av professionella naturalhistoriker som senare själva skulle utvärdera sitt insamlade material.

Efter den resemodellen reste också Göran Wahlenberg i Lappland under åren 1800-1810. Han var en flitig samlare av nya arter men han var även något mer. Hans växtgeografiska inledning till *Flora Lapponica* (1812) innebar något nytt jämfört med tidigare svenska florer. Den samtide kollegan Alexander von Humboldt ville göra botanikern till en geofysiker som med mängder av instrument skulle mäta ett otal variabler i fält. Dessa mätningar fångade nämligen de unika geofysiska omständigheter som bestämde vegetationens villkor på en plats. Studieobjektet var alltså inte längre enskilda arter, utan den kombination av arter som levde på en plats, dvs. en unik vegetation. Växtgeografen var alltså en vetenskap som handlade om relationer och om platser, eller mer precist, om de otaliga beroendeförhållanden som fanns mellan många icke besläktade arter som delade livsrum.

⁶¹ Browne, s. 318-20.

Wahlenbergs version av växtgeografin var mindre ambitiöst upplagd än den humboldtska. I inledningen till den lappska floran beskriver han detaljerat Lappmarkens växtgeografiska zoner och han tilldelar varje zon en indikatorart som s.a.s. bestämde villkoren för det övriga växtlivet. Han funderade också över vilka geofysiska faktorer som bestämde det möjliga växtlivet i en region och kom fram till att den viktigaste faktorn var jordtemperaturen. Wahlenberg utvecklade en metod för hur denna säkrast kunde mätas, nämligen i ”beständiga” kallkällor. Växtgeografin i bådas tappning var samtidigt en nyttig vetenskap eftersom floran kunde användas som inventarieförteckningar av odlingsförespråkare som t.ex. Hermelin. I mer populariserad form, t.ex. i Laestadius pamflett, kunde denna vetenskap även rikta sig till bönder och nybyggare.

Vi har sett hur resenärer som Linné och Wahlenberg var allt annat än ensamma under sina resor även om det vid första påseendet kunde förefalla så. I synnerhet ur de opublicerade resedagböckerna framgår det tydligt att dessa båda resenärer var ytterst beroende av det koloniala nätverket uppe i Lappmarken. Den farliga vildmark, som speciellt Linné gärna vill frammana för läsaren, kan lika gärna beskrivas som ett kulturellt och socialt rum fyllt av replipunkter för den av samlingar nedtyngde resenären. Det finns också enstaka exempel på hur lokal naturalhistorisk kunskap, i synnerhet samernas naturvetande, förmedlas av Linné och Wahlenberg till deras läsare.

Wahlenberg hade nog fog för sin självbild som den siste linneanen. Han och Linné tillhörde samma forskartyp, de var båda kartläggare som skrev inventerande kataloger över Lappmarkens växtlighet. Det patriotiska forskningsprogram som understödde Linné såg detta kartläggande som en förutsättning för en framtida kolonisering av området, detsamma gjorde även senare Hermelin. Vetenskapshistorikern Gunnar Eriksson har övertygande visat att denna inventerande tradition utmärker mycket av svensk vetenskap under 1800-talet och i synnerhet den vetenskap som intresserar sig för de nordliga områdena.⁶²

⁶² Gunnar Eriksson, *Kartläggarna: Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870–1914*, Acta Universitatis Umensis 15 (Umeå 1978). Se även Sverker Sörlin, *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 33, (Stockholm 1988).

Franska 1700-talsbrev från det kejserliga Norden

PÄIVI PIHLAJA

Legationssekreteraren och senare chargé d'affaires vid den franska legationen i S:t Petersburg Marie-Daniel Bourrée chevalier de Corberon förde under nästan hela sin stationeringstid åren 1775–1781 en detaljerad dagbok över hov- och societetslivet i den ryska huvudstaden. Utnämningen till legationen i Petersburg, där Katarina II styrde norra Europas politik, uppfattades av den unge Corberon som särskilt lämplig med tanke på en framtida karriärutveckling. Inblicken i Nordeuropas politiskt mest betydelsefulla hov var uppenbarligen också en viktig orsak till varför Corberon påbörjade sin journal.

Dagboken, som i tryckt form upptar två band och ca 750 sidor, är sällsynt i sin genre, till sitt omfång och i sina detaljerade dagsaktuella iakttagelser. Med tanke på rese- och memoarlitteraturens popularitet på 1700-talet hade det inte varit överraskande om Corberons dagbok hade utkommit redan då som en resejournal eller *Mémoires*. Ett flertal västerländska diplomater i Ryssland och andra resenärer lät publicera sina journaler på detta sätt, bl.a. Claude Carloman de Rulhière, Louis-Philippe de Ségur, Bernardin de Saint-Pierre, Alphonse de Fortia de Piles och William Coxe. Corberons möjliga planer i denna riktning grusades dock av att hans karriär stagnerade efter återkomsten från Ryssland. Slutligen förlorade han sin egendom, familj och hälsa i samband med den franska revolutionen. Dagboksmanuskriptet föll med tiden i glömska och efter Corberons död 1810 kom det genom omvägar till Musée Calvet-arkivet i Avignon (nuv. Bibliothèque municipale d'Avignon). Manuskriptet publicerades först år 1901, men inte heller efter det kom dagboken att åtnjuta någon större uppmärksamhet. Helt nyligen har dock intresset för Corberons dagbok väckts till liv vid Université Paul Valéry i Montpellier, där man inom ramen för EgoDoc-projektet

som bäst producerar Corberons text och därtill hörande dokument i elektronisk form för internet.¹

Corberon skrev sin dagbok i form av brev till sina vänner – för att som han sade ”éviter la secheresse” – och den avviker till formen från andra diplomaters beskrivningar från det nordliga ryska hovet. Corberons iakttagelser är mer detaljerade och opolerade med tanke på publicering än t.ex. Ségurs mera berömda Rysslandsskildring från 1780-talet. Corberons uppgift var att bevakna det ryska hovets vardag och i hans oredigerade text kommer läsaren nära denna verklighet. I dagboken beskrivs Katarina II:s hov med dess ministrar och intriger av före detta och nya favoriter. Det petersburgska societetslivet med dess teaterföreställningar, konserter och baler beskrivs utförligt, liksom de ständigt återkommande supéerna hos inflytelserika adelsfamiljer. Corberons iakttagelser angående olika aktörers karaktär, läggning, inflytande och position är ingående, och spekulativa analyser t.ex. av människors fysionomiska egenheter är inte författaren främmande. Corberons dagbok erbjuder således något både för den som studerar de fransk-ryska diplomatiska förhållandena liksom för den som intresserar sig för societetslivets historiska former. Corberon återger anekdoter och skvaller, men han skildrar också den ryska diplomatins raffinerade turer från paradplats. Gustav III:s, eller *Comte de Gothlands*, besök år 1777 hos sin kejsrerliga kusin beskrivs ingående av Corberon, då mötet ju var av stort intresse även ur fransk synvinkel.²

Den diplomatiska korrespondens som gick den normala postgången var utsatt för de ryska myndigheternas kontroll, vilket givetvis också utnyttjades som en kanal för smicker gentemot kejsarinnan. I en intim dagbok kunde man däremot anteckna mycket känslig information som i andra sammanhang kunde ha varit mycket riskabel för författaren själv. Dessa anteckningar är mycket intressanta för den sentida läsaren. Corberons motiv var dock inte att smutskasta Ryssland på det sätt som florerade inom en viss genre av den utländska skandallitteraturen.³ Corberon själv angav som motiv viljan att

¹ *Un diplomate français à la cour de Catherine II, Journal intime...*, Bibliothèque municipale d'Avignon, <http://egodoc.revues.org/>

² *Journal Intime* I, 2.1.1776, s. 129. Corberon träffade också Alexander Roslin med vilken han talade om Sverige. Roslin beskrev det svenska landskapet ”de la plus grande beauté, tant à l'égard des sites pittoresques que de la couleur, qui est plus vive à cause de la pureté de l'air”, vilket fyllde den franske diplomaten med en önskan att på sin hemresa stanna några dagar i Stockholm. Tyvärr genomfördes detta besök aldrig.

³ Corberon uppskattade inte heller Charles-Carloman de Rulhières verk

delge sina personliga upplevelser med sin närmaste krets av vänner: "cher frère, [...] dans le secret et la confiance de l'amitié, je te lirai ma vie: tu seras associé à tout ce que j'aurai fait et pensé, et dans le regret de t'avoir dérobé une partie de mon existence j'aidé liée à la tienne, je te rendrai compte ainsi tout ce que mes voyages t'auront involontairement ravi".⁴

Efter att Ludvig XVI bestigit tronen år 1774 började Frankrike efter sekel av misstro långsamt erkänna Rysslands ställning som politisk maktfaktor. Det politiska läget förorsakade dock fortfarande skepticism och det var ännu långt till den hjärtlighet som senare skulle råda i de fransk-ryska relationerna, kring år 1900 och den ännu i dag fortlevande franska synen på det aristokratiska Ryssland som en viktig del av den europeiska kulturtraditionen. Corberons uppgift som diplomat var att observera speciellt Rysslands svagheter. Dagboken uttrycker ofta en för samtida diplomater typisk hostilitet gentemot värdlandet,⁵ men är också en arena för författarens personliga *sensibilité* där han kan få utlopp för sina känslor och berätta om sina drömmar och förhoppningar angående karriären och skryta om sina framgångsrika galanterier bland damer. Corberon beundrade förutom Rousseau och Goethe även Samuel Richardson, och han skrev sin dagbok i en form som kunde liknas vid en intim roman, ägnad att bli läst av de närmaste hemma i Frankrike.⁶

Corberons dagbok kan dessutom läsas som en reseberättelse, och som sådan ger den en insyn även i författarens personlighet. Han strävade efter att

Anecdotes sur la révolution de Russie en année 1762 som skildrade Katarina II:s statskupp ur ett kritiskt perspektiv. Han ansåg att den var skriven mera med fantasi än med politisk sakkunskap (*Journal Intime I*, 1.8.1775, s. 67). Om polemiken som boken förorsakade, se Dimitri van Mohrenchildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France* (New York 1936), s. 22, 65–68.

⁴ *Journal Intime II*, 24.10.1776, s. 34.

⁵ Albert Lortholary, som har gjort en omfattande översikt av de franska-ryska förhållandena på 1700-talet, menar att just diplomaterna vid denna tid var speciellt nonchalant inställda till Ryssland. Corberons journal ser han, trots dess negativa ton, dock som ett exempel på ett ovanligt djupt intresse för Ryssland. Isabel de Madariaga konstaterar också angående de engelska diplomaterna att de hade en stor ovilja att förstå Ryssland eller de ryska härskarna utgående från deras egna premisser. Något i motsats till dessa har Peter Gay konstaterat att "de erfarna och underrättade diplomaterna" kunde ha upplyst t.ex. Voltaire om Rysslands verklighet. Peter Gay, *Voltaire's Politics. The Poet as a Realist* (Princeton 1959), s. 172.

⁶ Han hänvisar också till Yorick, Lawrence Sternes alter ego i *Sentimental Journey through Italy and France* (1768). Om Corberons litterära smak, se *Journal Intime II*, 25 & 26.7.1777, s. 173–174. Det är också intressant att läsa om hur han lånade ut Rousseaus verk till sina petersburgska bekanta.

studera Ryssland ur ett filosofiskt perspektiv, utan att förfalla till "journalistens torrhet" eller till en överdriven "epikureisk" framställning.⁷ Den roll av filosof-observatör som Corberon medvetet intog kan ses som en motpol till hans sentimentala författarjag. Det har konstaterats att båda författarrollerna väl kunde bejaktas parallellt och utan motsättning i den tidens reseskildringar. Bägge elementen skapade ett underlag för författaren/observatören att ta avstånd från och få perspektiv på studieobjektet.⁸ Corberon var en för sin tid typisk självlärd diplomat, som under fredstid hade gått över från krigstjänst till diplomatkåren. Han frekventerade salongerna i Paris, tog intryck av encyklopedisterna och beundrade Rousseau. Han var väl förtrogen med tidens litterära spörsmål och debatter och det var genom dem han uttolkade sina erfarenheter i Ryssland. Dagbokens syfte var, förutom att som ett stöd för minnet dokumentera upplevelserna i de inre diplomatkretsarna, att som "Cosmopolite-Philosophe"⁹ studera Ryssland; ett land som väckte mycket motstridiga känslor och opinioner i väst. De flesta av tidens stora tänkare kommenterade på något sätt Ryssland i sina samhällsteoretiska resonemang. Ryssland fick ofta t.o.m. rollen av modellexempel i tidens civiliseringsdebatt.¹⁰

Corberons texter från Ryssland berättar således om en fransk resenärs blick på det ryska och om de betraktelsesätt som utomstående observatörer förväntades uppfylla. De franska upplysningsfilosoferna var, i motsats till den officiella franska politiken, positivt inställda till de nordeuropeiska upplysta härsarkarna Fredrik II av Preussen och Katarina II av Ryssland. Exempelvis Diderot och Voltaire – vars beroende av kejsarinnans mecenatskap är välkänt – beskrev Rysslands politiska reformer och ekonomiska uppsving i positiva ordalag. Corberon intog dock en skeptisk attityd gentemot de stora filosofernas ryska hägring – *mirage russe*¹¹ – och han underströk betydelsen av personliga upplevelser: "Vous, par exemple, mon amie, Voltaire auroit beau faire votre

⁷ *Journal Intime* II, 12.10.1776, s. 19.

⁸ Se Friedrich Wolfzettel, *Le discours du voyageur. Le récit de voyage en France, du Moyen Âge au XVIIIe siècle* (Paris 1996), s. 231–237.

⁹ Ministère des Affaires Étrangères (MAE), Correspondance Politique (CP), Russie 101, fol. 116.

¹⁰ Gianluigi Goggi, 'Diderot et la Russie: quelques remarques de la première édition de l'Histoire des deux Indes', *L'Encyclopédie, Diderot, l'esthétique. Mélanges en hommage à Jacques Chouillet* (Paris 1991), s. 99–112.

¹¹ Albert Lortholary, *Les "philosophes" du XVIIIe siècle et la Russie. Le Mirage Russe en France au XVIIIe siècle* (Paris 1951).

portrait, il n'y mettroit point ce que j'ai aperçu, tout ce que j'ai senti et ce qu'on ne peut rendre qu'à soi-même...¹²

I denna uppsats är syftet inte att behandla Ryssland i sig såsom det var under Katarina II:s epok, utan att undersöka den Rysslandsbild som förmedlas genom Corberons *Journal Intime*. Denna Rysslandsbild beskrivs i jämförelse med andra samtida resenärers och skildrares syn på Rysslands reformer och den ryska karaktären.

Politikens och filosofernas Ryssland – Nordens barbarer eller Nordens Venedig?

Frankrike hade under hela 1700-talet av olika orsaker förhållit sig fientligt till Ryssland. Dels var relationerna regenterna emellan ofta dåliga, dels såg man i Frankrike med oro på Rysslands växande makt. Enligt den officiella franska politiska doktrinen var Ryssland den makt som rubbade det europeiska jämviktssystemet och som sådant såg man landet som ett hot mot freden. Landets erövringar jämfördes i propagandan med antikens krigiska barbarer som hade trängt söderut och ofredat folken där. Corberons uppgift var att följa med det snabbt expanderande Ryssland och handla i enlighet med Frankrikes intressen, innan *Le Nord* (Ryssland) möjligen ingrep i stormaktspolitiken angående Turkiet, Tysk-romerska riket eller t.o.m. Nordamerikas förenta stater. I Ryssland följde man det av utrikesminister Panin utformade nordiska systemet, där landet var allierat med Preussen och England. Frankrikes strategi gick ut på att få till stånd ett närmande mellan Ryssland och Gustav III:s Sverige på bekostnad av den rysk-preussiska ententen.¹³

Då Chevalier de Corberon reste till S:t Petersburg i egenskap av markis de Juigné's legationssekreterare, instruerades han av utrikesministern som konstaterade att Ryssland i Nordeuropa hade gjort anspråk på att tillskansa sig ett slags diktatorisk makt.¹⁴ Den politiska kartan i Europa var fortfarande delad i ett nordligt och ett sydligt system, som båda på var sitt håll förväntades upprätthålla en balans mellan de inblandade makterna. Ryssland räknades således i det allmänna språkbruket till Europas nordliga riken, och bland dem till

¹² *Journal Intime* I, 1.1.1776, s. 128.

¹³ Om den politiska maktbalansdiskussionen vid tiden för Corberons Petersburgsstationering, se Isabel de Madariaga, *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780* (New Haven 1981).

¹⁴ Alfred Rambaud (ed.), *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*, band IX; Russie 2 (Paris 1890), s. 313, 334.

de mäktigaste. Det var först under följande sekel, som en följd av den nyordning som Napoleonkrigen resulterat i, som man började se Ryssland som en östlig makt i en öst-västlig tankefigur.¹⁵ Läget var dock helt annorlunda på 1700-talet.

Ryssland hade i praktiken uppenbarat sig på Europas politiska karta först i början av 1700-talet då dess politiska och kulturella ställning blev intressant i de västeuropeiska makternas ögon. De ryska 1700-talsreformerna kan i hög grad ses som de ryska regenternas strävan efter att förnya landet enligt europeiskt mönster. Det moskovitiska tsardömet, som föregått Peter den stores Ryssland, hade inte nödvändigtvis uppfattat sig som en del av Europa utan snarare sett sina rötter i Bysans. Förhållandet till och isolationen gentemot Västeuropa definierades i stor utsträckning genom kristendomens historiska schism mellan öst och väst.

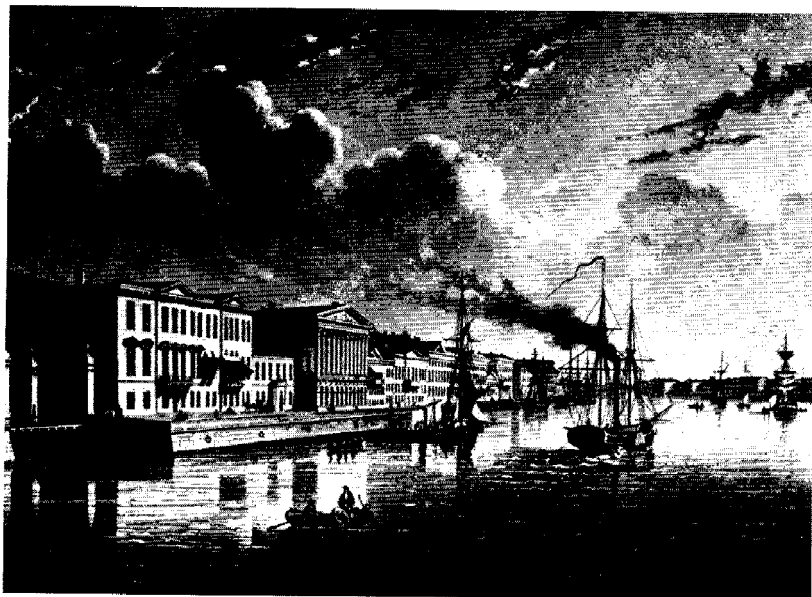
Detta förändrades dock totalt i början av 1700-talet då det programmatiskt europeiserade Ryssland, och då främst den nya huvudstaden S:t Petersburg, lockade till sig en nordlig kosmopolitisk överklass och en stor skara utländska yrkesmän. Informatörer, artister, barberare, handelsmän, och givetvis också äventyrare av mera odefinierad art, sökte sin väg till Finska viken från olika delar av den europeiska kontinenten. Corberon observerade att franska landsmän "pleut comme des insectes dans les pays chauds" i staden, och han var inte alltid övertygad om deras insats för den egna nationens ära.¹⁶ Vid samma tidpunkt grundades tyska kolonier vid Volga som en del av den ryska statsmaktens reformprogram.¹⁷ För 1700-talsresenären var Ryssland en motpol till den klassiska Grand Touren till Rom och dess antika ruiner och konst. Till Ryssland åkte man för att se den upplysta kejsarinnans *nya* Ryssland och för att beundra de nya, enligt västerländskt mönster byggda palatsen och läroinrättningarna

Corberon levde i en kosmopolitisk petersburgsk miljö bland den franskinfluerade aristokratin. Rysslands 1700-talshärskare var välvilligt inställda till

¹⁵ Hans Lemberg, "Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom "Norden" zum "Osten" Euopas", *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 1:1981, s. 48–91.

¹⁶ *Journal Intime*, 1.2.1776, s. 152; 10.1.1776, s. 139. Se även Päivi Pihlaja, *Nämä surumielisiet, filosofiset huomioni. Venäläisyys ja kosmopolitismi Chevalier de Corberonin Pietarin päiväkirjasta (1775–1781)*, pro gradu-avhandling i allmän historia, Helsingfors universitet 2001.

¹⁷ Se Roger P. Bartlett, *Human Capital. The settlement of foreigners in Russia 1762–1804* (Bristol 1979).

Corberon bodde i S:t Petersburg bl.a. vid den engelska strandkajen. Med alla utländska köpmän påminde miljön om England. Martens målning från början av 1800-talet.

allt franskt och de själva var levande exempel på Frankrikes raffinerande inverkan. Ryssland hörde nu genom sin politiska orientering och sin kosmopolitiska kultur till Europa. De franska filosoferna hade i väst skapat hjältemyten om Peter den store, som på några decennier hade lyckats övervinna moskovitepokens och sitt eget folks obildning och ur intet hade skapat en stat som genererade den nordliga upplysningens sken mot Europa. Trots detta påpekar Corberon ofta hur hans egna erfarenheter stred mot "journalisternas", Diderots och baron Grimms panegyriska Rysslandsbild.¹⁸ Redan i franska utrikesministerns direktiv uppgavs målsättningen vara att observera "alla de medel som landets ledning satsade på att utrensa barbarin i landet." Corberon ifrågasatte Rysslands europeiska reformer och menade att man inte skulle förväxla målsättningar och verklighet.

¹⁸ "tous les arts, toutes les sciences, tous les talents, dit-on, sont réunis à Pétersbourg ; c'est le centre et le foyer des connoissances, disent tous ceux qui ont vu superficiellement ce pays-cy, ou qui le jugent d'après Voltaire ou les journalistes à la solde de Catherine II". *Journal Intime I*, 28.10.1776, s. 38.

Il est vrai que les établissements y sont multipliés, qu'on y parle bien haut de tout ce qu'on y veut avoir, mais ce n'est pas chose faite. C'est une belle table de matières d'un ouvrage qui n'est pas concu; les titres y sont et rien n'est rempli.¹⁹

Senare, då han redan återvänt till Paris, hade åsikterna i väst om Ryssland allmänt blivit mera positiva och han kunde konstatera: "Ces Russes qu'on traite trop de barbares à Paris, ont de meilleures choses que nous, à soixante-ans qu'ils sont, lorsque nous en comptons douze cens".²⁰ Nystationerad i S:t Petersburg hade han först förundrat sig över de gamla traditionernas sega motstånd och han koncentrerade sig mest på en ytlig analys av huruvida ryssarna hade tillgång till de produkter och uppfinningar som man hade i andra europeiska länder.

Corberon verkar ha haft uppenbara svårigheter att smälta in i politikens krassa värld, ett drag som han synbarligen delade med kejsarinnan själv, "en av de främsta komediennerna."²¹ Corberon, som saknade en mera intim och känslomässigt förtrolig närmiljö, kände att hovet var ett näste för hemlighetsmakeri och interna intriger, och han såg hur despotin isolerade människor och lärde dem både försiktighet och egoism.²² Det förefaller givetvis ovanligt att en diplomat väntar sig att människorna i den främmande omgivningen skall vara uppriktiga. Corberon medgav också att han inte ännu var tillräckligt durkdriven i det diplomatiska spelets regler och beklagade att han inte lyckades "maskera" sig tillräckligt bra.²³ Han konstaterar torrt att inställsamhet är ett tecken på framgång och kunde t.ex. inte se något annat motiv till furst de Lignes positiva inställning till Frankrike än just opportunism.²⁴ Corberons tankar handlar ofta om motsättningen mellan det privata och politiken och inte om Ryssland i sig.

Liksom många samtida såg även Corberon ryssarna som speciellt begåvade

¹⁹ "Det är förvisso sant att institutionernas antal ökat, och att man talar med hög röst om allt sådant som man skulle vilja ha, men det är inget fullbordat faktum. Det är en vacker innehållsförteckning till ett ofullbordat verk; rubrikerna finns där men de saknar innehåll." *Journal Intime* II, 28.10.1776, s.38–39. Corberon ansåg att Betskoj (i vars sällskap Diderot hade vistats under sin tid i Petersburg), som i verket *Les Plans et les statuts de la Russie* hade skapat ett slags manual för västerländsk utbildning, var en gammal liderlig libertin i rysk tappning och han förfasade sig över att den ryska ungdomen skulle skolas av sådana män.

²⁰ *Journal Intime*, s. xix.

²¹ MAE, CP, Russie 101, f. 118.

²² Pihlaja, s. 123–130.

²³ *Journal Intime* 23.3.1776, s. 188.

²⁴ *Journal Intime* II, 6.10.1780, s. 391.

imitatörer. För honom var aristokratins liv och seder närmast en "efteraning" av väst och det franska. De avslöjade inte sin sanna karaktär, vilket enligt Corberon – som hade anammat den romantiska sentimentalismen, beundrade Werther och engelsk *spleen* – var synnerligen graverande. I societetslivet uppfattade han: "un esprit factice, qui tient plus à l'art d'imitation qu'à une nature heureuse. Ce peuple [...] a un talent heureux de souplesse qui lui fait adopter facilement et avec succès l'exterieur des autres."²⁵

Fastän Voltaires historia om Peter den store är av annan karaktär än den tidens reseskildringar, har man ofta i dem sett en liknande manifestation av en överlägsen europeisk kultursyn. Peter den store och det europeiska Ryssland utgjorde en spegel där läsaren kunde se sig själv och beundra tsar Peter liksom han själv beundrade det västeuropeiska modet och sederna.²⁶ För Corberon, liksom för många andra samtida resenärer, handlade det om "vårt språk" och "våra seder", som aldrig skulle kunna kopieras med full naturlighet...", och han ansåg att den ryska aristokatin och dess bildning mest var en "dålig imitation" liksom Sommarpalatsets Versaillesinspirerade parkstatyer.²⁷ Samtidigt med denna bestämda kultursyn hänvisade Corberon dock också till civilisationens avigsidor och till överflödets dekadenta inverkan. Kanske ryssarna hade begått det fatala misstaget att kopiera allt det som var dåligt i det franska.²⁸

Europas förpost eller Asiens början

Vid sidan av Rysslands europeiska identitet noterade västeuropeiska observatörer ofta en motstridighet och ombytthet som ansågs vara ett orientalistiskt drag av *vivacité*. Detta hade redan i de tidiga 1700-talets estetiska debatter stämplat som ett för östern typiskt drag, som användes för att förklara allt från österlandets poesitradition till den grekisk-ortodoxa trons ikondyrkan, fantasi och "vidskepelse". Corberon upprepar det som många andra Rysslandsresenärer kategoriskt framhöll om skillnaden mellan landets gamla och nya huvudstad, den förra var fortfarande asiatisk till sin karaktär, medan den senare var europeisk: "En te parlant de la société de Petersbourg, j'ai te dit que [elle est] bien differente de celle du Moscou, [...] y trouve les moeurs plus

²⁵ *Journal Intime* I, 23.4.1775, s. 23; 27. 2.1776, s. 170–172; 20.3.1776, s. 144.

²⁶ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment* (Stanford 1994), s. 64.

²⁷ *Journal Intime* I, 4.5.1776 s. 240.

²⁸ Se Pihlaja, s. 111–112.

ressemblables à celles du reste de l'Europe. On est plus concentré à Moscou et plus *asiatique*.”²⁹ Om än Ryssland var europeiserat på den petersburgska ytan, möttes resenären ofta av ett främmande samhälle med främmande seder och bruk som man såg att härstammade från det moskovitiska arvet. Man ansåga att mongolinvasionen i tiderna hade format denna moskovitiska kultur.

Corberons orientaliska upplevelser började i Moskva, där hovet vid hans ankomst temporärt var installerat, och med pompösa ceremonier under vilka man bl.a. kysste kejsarinnans hand i knäböjande ställning. Han tolkade allt detta som österländskt. I S:t Petersburg upplevde Corberon att han i mötet mellan Katarina den stora och Gustav III såg två nordeuropeiska upplysta härskare; bl.a. den senares edukativa principer hade imponerat stort på filosoferna. I Moskva och i Kremls orientaliska glans såg Corberon däremot österns två antagonister i mötet mellan kejsarinnan och Turkiets ambassadör. Vid sidan av sin ”diktatur i norra Europa” hade Ryssland avancerat framgångsrikt i söder på bekostnad av Frankrikes traditionella allierade Turkiet. Åter i S:t Petersburg levde Corberon sig fortsättningsvis in i en orientalisk fantasi där furst Potemkin var storvisiren och furst Aleksej Orlov, klädd i fot-sida sidenrock, gav audiens åt adelsmän som samlats till ett miniatyrhov runt honom. Allt detta visade hur det ryska hovet bevarade sina ”asiatiska seder” och hur de fortfarande var märkta av ”den orientaliska despotins slappa veket.”³⁰ Corberon såg i Katarina den storas personlighet både kvinnlig elegans och förmåga, men samtidigt fördunklades hennes förfinade apparence av despoti, politisk fåfänga och de otaliga favoriterna, dessa ”Rysslands Pompadourer”.³¹ Vid sidan av Nordstjärnan – symbolen för det upplysta Ryssland – såg han den österländska despotismens, sensualismens och slaveriets Ryssland.

Rysslands territorium överskred genom sin utbredning invanda europeiska mentalgeografiska gränser. Landet var inte enbart det år 1703 grundade Petersburg, Nordeuropas Venedig, utan det sträckte sig ända till Ishavets kust i norr, Kamtjatka i öster och Turkiet i söder. Imperiet hade en gräns mot Kina och det centralasiatiska bergsmassivet. Imperiets regionala och etniska mångfald tillförde den europeiska Rysslandsbildens exotiska ingredienser, vilket

²⁹ *Journal Intime* I, 24.8.1776, s. 329–331. Se även Pihlaja, s. 44–45.

³⁰ *Journal Intime* II, 19.9.1780, s. 365; *Journal Intime* II, 25.2.1777, s. 114: ”Cette mollesse du despotisme oriental”.

³¹ *Journal Intime* II, 4.9.1776, s. 330.

försakade många inexakta generaliseringar och direkta motsägelser. Landets gränser genomskars av en begreppslig gräns mellan Europa och Asien. Detta var en rumslig tankefigur med rötter i antikens kartografiska uppfattning om en värld indelad i Europa, Asien och Afrika, och hade enligt hävd setts som den naturliga indelningen mellan tre olika folk- och samhällstyper. Okunskapen om den faktiska geografin hade bl.a. inrotat en uppfattning om att Asovskasjön och Ishavet endast åtskildes av en smal landremsa, som gjorde det enkelt att åtskilja Europa och Asien. Efter hand som kartografer upptäckte vilket enormt enhetligt område som fanns öster om Moskva, uppstod många problem med att definiera gränsen mellan Europa och Asien. På 1700-talet började man uppfatta Uralbergen som en naturlig gräns, men någon total samstämmighet nåddes aldrig i denna fråga. Denna både oklara och för många angelägna gränsdragning har lett till att man ända fram till våra dagar har kunnat framföra de mest varierande bedömningar av Rysslands geografiska läge. Detta gäller såväl utländska bedömare som ryska självbilder.³² De två världsdelarnas och identiteternas överlappning framgår väl ur Voltaires konstaterande att man i fråga om Ryssland inte vet var Europa slutar och Asien börjar, och att landet till sin karaktär är lika mycket asiatiskt som europeiskt. Imperiets etniska mångfald, de olika folkkulturernas variation, arvet från 1600-talets Moskva och minnet av mongolväldet bidrog till att Ryssland sågs som ett orientalisk välde i väst. Många ansåg att denna orientaliska framtoning även genomsyrade det "europeiska Ryssland".³³

Larry Wolff har genom att utnyttja Edward Saïds tes om en västerländsk orientalistisk-diskurs strävat efter att beskriva denna västerländska bild av det asiatiska Ryssland på 1700-talet. Fastän Ryssland ännu sågs som ett nordligt rike, menar Wolff att ett Östeuropabegrepp redan höll på att formas för att tjäna som motbild för det västeuropeiska upplysningsprojektet. Denna tolkning har ett nära samband med 1700-talets syn på begreppets utveckling, dess kriterier och mätbarhet, och Wolff ser hur detta fungerade åt båda hållen: "Western Europe might offer a standard of civiliza-

³² Mark Bassin, 'Russia between Europe and Asia: The ideological Construction of Geographical Space', *Slavic Review* 1:1991, s. 2.

³³ Marc Raeff påpekar att det inte ur ett ryskt perspektiv fanns ett Europa och en europeisk kultur utan en mångfald av element – exempelvis protestantismen och katolicismen – vars effekter hade varierat under olika tider. Se: Marc Raeff, 'The Enlightenment in Russia and Russian Thought in the Enlightenment' i J. G. Garrard (ed.), *The Eighteenth-Century in Russia*. (Oxford 1973), s. 25–26.

tion by which to measure the backwardness of Russia, but in this case Russia reciprocally offered a standard of backwardness for measuring the 'more civilized people'.³⁴

Denna tolkning söker påvisa att en östlig Rysslandsbild började formas redan på 1700-talet, d.v.s. före den polarisering som uppstod i samband med Napoleonkrigen och Wienkongressen. Resenärernas Ryssland, däribland Corberons *Journal Intime*, kan även tolkas ur denna synvinkel där det bekanta och det främmande – det pseudoeuropeiska och det orientaliska – sammanblandas i de geografiska och kulturella definitionerna. En intressant paradox uppstod då Ryssland som politisk makt fortfarande hänvisades till som "Le Nord", medan Corberon i sin dagbok genomgående påpekade det orientaliska i ryska seder och moral. Klimat, seder, politik och folkkaraktär ansågs ha ett fast samband. Tanken på omgivningens t.o.m. mekaniska samband med folkkaraktären kunde leda till olika tolkningar angående mötet mellan norr och öster i Ryssland. Trots att olika betoningar inom denna diskurs förekom var klimatlärans vetenskapliga postulat truismer som inte ifrågasattes.

På spaning efter folkkaraktären i "motsägelsernas land"

Corberon var benägen att tro att man framom alla kabinettstudier kunde sätta naturens lärdomar.³⁵ *Naturen* var ett populärt begrepp i tiden som man genomgående hänvisade till, även om man kanske inte alltid var exakt på det klara med vad som avsågs. I början av 1700-talet fick naturbegreppet både en normativ och deskriptiv betydelse, vilket gjorde att dess betydelse kunde växla beroende på sammanhanget.³⁶ Enligt Corberon var det viktigt att en förnyelse av Ryssland skulle framspringa ur den ryska "naturen". Man kan dock fråga sig varifrån han ansåg att denna natur skulle härledas, då han menade att överklassens europeiska seder och bruk endast var yta? Detta kunde han inte precisera. Kanske kunde han vända blicken till den ryska allmogekulturen, som presumtivt kunde antas ha representerat en mera äkta, om än av livegenskapen förtryckt, folkkaraktär. Många kommentarer gavs angående de folkliga sedernas barbariska karaktär och livegenskapens avtrubbande och moraliskt fördärvande inverkan. De livegnas situation stod i stark kontrast

³⁴ Wolff, s. 209.

³⁵ *Journal Intime* I, 3.1.1775, s. 2.

³⁶ Se t.ex. Jean Ehrard, *L'idée de la nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle* (Paris 1963).

till den välbärgade överklassens. Visserligen hade de franska bönderna heller inte alltid det lätt, men i Ryssland som nästan helt saknade ett socialt mellanskikt accentuerades motsättningarna. Detta sågs som en av huvudorsakerna till att den ryska vägen till frihet och ett upplyst samhälle inte kunde vara densamma som t.ex. Frankrikes. Corberon såg också en nästan mystisk enande och identitetskapande faktor i livegenskapen.

Corberons Rysslandsuppfattning karakteriseras av motsättningar mellan högt och lågt, adel och livegna bönder, det upplysta Ryssland och "barbarism" samt mellan det nordligt klimatet och "asiatiska" seder och bruk. Det föreföll vara en omöjlig uppgift för honom att som filosof peka på essensen i den ryska folkkaraktären, just för den ombytthet och dragning till det extrema som han såg i det ryska:

[...] composé d'êtres si peu assortis les uns aux autres, entre lesquels on ne trouve point la gradation des nuances, et où vous ne pouvez saisir le progrès et la marche de leurs idées, de leurs principes, de leurs systèmes! [...] On voit, d'un côté, le luxe à peu près de la Paris, la tournure facile des gens qui vivent dans cette capitale, leurs richesses; de l'autre, des troupes de paysans grossiers [...] il semble que ce soient deux nations differents sur le même sol.³⁷

Man kan fråga sig i vilken mån Corberon, eller Diderot som hade besökt S:t Petersburg 1773–1774, ägde förmågan att bedöma det ryska *folket*, då de egentligen endast hade stiftat bekantskap med eliten i S:t Petersburg. Det handlar dock inte om ett intresse för allmogen som subjekt, utan om en abstraktion som härleddes ur landets fysiska och institutionella förhållanden. Redan frågeställningen berättar mycket om det fokus och de frågor som de franska resenärerna hade i tankarna vid mötet med det ryska. Fast ett mera organiskt "folk"-begrepp och den konsoliderade nationalstaten är 1800-talsfenomen, var "folkkaraktär" ett självklart begrepp under sent 1700-tal.³⁸ De andliga och institutionella faktorer – styrelsesätt, lagar, religion, seder – genom vilka man ansåg sig kunna särskilja olika folk, kunde också omvänt ses

³⁷ "[...] sammansatt av varelser så föga harmonierade med varandra, mellan vilka man inte finner en gradvis ökning av nyanser, och där ni inte kan uppfånga utvecklingen och framåtskridandet av deras idéer, deras principer, och deras system! [...] Man ser, å ena sidan, lyxen som nästan motsvarar den i Paris, det lätta sinnelaget hos människorna som bor i denna huvudstad, deras rikedomar; å andra sidan massorna av grova bönder [...] det förefaller som om samma jord skulle bebos av två olika nationer." *Journal Intime I*, 12.5.1776, s. 256–258.

³⁸ Se Matti Klinge, 'Om nationalkaraktären', *Kungliga Vitterhets, Historie och Antikvitetsakademiens årsbok 1997* (Stockholm 1997), s. 147–165.

som resultatet av en originell folkkaraktär. Denna folkkaraktär kunde av utomstående definieras genom ett ingående studium av just ovanstående faktorer. Antikens folk och världen hade av hävd bedömts enligt detta mönster, men enligt Grimm krävdes mera sofistikerade mätkriterier för samtidens folk som var märkta av den europeiska kulturens gränsöverskridande växelverkan. Han såg det motiverat att även inbegripa en analys av teater, litteratur och umgängesetikett i en folkkaraktärsanalys. Strävan efter att definiera olika folk och riken genom dessa kulturbetingade faktorer är följaktligen en genomgående trend hos 1700-talets resenärer. För en kultiverad kosmopolit som Voltaire var detta intressantare än att undersöka världens "outvecklade" folk.³⁹

De markanta skillnaderna mellan olika samhällsklasser och försöken att definiera en allmänt rådande "esprit" aktualiserar frågan om hur komplicerat det var för en resenär att definiera det ryska i generaliserade termer. Fastän ryssarna ofta stämplades som ignoranta barbarer, utdömdes Peter den store ofta som orysk och ytlig i takt med att han genomförde reformer efter europeisk förebild.⁴⁰ En av folkkaraktärstankens främsta propagörer i Frankrike under upplysningen var Charles Duclos, som indelade fransmännen i parisare och provinsbor. Enligt honom var Parisborna mer franska än andra och han definierade således essensen i den beständiga franska folkkaraktären via dem.⁴¹

På samma sätt tjänade den ryska huvudstadseliten som referens för Corberons bild av den ryska nationen. "Si [...] le Gouvernement forme les peuples, comme l'éducation fait les hommes, ne devons nous pas chercher dans ce principe politique le developpement du caractère actuelle de la Russie?", menar Corberon. I sin rapport över läget i Ryssland, som den franska utrikesministern lovordade, fäste han speciell uppmärksamhet vid det moraliska tillståndet såsom det kom till känna för en utländsk diplomat genom historien, administrativa traditioner, ledande politiska aktörer och ovanifrån verkställda reformer:

J'examine en Cosmopolite philosophe, le caractère ou je vis et les inclinations de ceux qui la gouvernement [...] elle doit mener directement à l'explication des faits qui se passent sous

³⁹ Henri Vyverberg, *Human nature, Cultural Diversity and the French Enlightenment* (New York 1989), s. 76–78. Om Diderots uppfattning om en utomstående "filosofdomare" se Goggi, s. 99–112.

⁴⁰ Fransmännen kände dåligt till den ryska verkligheten. Om ryssar inte imiterade västerländska seder ansågs de vara barbarer. När de igen gjorde det ansågs de vara "apor". Se Garrard, s. 3.

⁴¹ Se Vyverberg ..., s. 79–80.

nos yeux [...] serviroit à en saisir le principe, et conduiroit même à prévoir [...] les revolutions nationales de son histoire [...]⁴²

Då Grimm betonade att de historiska kontakterna mellan de europeiska länderna hade resulterat i att seder och bruk var lika på hela kontinenten, ansåg Corberon att det moskovitiska tsardömet p.g.a. sin isolation hade blivit efterblivet och apart fram till tiden för tsar Peters reformer.⁴³ Han såg dock inte att Peter den stores reformer hade fört Ryssland framåt, utan tvärtom ansåg han i rousseauansk anda att de europeiska ländernas civilisatoriska inflytande hade haft en skadlig inverkan:

C'est dans une capitale neuve et dénaturée [...] que je vois les Russes, dans une capitale située à l'extrémité de ses frontières; et vous jugez bien que ce n'est pas là que je puis apprécier l'essence caractéristique qui cesse d'être elle [...] cette nation perdoit toujours sensiblement son caractère national, et cette epidémie qui prit sa source aux frontières s'étendit vers le coeur, et gagne journellement toutes les parties de cette vaste region [...] Ici, où la corruption est la plus forte, un Russe, malgré sa haine naturelle pour tout ce qui n'est pas de son pays, est moins Russe qu'il n'est successivement Francois, Anglois, Allemande [...]⁴⁴

Voltaire och Rousseau representerade sinsemellan avvikande åsikter vis-à-vis Peter den stores gärning. Voltaire försvarade, under inflytande av Humes civilisationsteori, ”planteringsståndpunkten” enligt vilken det var möjligt att civilisera och upplysa ett folk ovanifrån.⁴⁵ Detta betydde att man kunde så

⁴² ”I egenskap av Kosmopolit-filosof undersöker jag karaktären där jag bor och böjelserna hos dem som styr landet [...] detta borde direkt leda till en förklaring av det som sker inför våra ögon, och gör det t.o.m. möjligt att förutse [...] de nationella revolutionerna i landets historia [...] Rapport till utrikesminister Vergennes daterad 9.4.1778, MAE, CP Russie, 101, fol. 116.

⁴³ ”... isolée par rapport aux nations policées et anciennes; ne tenant à celles ni par son origine, ni par la communication, elle avoit des principes independants, [...] des coutumes préjuge enfin qu'elle ne partageoit pas avec des autres; et ce principe devoit retarder son avancement et ses progrès [...]” MAE, CP Russie 101, f. 116 bis.

⁴⁴ ”Det är i denna nya och onaturliga huvudstad [...] som jag iakttar ryssarna, i en huvudstad situerad i den yttersta närheten av landets gränser; och ni bedömer rätt att jag inte här är i stånd att uppfatta dess karakteristiska väsen, som upphör att vara sådant [...] denna nation förlorar hela tiden kännbart sin nationalkaraktär, och denna epidemi som tar sin början vid gränserna sträcker sig in mot hjärtat, och framskrider dag för dag till alla delar av denna vidsträckt region [...] Här, var korruptionen är som störst, är en ryss, trots sitt naturliga hat mot allt som inte härstammar från hans hemland, mindre ryss än han omväxlande är fransk, engelsk, tysk [...]” MAE, CP Russie 101, f. 117.

⁴⁵ Giovanni Goggi utgår från Humes teorier då han undersöker Rysslandsfrågan. Där urskiljdes tre civilisationstyper: ett långsamt mognande från egna utgångspunkter, ”transplanta-

frön av en utländsk kultur i ny jord, liksom tsar Peter hade gjort. Även Rousseau såg det gamla Ryssland som en lägre kultur än den europeiska, men han vände en av de stora Rysslandsmyterna på huvudet, närmare bestämt myten om Peter den store. Enligt Rousseau var Peters s.k. genialitet endast av kopierande art och innehöll inget eget, nytt eller kreativt. I *Du Contrat social* (1762) skriver han att ett rikets utveckling skulle framspringa ur dess egna förhållanden. En uppväxt som alltför tidigt strävade till vuxenhet var dömd att fördärva barn liksom nationer och då skadan en gång var skedd kunde den inte längre repareras.⁴⁶ Därför var de ryska reformernas snabbhet enligt Corberon ytterligare ett bevis för projektets misslyckande. Han såg Ryssland som en omogen men ändå inuti rutten frukt ”som saknade den sötma och saftighet” som utmärkte något som hade fått mogna i naturlig ordning. De snabba reformerna ledde endast till ett korruperat slavsamhälle och inte till någon blomstrande civilisation.⁴⁷

Vare sig det var frågan om Rysslands bildade elit eller livegna bönder, formades Corberons uppfattning om den ryska folkkaraktären dels av det till en asiatisk tradition associerade slaveriet och despotismen, dels av den korrup-tion som alltför snabba europeiseringsreformer hade påkallat.

Il y a [...] une difference entre Moscou et Pétersbourg pour les moeurs: on voit bien mieux le caractère national dans la première de ces villes; dans celle-cy, les habitans mêlés avec beaucoup d'étrangères tiennent un peu moins à leur manière d'être; je les trouve plus légers, parce qu'ils sont occupés et distraits par des objets nouveaux; [mais] *au fond ils ont toujours cette même finesse, ce même intérêt personnel, cette adresse de l'esclavage* [...]⁴⁸

Motsättningen mellan de olika samhällsklasserna utjämnades i hans observationer om livegenskap och despotism, då alla egentligen var underställda

tion” (att plantera en civilisation som har blommat upp i en annan miljö) och imitation (*servile imitation*). De olika filosofernas åsikter om vad som var möjligt, önskvärt och omöjligt i denna fråga kan grovt taget indelas enligt detta schema. Se G o g g i, s. 99–112.

⁴⁶ Jean-Jacques Rousseau: *Du Contrat social* (Paris 1973), s. 107–108. Corberon intresserade sig också för de uppfostringsidéer Rousseau hade framfört i *Emile*.

⁴⁷ *Journal Intime* I, 19.12.1776, s. 75. I detta brev låter Corberon sin bitterhet över de svårigheter han råkat ut för i hovet kanaliseras till en ”filosofiskt” tröstlös bild av Ryssland.

⁴⁸ Det existerar [...] en skillnad mellan Moskva och Petersburg vad gäller sederna: man kan tydligare urskilja folkkaraktären i förstnämnda stad; i [Petersburg] bryr sig invånarna, blandade med ett stort antal utlänningar, lite mindre om sitt sätt att vara; jag finner dem lättsinnigare, emedan de är upptagna och distraherade av nya föremål; [men] *i grund och botten kännetecknas de alltid av denna samma finesse, detta samma personliga intresse, denna slavaktiga slughet* [...]. *Journal Intime* I, 24.6.1776, s. 292–294.

"samma auktoritets tyngd".⁴⁹ Grundförutsättningen för framsteg var att man utgick från folkkaraktären. I Ryssland insveptes dock allt i en imitation av det som kom utifrån, och detta var enligt Corberon ett slags slaveri: "C'est cette imitation servile qu'on voit regner partout: point d'imagination, rien pour le Cœur; le cachet de l'esclavage y est empreint."⁵⁰

Ur Corberons texter kan man särskilja en nästan metafysisk slavtematik i definitionen av det ryska. Resenärernas observationer blir ofta abstrakta retoriska bilder som omfattar mycket mer än det som observeras. Wladimir Berelowitch har nyligen i en studie av 1700-talets reseberättelser undersökt bilden av den ryska överklassens påstådda ytlighet och slavmentalitet. Han har i sin analys i stor utsträckning använt sig av just Corberons detaljerade beskrivningar av de ryska städernas societetsliv. Enligt Berelowitch förklaras de svårigheter som bl.a. Corberon hade att föra sig i det ryska societetslivet med den skillnad som fanns mellan Paris fria salongskultur och den mera till hovet knutna petersburgska societeten.⁵¹ Corberon konstaterade själv senare att han självmant hade förändrat sitt beteende i S:t Petersburg, vilket hade givit honom mera anseende och därmed också ett behagligare liv i den ryska huvudstaden. Det är värt att notera att Corberons inställning till de ryska umgängesformerna blev positivare i takt med att han själv blev invid i dem.

Allmänt framhölls vid denna tid vissa faktorer då man försökte beskriva olika folks grundkaraktär. Dels beaktades den fysiska naturens inverkan på samhället, dels särskådades moralen samt institutionella och kulturbetingade faktorer inverkan på olika gemenskaper. Antropologin som vetenskap var ännu i ett mycket tidigt utvecklingsstadium och filosoferna, för vilka "de humana vetenskaperna" främst inbjöd till att formulera moraliska och politiska principer, blandade ofta i sina texter ihop samtidens naturvetenskapliga, filosofiska, antropologiska och historiska forskning.⁵² Klimatteorin hade bli-

⁴⁹ *Journal Intime* II, 26.9.1776, s. 181.

⁵⁰ *Journal Intime* I, 10.6.1776, s. 283–285.

⁵¹ Wladimir Berelowitch, 'La vie mondaine sous Catherine II', Anita Davidenkoff (red.), *Catherine II et l'Europe* (Paris 1997), s. 99–106.

⁵² Michèle Duchet har undersökt den tidiga antropologins underordnande position i förhållande till historievetenskapen. Inom historieskrivningen framhölls under 1700-talet (och 1800-talet) genomgående i studiet av olika kulturer tanken om gradvisa utvecklingsstadier. Denna grundsyn betonade den europeiska kulturens position som utvecklingens topp. Se Michèle Duchet, *Anthropologie et histoire au siècle des lumières* (Paris 1978), s. 9–25.

vit ett stående inslag i upplysningstidens reseberättelser då man beskrev variationer i utseende och seder hos olika folk. Det räckte inte med att beskriva klimatet, geografien och näringsstrukturen för att ge en fullödig teckning av folkens mångfald. Enligt Diderot stod nationernas olikheter att finna genom en studie av främst juridiska och administrativa faktorer, för "folk är slavar vid polcirkeln där det är mycket kallt och folk är slavar i Konstantinopel där det är mycket varmt." Dock såg även han att klimatet i sin tur formade konst och traditioner.⁵³ Klimatet spelade alltså en viktig roll vid sidan av kulturella faktorer då man dryftade Rysslands medel för att utrota barbarin.

Corberons vardag vid Nevans sumpmarker medförde vintertid reumatism och ischiäsbesvär. När hans eget avancemang påskyndades av en överordnad av hälsoskäl påkallade hemfärd, kommenterade Corberon att han snarare än att befinna sig i öster befann sig "i trakterna kring polcirkeln".⁵⁴ Även Diderot var sjuk under en stor del av den tid han vistades i Katarinas upplysta hov, och hans dotter påstod senare att hans Rysslandssejour märkbart hade förkortat hans liv.⁵⁵ Corberon såg hur de extrema förhållanden som man fann i samhället även stod att finna i klimatet: "C'est le vrai pays des extrêmes", skriver han, efter en genomlevd vinter, från de varma och ljusa sommarnätternas St Petersburg, där "le soleil ne veut pas quitter l'horizon, ou à peine il y paroit [...] Cela est à la lettre au moral et au physique".⁵⁶ De franska observatörerna såg att det hårda klimatet hade ett direkt samband med nationens karaktär och utveckling.

Civilisationens förutsättningar i ett nordligt klimat

Den asiatiska tematiken i Corberons dagboksanteckningar är främst koncentrerad till observationer om styrelsesätt, administrativ kultur och umgänges seder. Ur dagboken framgår dock att han inte automatiskt tillskrev Ryssland en alltigenom orientalisk karaktär, utan det var främst det despotiska styret och dess historiska bakgrund som utgjorde det orientaliska i hans Rysslandsbild. Imperiet innefattade även andra geografiskt-begreppsliga faktorer som hade betydelse för Rysslandsbild. En av dessa var definitivt det nordliga läget och klimatförhållandenas lämplighet för framsteg. Klimatet uppfatta-

⁵³ Vyverberg, s. 72–75.

⁵⁴ *Journal Intime I*, 16.7.1776, s. 305; *Journal Intime I*, 9–12.8.1775, s. 69.

⁵⁵ Arthur Wilson, 'Diderot in Russia 1773–1774', J.G. Garrard (ed.), *The Eighteenth-Century in Russia* (Oxford 1973), s. 183–184.

⁵⁶ *Journal Intime I*, 1.6.1776, s. 272.

des inte endast som väderlek eller som klimatologiska system, utan det sågs snarare som ett slags helhet av olika fysiska variabler. Hit hörde såväl temperaturernas årstidsbundna fluktuationer, jordmånens, växtligheten och många andra faktorer som påverkade människans levnadsmiljö. Människan sågs som en del av detta system och följaktligen hade dessa faktorer ett direkt samband med folks kollektiva karaktärsdrag.⁵⁷

Redan Montesquieu tvingades frånga sitt schema i *Om lagarnas anda* (*De l'esprit des lois*, 1748) då han skulle beskriva och förklara förhållandet mellan det asiatiska och det europeiska i Ryssland. I Montesquieus klimatologiska schema förknippades det kalla Norden med hälsa, aktivitet och frihet medan södern utmärktes av despotism och flegmatism som ansågs vara karakteristiska för Asien. Ryssland var dock en anomali då despotismen här förekom i ett kallt klimat. Montesquieu förklarade att den asiatiska tradition som förmedlats via det moskovitiska kungadömet egentligen var främmande för ett kallt nordligt klimat. Därför var de i Ryssland genomförda reformerna i själva verket en återgång till ett ursprungligt normalläge. Montesquieus tankegångar fäste således inte lika stor vikt vid den av Fontenelle och Voltaire omhuldade myten om hur Peter den store hade skapat det nya Ryssland på egen hand och ur tomma intet.⁵⁸

Definitionen av Europa skedde dels med hjälp av geografiska begrepp, men kanske ännu tydligare genom en föreställd gemenskap av bildning och civilisatoriska värden. Man såg att Ryssland hade blivit en del av denna gemenskap under Peter den stores tid, vilket förklarar hans upphöjda position i upplysningsfilosofernas tänkande. Voltaires *Histoire de l'Empire de la Russie sous Pierre le Grand* (1759–1763) skrevs i denna anda och i verket betonades det ryska imperiets mångfald och stora omfång. Då Voltaire under arbetets gång skickade delar av manuskriptet till sina vänner varnade han dem för långtråkig läsning. Hur skulle en parisiska kunna vara intresserad av encyklopediska detaljer i det avlägsna Ryssland, eller som Voltaire skrev till markisinnan d'Argental: "Que ferez vous de la Grand Permie ou des Samoyédes?"⁵⁹ I verket, som inleds med omfattande beskrivningar av impe-

⁵⁷ Om klimatteorins utveckling i Frankrike se: Roger Mercier, 'La théorie des climats des 'Réflexions critiques' à 'L'Esprit des lois', *Revue d'Histoire de la France* 1:1953. Om samma fråga i Sverige: Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär* (Uppsala 2000).

⁵⁸ Se t.ex. Lortholary, s. 34–35.

⁵⁹ Voltaire, *Oeuvres complètes* 106, *Correspondance XXII*, (Oxford 1972): brev till grevinnan d'Argental den 13 oktober 1760, s. 200–201.

riets olika folk och provinser, lyfts kejsaren fram som den viktigaste aktören bakom landets utveckling. Ur ett franskt perspektiv var Rysslands uppgift att både fysiskt och mentalt införliva imperiets perifera områden i ett starkt statsbygge. De perifera områdenas inkorporering skulle inte enbart ske av statsuppbyggande motiv, utan också en vetenskaplig kartläggning och domesticering var en viktig del av det nya upplysta Ryssland. Vid Peter den stores besök i Paris år 1717 ingick även en visit vid Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Tsar Peter skänkte akademien bilder på nyupptäckta bronsstatyer i Astrakan och gamla skrifter som man hittat i "kalmuckernas land". Då moskoviterna i tiden hade förstört nästan alla lämningar av denna typ såg man nu hur Peter och hans gest att låta franska experter undersöka fynden, symboliserade det nya Ryssland där man förstod vetenskapens betydelse för utvecklingen.⁶⁰

Corberon hade som ett led i sina förberedelser inför Rysslandsuppdraget träffat Diderot, som strax innan hade återvänt från sin vistelse vid Katarinas hov.⁶¹ Den bild som kejsarinnans filosofbundsförvanter målade upp var dock inte den enda Rysslandsbilden på 1700-talet. I andra sammanhang kom landets omfattande storlek att uppfattas på ett sätt som avvek från den Europacentrerade "petrofilins" bild. I Rysslands nordliga områden fann man nämligen något som man knappast längre kunde vänta sig möta på den europeiska kontinenten, d.v.s. outforskade randområden och primitiva folk. Corberon träffade förutom Diderot även konstnären Jean-Bapiste Le Prince, som hade illustrerat akademiker Chappe d'Aueterroches sibiriska resebeskrivning.⁶² I S:t Petersburg besökte Corberon flitigt Vetenskapsakademins föreläsningar.⁶³ Mest imponerad verkar han ha varit av Peter den stores värja, vars åsyn försatt honom i ett närmast extatiskt tillstånd.⁶⁴ Men han omnämner även föreläsarna och då speciellt speciellt Peter Simon Pallas som berättade om sina upptäckter och rön från forskningsresor i Sibirien. Pallas hade vid denna tidpunkt publicerat verket *Reisen durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs* (1771–1776).⁶⁵ Andra aktuella publikationer som Corberon hade stif-

⁶⁰ Se översikten av Akademiens historia, *Journal des Savants*, Janvier 1730.

⁶¹ *Journal Intime* I, 11.1.1775, s. 19. Corberon gjorde anteckningar från mötet med Diderot, men olyckligtvis har dessa inte bevarats för eftervärlden.

⁶² *Journal Intime* I, 23.4.1775, s. 23.

⁶³ Se bl.a. *Journal Intime* I, 3.7.1776 och *Journal Intime* II, 28.10.1776, s. 38–39.

⁶⁴ *Journal Intime* I, 7.2.1776, s. 158–159.

⁶⁵ Verket publicerades i Frankrike först åren 1783–1793. Detta verk berörde specifikt de

tat bekantskap med var Ivan Betskojs *Plans et statuts de la Russie*, som starkt förfäktade upplysningens fostringsideal och Timothée-Mersahn de Klingstæds arktiska beskrivning från Arkangelsk i fransk översättning, *Mémoire sur les Lapons et les Samoyedes* (1762). Det sistnämnda verket var starkt färgat av tanken om ett ursprungligt och säreget Ryssland medan *Plans et statuts de la Russie* behandlade det nya Ryssland skapat av upplyst despoti.

Det är klart att perifera områden som Sibirien och Ishavskusten inte sågs som en del av "det egentliga Ryssland", med de västliga storstäderna och det bördiga svartjordsbältet. I själva verket påminner indelningen av Ryssland i kärnområde och periferi om de europeiska kolonialmakternas mentala geografi. Således var geografin och kartografin som vetenskaper viktiga för Peter den store i hans strävan efter att förvandla det Moskvastyrda tsardömet till ett europeiskt imperium. Följaktligen lämpade sig rikets tudelade natur för en imperieideologi.⁶⁶ Dock kvarstod faktum att Rysslands olika delar inte var åtskilda av hav eller andra länder, vilket också betydde att dess "kolonier" fick en bärande betydelse vid skapandet av en Rysslandsbild.

Rysslands stora omfång väckte frågan om huvudstaden S:t Petersburgs representativitet för hela landet. Diderot klagade t.ex. efter att han besökt Katarina II:s hov att han inte hade "sett Ryssland". Följaktligen hade han också föreslagit att Katarina skulle göra Moskva till huvudstad.⁶⁷ För resenärer var det klart att det fanns ett europeiskt och petersburgskt Ryssland och ett annat Ryssland bortom hovet. De franska observatörernas uppgift var att även uppmärksamma Rysslands situation vis-à-vis de folk som bebodde imperiets vida områden i Asien.⁶⁸ Corberon bevakade i sin dagbok Rysslands expansion främst med tanke på vilka framstegsutsikter de olika områdena förde med sig för imperiet. I bästa fall kunde ett imperium gagnas av att man erövrade mera "utvecklade" folk som kunde inverka stödjande på imperiets civilisationsprocess. I Rysslands fall var det dock främst frågan om "vilda" folk som blivit underordnade rysk makt och därmed ansåg man att imperiet endast skulle kunna utvecklas i en långsam takt.

Före 1700-talets mitt fanns det knappt några verk som erbjöd fransmän

nordliga delarna och senare tillkom en beskrivning av de sydliga, *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs im Jahren 1793 und 1794* (1799–1801).

⁶⁶ Bassin, s. 3–9.

⁶⁷ Wolff, s. 226–232. Jacques Proust, *Diderot et l'expérience russe*. Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, Vol. CLIV. (Oxford 1976), s. 1777–1800.

⁶⁸ *Recueil des Instructions*, s. 322.

kunskap om Rysslands perifera områden. Man läste följaktligen äldre författare som den österrikiske diplomaten, baron Sigismund von Herberstein från 1500-talet och tysken Adam Olearius från 1600-talet. Den av engelsmännen år 1556 öppnade handelsleden till Arkangelsk hade minskat i betydelse efter att Ryssland under Peter den store hade expanderat i Östersjöområdet och aktiverat kontakterna till väst. Ishavsregionen var dock fortfarande skådeplats för fiske, valfångst och handel; dessutom levde drömmen om att finna en nordostpassage till Japan och Kina starkare än någonsin i Europa. Ryssarna själva gjorde framsteg på den fronten genom att på 1730-talet lyckas navigera runt Tajmyrhalvön. Hela passagen lyckades man dock inte forcera. I Frankrike hade man ganska få nyheter om de glesbefolkade sibiriska områdena, men utan uppmärksamhet blev dessa marginella regioner inte. Det fanns ett reellt intresse i 1700-talets Frankrike för exotiska reseberättelser, kartografiska observationer och naturvetenskapliga beskrivningar från Ishavsområdet. Om detta vittnar de kända filosofernas egna bibliotek.⁶⁹

Corberon kom inte själv att ha någon större kontakt med eller några personliga upplevelser från dessa perifera områden. Han var stationerad i huvudstaden och hans främsta uppgift var att skärskåda hovet och dess aktörer. Han arbetade dock för ett handelsavtal mellan Ryssland och Frankrike, samt även i praktiska angelägenheter för att hjälpa sina landsmän i bl.a. pälshandeln; han förmedlade t.o.m. renlav till sitt hemland.⁷⁰ Av detta framställde man t.ex. puder för de parisiska perukerna. Dessa två skilda världar – den civiliserade och den barbariska enligt samtidens uppfattning – möttes således på ett mycket legärt sätt i vardagen. Dock hände det att Sibirien kunde bli en realitet på ett otrevligt sätt för aktörer inom den högsta politiska sfären, och Corberon hade själv en gång orsak att försjunka i grubbleri över en möjlig ofrivillig resa till tajgan. Han berättar att en kavaljer vid den svenska beskickningen under Elisabets tid hade enleverats och skickats till Sibirien varifrån han återvände först under Peter den III:s tid.⁷¹

⁶⁹ Michèle Duchet undersöker reselitteratur i filosofernas och naturvetarnas bibliotek. Se Duchet, s. 66–71.

⁷⁰ Corberons brev till franska utrikesministern, MAE CP Russie 101, f. 181.

⁷¹ *Journal Intime I*, 7.5.1776, s. 219. Corberon hade blivit vän med Andrej Razumovskij, och då den sistnämnde föll i onåd, misstänktes också Corberon för att ha intrigerat i samarbete med denne. Se Corberons anteckningar från våren 1776 angående detta.

⁷² Då samlade reseberättelselvolymer som Prevosts *Histoire Générale des Voyages* publicerades för de autentiska och exotiska beskrivningarnas skull, var *Voyageur français* syfte att sam-

Som jämförelse med Corberons dagbok kan man ta ett liknande vittnesmål från det ryska inlandet, nämligen volym VIII av abbé Laportes fiktiva *Voyageur François* som utkom åren 1765–1795. Detta verk, där tidigare resevittnesmål har stått som grund för författarens berättarglädje var mycket populärt under sin tid. Laporte, som själv knappast hade satt sin fot utanför Paris, återgav Sibiens förunderliga värld genom den fiktiva lokalguiden Solnick, som berättade om sina resor från Astrakan ända till Novaja Zemlja och Kamtjatka. Under resan beskrivs olika folk ingående. Seder och bruk, religiösa ceremonier liksom också verktygsutveckling särskådas systematiskt. Författaren låter förstå att Solnick rör sig i sällskap med de berömda vetenskapsmännen Gmelin och Müller, vilket förklarar de många direkta lånen från deras verk.⁷² De hade båda två varit med på Vitus Berings andra expedition där man förutom att utforska sundet mellan Asien och Amerika även hade utfört omfattande studier av områdets historia och den sibiriska floran och faunan.⁷³ Andra tidiga skildringar från polarområdena, som resenärer, vetenskapsmän och filosofer flitigt lånade ur, var engelsmannen John Perry och svensken Philip Johan Tabbert, adlad von Strahlenberg. Den förstnämnde hade gått i Peter den stores tjänst, medan den senare hade blivit krigsfånge i slaget vid Poltava och skickats till Sibirien. Hans vetenskapliga skriv- och publikationsverksamhet under fångenskapen gav honom till slut en tjänst i kejsarens hov.

Den mest berömda franska beskrivningen av Rysslands perifera områden var onekligen astronomen Chappe d'Auterroches skildring av sin resa till staden Tobolsk dit han åkt för att observera planeten Venus passage över solen. Boken är känd för den omfattande polemik den väckte då den utkom. I Chappes beskrivning saknas helt hänvisningar till S:t Petersburgs förfinade societetsliv. Han beskriver istället en svårforcerbar reserutt och det bondska,

la olika reseberättelsers information till en syntes. Lämpligen valde han att inte nämna en av de tyska resenärer som hade besökt Rysslands nordliga provinsområden och i stället fick han stoff för "Solnicks" karaktär. Se kommenterad utgåva: Marie-Lise Beffa & Laurence Delaby, 'Voyage en Sibérie au XVIIIe siècle', *Études mongoles et sibériennes*, Cahier 22–23 (1991–1992).

⁷³ Den tyska regeringen hade beordrat att forskningsresultaten skulle hållas hemliga, men Gmelins resedagbok spreds snart olovligt i Tyskland och Frankrike 1767. Se J. L. Black, 'J.-G. Gmelin and G.-F. Müller in Siberia 1733–1743', A. Wood & R. A. French, *The Development of Siberia* (London 1989), s. 35–49. Verken var riktade till vetenskapsmän och inte till en större allmänhet. De populära samlingsutgåvorna av reseskildringar populariserade dock valda delar av dessa. Müller publicerade bl.a. 1766 ett verk på franska med titeln *Voyages et découvertes faites par les Russes le long des côtes de la mer glaciale* [...].

fattiga och underutvecklade Ryssland han möter. Chappe bestred exempelvis Montesquieus uppfattning om ryssarna som nordliga människor – han såg i stället ett folk med en asiatisk passion och njutningslystnad. Chappes verk i fyra volymer har t.o.m. setts som den första systematiska franska beskrivningen av Ryssland,⁷⁴ men på sin tid ansågs den med filosofernas auktoritet vara i huvudsak missvisande.⁷⁵ Kejsarinnan Katarina författade själv en motskrift där hon programmatiskt strävade efter att motbevisa Chappes slutsatser. Detta gjorde hon under pseudonym vilket ledde till att även hennes författarskap blev föremål för kritik.⁷⁶ Antydningarna om att Ryssland var outvecklat var stötande för Katarina II, Nordens Semiramis, just för att man ur kejsarinnans synvinkel blandade det nya europeiska Rysslandsimperiet med det gamla, asiatiska och outvecklade Moskva-tsardömet.⁷⁷ Katarina svarade också konkret genom att stöda omfattande vetenskapliga exkursioner till de nordliga trakterna, bland dem Pallas vars naturvetenskapliga och geografiska verk ofta jämfördes med Cooks motsvarande från Australien.

I alla Sibirienskidringar betonades kölden och de svåra is- och snöförhållandena, vilket gjorde att skildringarna fick karaktären av överlevnadshistorier. I Chappes skildring frös den utandade luften på hans läppar och den sibiriska kölden skar i lungorna då de fylldes med syre. Värre historier rapporterades också, som t.ex. folk och djur som hade förfrusit till döds under vandringar och vattenhinkar man inte lyckats tömma innan vattnet hade frusit.⁷⁸ Under de kalla vintermånaderna klagade Corberon från S:t Petersburg att ingen i Frankrike kunde föreställa sig ”hur strängt det ryska klimatet var för en främling.”⁷⁹ Inte ens de av Maupertuis i Torneå åren 1736–1737 mätta köldgraderna och beskrivningar av förfrysta termometrar och hus begrävda i snön kunde tävla med Chappes historier om Sibiriens rekordkölder.⁸⁰ De rapporterade köldgraderna underskred vad vetenskapsmännen ansåg vara

⁷⁴ Claudon-Adhémar & Claudon, 'Le voyage en Sibérie de Chappe d'Auterroche', *Dix-huitième Siècle* 22 (1990), s. 69–71; Chappe d'Auterroche, s. 238–239.

⁷⁵ Se Claudon-Adhémar & Claudon, s. 61.

⁷⁶ Den diskussion och debatt som uppstod genom Chappe d'Auterroches reseberättelse gjorde att den ryska periferin för en kort tid kom att vara på allas läppar.

⁷⁷ *Antidote, ou examen d'un mauvais livre, superbement imprimé intitulé: Voyage en Sibérie [...]* (Amsterdam 1770).

⁷⁸ Chappe d'Auterroche, s. 84–85.

⁷⁹ Lortholary, s. 191.

⁸⁰ Broc, s. 547.

Les Marchands de Poisson Gèle.

En rysk köpman drar efter sig en last frusen fisk. Gravyr av Le Prince.

möjligt för människan att överleva, och samtidigt relativiserades tanken om att kölden ökade ju längre norrut man kom, då den sibiriska kölden verkade tillta ju längre österut man kom från det "boreala Europa".⁸¹ Man försökte förklara fenomenet med allt från nordanvinden till variationer i jordsalter. Om det hände att resenärer kunde uppfatta en fläkt av Asien redan i S:t Petersburg, var upplevelsen i det asiatiska Ryssland ofta en kall och nordlig upplevelse. Vare sig Ryssland var Asien eller Europa så var det ett nordligt sådant.

Fast Diderot och Voltaire hade utropat Katarina den stora till Nordstjärnan som utstrålade sitt ljus över Europa, hade Norden även sin skuggsida. En filosofresenär på 1750–1770-talet reste i en encyklopedisk upplysningsanda där utilitaristiska tankar hade ett starkt företrädare. Jordbruk, manufaktur och handel var indikatorer då man skulle värdera graden av civilisation och

⁸¹ Chappe d'Auterroche, s. 101–109.

framsteg, dvs. förmågan att vara herre över och på ett ändamålsenligt sätt nyttja naturen till människans bästa. Det voltaireska sättet att se på kulturers utveckling tog fasta på stormannamyten och den starka ledarens fömåga att leda barbariska folk från mörkret till ljuset. Ursprungsbefolkningen var tvungen att underställa sig den starka ledaren för sin egen okunskaps skull, och deras öden berörde inte Voltaire som istället upprördes över den civiliserade människans grymhet som ett abstrakt fenomen. Han såg att jesuiterna genom sin brutala framfart hade våldfört sig på naurens och civilisationens principer. Han såg dock inte alltid primiva folk som ädla vildar. Fastän naturen var grunden för allt det han uppfattade som rent och äkta, blev den ännu fullkomligare då den formades av människans kunniga hand. Voltaires uppfattning om den riktiga naturen var inte ett kalt berg utan en odlad åker.⁸² Han glädde sig över att se hur perifera områden nyttjades för jordbruk, och han såg att en mindre grym kolonisering förde med sig en första fläkt av civilisation till nytta för de lokala folken.⁸³ Han såg också att civilisationsgraden hängde ihop med befolkningmängden, som sin tur berodde på framstegen inom vetenskap, konst och urban utveckling. Voltaire, som själv experimenterade med upplyst styre på sitt gods Ferney, övergav Montesquieus klimatteori och såg det goda och rediga styrelsesättet som framstegets viktigaste faktor.⁸⁴

Ryssland var dock jämförelsevis glesbebyggt och ouppodlat. Detta försökte man delvis förklara genom landets svåra förhållanden men även genom den ofullbordade civilisationsprocessen och direkta misstag från de styrande auktoriteterna. Corberon förundrade sig över att Ryssland bara hade 17 miljoner invånare, trots att landet hade tio gånger mera landomåde som lämpade sig för jordbruk och bebyggelse. De ryska myndigheterna bedrev också någon form av glesbygdspolitik vid sidan av sina ambitioner att locka kvalificerat yrkesfolk från utlandet. Enligt många var landets stora areal främst till nackdel och inte till fördel som man först kunde tänka sig. Fast Sibirien i Chappes ögon var ett "nytt Peru", krävde de perifera områdena allför mycket människor som hade behövts i de stora städerna i väst. Chappe hoppades också att Rysslands regent skulle åtgärda problemet genom att tvångsflytta norra Sibi-riens befolkning söderut där klimatet var mildare. Han färgade på kartor olika områden enligt deras brukbarhet eller obrukbarhet. Chappe kom fram till

⁸² Hazard, s. 361.

⁸³ Se Duchet, s. 306–31.

⁸⁴ Broc, s. 370–371.

att Sibiriens kyla var en följd av jordsaltens inverkan och det täta skogsbältet, som hindrade solen från att värma marken. Följaktligen slöt han sig till att de sibiriska temperaturerna skulle bli mildare bara man kalhögg stora områden i norr!⁸⁵

Det var en allmän åsikt att anse skogen och den ryska tajgan som ett hinder för civilisationens utveckling. Corberon uttryckte själv sitt samtycke med de idéer om Ryssland som abbé Raynal framförde i sitt berömda verk mot slaveriet, *L'Historie des Deux Indes* (1770).⁸⁶ Utan att själv veta om det kom Corberon att vara av samma åsikt som Diderot, som han såg som Katarinas springpojke, ty denne hade medverkat anonymt i Raynals verk. Således kom Diderot, utan allmänhetens vetskap, även att publicera kritiska inlägg mot Ryssland.⁸⁷ I detta verk sågs den låga befolkningmängden som ett hinder för Rysslands civilisationsprocess. Det kalla klimatet hindrade kontakter och umgänge mellan folk. De stora skogarna drog till sig människor som sökte bränsle för att värma sina boningar, vilket hade en ytterligare splittrande inverkan. Tanken om klimatets och växtlighetens inverkan hade ett samband med teorierna om samhällens utveckling från ett ursprungligt splittrat tillstånd genom kontakter människor emellan. Även Corberon var inne på dessa linjer och han nämnde att civilisationens förutsättning var ökade kontakter mellan folk och uppkomsten av en gemenskapskänsla – *esprit de corps*.⁸⁸

Fransmännen intresserade sig för de arktiska naturfolken som exempel på hur extrema naturförhållanden påverkade deras liv. För Voltaire var *Skythie* eller *Tartarie* på den centralasiska stäppen ett område mellan öst och väst där folkens etniska mångfald och de vaga geografiska begreppen gjorde bestämda kulturdefinitioner svåra. I norr såg man däremot att klimatet hade en uniformerande verkan. De arktiska eller "nordliga områdena" som sträckte sig "från Finska viken till Kina", såg han som en enhetlig nordlig periferi där de olika folken på ett naturligt sätt hörde samman.⁸⁹ Buffon förenade vid samma tid Asiens, Amerikas och Europas "lappar, samojeder, borander, Novaja Zemlja-bor och kanhända även grönlänningarna och Nordamerikas pygmé-

⁸⁵ Chappede d'Auterroche, s. 101–109, 243; Broc, s. 369, 545–546, 548; Se även Wolff, s.82; Bartlett, s. 31–34.

⁸⁶ *Journal Intime* I, 30.2.1776, s. 194–195.

⁸⁷ Se Georges Dulac, 'Diderot et la "civilisation" de la Russie', Anne Marie Chouillet (ed.), *Denis Diderot 1713–1784*, (Paris 1985).

⁸⁸ Goggi, s. 103–104.

⁸⁹ Voltaire, *Œuvres*, Tome XXII (Paris 1775), s. 35–36.

er” till en egen art, som han kallade ”lappar” (*race lapon*). Dessa var så ”råa att de föredrog att stanna vid sina karga hemtrakter istället för att söka sig till behagligare trakter.”⁹⁰ Tidens samhällsteorier omhuldade tanken om hur människan först levde i ett vilt och ensamt naturtillstånd för att sedan av en eller annan orsak förena sig med andra och skapa samhällen med gemensamma lagar. Människans organisering och gemenskap bedömdes på en skala mellan civilisation och vilt barbari. De nordliga naturfolken var som direkt tagna ur filosofernas samhällsteoretiska böcker och de var perfekta representanter för civilisationens förstadium med familjesamhällen som inte var inkorporerade i något större sammanhang. När Montesquieu talade om de nordliga folkens handlingskraft och vitalitet syftade han främst på engelsmännen som ett nordligt folk. Samojederna som bodde på den för jordbruk och civilisation ”helt olämpliga” tundran jämfördes med Afrikas hottentotter. Man såg att båda folken levde ett ursprungligt splittrat nomadliv utan de kontakter som utmärkte ett samhälle.⁹¹ De beskrevs som i ett naturtillstånd, dock så att man genom att observera dem kunde få kunskap om den egna civilisationens förstadier. Det avsnitt av Klingstads verk som berör ”lappar och samojeder” (dvs. samer och nenetser) inleds av ett mycket illustrerande citat ur Vergilius *Georgica*: ”Hos natura modos primum dedit.”⁹²

En annan fråga var om dessa nordliga folk trots det råa klimatet ändå kunde karakteriseras som ädla vildar som inte hade korruperats av materiell rikedom. Åtminstone beskrevs samojederna, trots att de ansågs smutsiga och lata, som ett ”fritt” folk utan samhällsband, lagar, brottslighet och onaturliga begär. De hade fortfarande ”ce nerf appartenant aux peuples qui ne sont pas encore policées”, och av vilket det enligt Corberon hos ryssarna endast återstod en ”rusticité”. Det är möjligt att tanken om Rysslands alltför snabba europeiseringsprocess och om en i bakgrunden spökande asiatisk tradition blev särskilt påtaglig då man inom samma land fann s.k. primitiva folk som fortfarande levde på klimatets nåder. Dessa kunde man inte enligt Corberons metoder bedöma enligt styrelsesätt och kultur för de hade inte ännu beträtt

⁹⁰ Duchet, s. 250–251. Voltaire vägrade att överhuvudtaget tro Olaus Magnus, Schefferus och Klingstads tanke om att samerna och samojederna var besläktade med finnarna. Det var enligt honom otänkbart att någon frivilligt – eller under hor – skulle ha flyttat till ett så ogästvänligt område. Voltaire ansåg att det var troligt att dessa folk liksom den lokala floran och faunan hade uppstått av sig själv på ort och ställe. Voltaire (1775), s. 24–26.

⁹¹ Duchet, s. 58 och Klingstäd.

⁹² ”Dessa är de första naturlagarna” (Virg. Georg. II. 20). Klingstäd, titelblad.

civilisationsprocessens väg, som många såg att Rysslands kärnområden hade framskridit på alltför snabbt.

Fastän Corberon bekantade sig med sin tids litteratur om Rysslands randområden, kan man inte med fog påstå att han skulle ha varit särskilt intresserad varken av dessa eller av det ryska folket som helhet. Corberons hett efterlysta äkta ryskhet förblir en gåta. Det skulle dock vara intressant att närmare begrunda det påstående som Corberon framför angående Rysslands utveckling och dess kärnområde. Han menade i rousseauansk anda att det var osannolikt att det västliga S:t Petersburg skulle kunna utstråla ett tillräckligt kraftigt ljus till hela landet. För att imperiet skulle kunna utvecklas mera balanserat och med en säregen rysk karaktär krävdes att tyngdpunkten låg mera i mitten. Enligt Corberon var det naturliga och riktiga Ryssland kanske trots allt ett från Moskva lett Ryssland.

Fransmännens uppfattningar om 1700-talets Ryssland var mycket motstridiga. Dels beundrade man Peter den store och hans nit för att reformera landet och göra det till en europeisk stormakt. Många såg i hans person ett förkroppsligande av samhällsteoriernas lagstiftare, som förstod den europeiska civilisationens överlägsenhet och framgångsrikt införde den i Ryssland. Å andra sidan betonas dessa reformers halvfärdighet i många reseskildringar och slutligen framförs också många repliker som ifrågasätter hela företagets ändamålsenlighet. Vid studiet av franska Rysslandsskildringar från 1700-talet har man oftast fokuserat på hur det europeiska i Ryssland beskrivs. Inom ramen för detta perspektiv har ofta de perifera randområdena och dess folk tjänat som en inre motbild för de ryska europeiseringssträvandena. Tidens växande intresse för exotik och vild natur som en motpol till en rätlinjig civilisationsidé, borde kanske ha en mera framträdande roll då man analyserar franska reseskildringar åtminstone från 1770-talet framåt. Detta märks exempelvis hos en "sentimental filosof" som Corberon, trots att han knappt kom att röra sig utanför S:t Petersburg.

Också polariseringen dels mellan öst och väst, dels mellan Europa och Asien, tillförde sina egna element av motstridigheter, och dessa motpoler verkar ofta ha utgjort substansen i den franska Rysslandsbild. Landets geografiska läge inbjuder fortfarande i dag till att begrunda de geografiska och kulturella begrepp och begreppspar vi använder. Termerna är historiska till sin grund, men de är inte alltid per definition abstrakta motsatser till varandra och således står vi inför en mera komplicerad och mångbottnad verklighet än vad orden i sig kanske avslöjar. De attribut som här har sammankopplats

med Ryssland verkar vara långlivade. I frågan om Corberon kan det påpekas att han efter sin hemkomst till Frankrike efter hand mildrade sina tidigare hårda ord om Ryssland. Trots att mycket förändrats sedan Katarina den storas dagar är det dock uppenbart att mycket i 1700-talsresenärernas Rysslandsbilder verkar upprepas i dagens analyser av Rysslands sanna "karaktär".

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Kulturgeografi och litteratur Forskningen kring det nordliga – ett oändligt fält

JUHA RIDANPÄÄ

Är det möjligt att med hjälp av konsten forska i det geografiskt nordliga? Användningen av skönlitteratur som redskap i geografisk forskning betraktas på grund av geografins naturvetenskapliga tradition i allmänhet som en främmande utgångspunkt. När man definierar geografi som vetenskapsgren återkommer man alltid till Immanuel Kant (1724–1804) och hans kategoriska åtskiljande av geografi och historia. Enligt Kant hade de båda vetenskaperna en empirisk utgångspunkt: historien undersöker empiriska företeelser i förhållande till tiden och geografin i förhållande till rummet.¹ Kulturgeografi kan med andra ord förstås som undersökningen av den kulturella empirin i relation till rummet. Då skulle den "litterära geografin" endast studera litteratur med hjälp av de inom geografin ofta använda termerna rum, område, plats och region.²

Frågan om forskarens metodologiska perspektiv i relation till forskningsobjektet aktualiseras då man undersöker rum, plats eller region genom litteraturen. Då man forskar i det nordliga uppstår dessutom en mängd olika frågor som t.ex. hur samerna ser bygemenskapen/hemmet eller flyttlaget "sita" (sam. "siidda") som en plats i den egna kulturen. Kan "sitan" ens undersökas ur de existerande kulturgeografiska perspektiven, eller borde man endast närma sig samernas "plats" ur en funktionell synvinkel?³ Handlar det egentligen

¹ Jouni Häkli, *Meta hodos. Johdatus ihmismaantieteeseen* (Tampere 1999), s. 19.

² Allen G. Noble & Ramesh Dhussa, 'Image and Substance: A Review of Literary Geography', *Journal of Cultural Geography* 2/1990, s. 49.

³ Elina Helander, 'Sami subsistence activities – spatial aspects and structuration', *Acta Borealia* 2/1999, s. 10.

om forskarens eget val? Marc Brosseau har delat in den litterära geografins olika inriktningar i en regionalgeografisk (1960–70-talen), humanistisk (1970–80-talen) och samhällsvetenskaplig (1980–90-talen) tradition.⁴ I kategoriseringen har Brosseau utgått från de metodologiska inriktningar som har varit typiska för de olika decennierna, och som inte nödvändigtvis handlar om "forskarens val". Inom geografin ökade uppskattningen av skönlitteraturen genom uppkomsten av den humanistiska geografin och de nya metodologiska utgångspunkter som detta innebar. De humanistiska geograferna fäste forskningsens tyngdpunkt på betydelsen av den mänskliga erfarenheten – på subjektiviteten, den individuella aktören, fantasin och därigenom även t.ex. på litteraturen. Tidigare hade forskningen främst inriktat sig på dokumentära skildringar i skönlitteraturen som kunde utnyttjas inom den regionalgeografiska forskningen.⁵ Mellan 1930- och 1970-talen försökte huvudsakligen engelska geografer, som J. N. L. Baker, H. C. Darby, F. V. Emery, J. H. Paterson och L. Spolton, kartlägga hur skönlitterära verk skildrade vissa regioner.⁶ Attityden gentemot litteraturen förändrades dock när forskarna upptäckte att litteraturen inte endast kunde erbjuda dokumentärt datamaterial utan även vara en metodologisk och ideologisk källa för forskningen.⁷

Traditionellt har den geografiska vetenskapspraxisens logik och modeller främst byggt på analogier och korrelationer, och språket närmast på bildliga, s.k. kartografiska symboler. I den nya kulturella geografin ses detta traditionella sätt att närma sig och gestalta världen inte som den enda rätta modellen, utan mera som ett sätt bland många andra att representera "verkligheten" omkring oss. På detta sätt är den nya kulturella geografin också en slags dekonstruktion av den traditionella geografin.⁸ Med termen "representation" har man inom den nya kulturella geografin velat fästa uppmärksamheten vid de åtskilliga olika sätten och möjligheterna att göra världen närvarande och diskursivt konstruerad.⁹ Syftet är alltså inte att hitta den enda objektiva metoden för att finna och beskriva verkligheten, utan snarare att försöka lyfta fram de konflikter och paradoxer som framträder i den traditionella geografin för att upplösa det system som geografin traditionellt har baserats på. Då verkligheten som geografin beskriver inte längre är verklighet utan "verklighet", har man börjat tala om den geografiska representationens kris.¹⁰ Trots

⁴ Marc Brosseau, 'Geography's literature', *Progress in Human Geography* 3/1994, s. 333.

⁵ Marc Brosseau, 'The city in textual form: Manhattan Transfer's New York', *Ecumene* 1/1995, s. 89.

⁶ Noble & Dhussa, s. 50–51.

⁷ Douglas C. D. Pocock, 'Geography and literature', *Progress in Human Geography* 1/1988, s. 96.

⁸ Denis Cosgrove & Mona Domosh, 'Author and authority', James Duncan & David Ley (eds.), *Place / culture / representation* (London & New York 1993), s. 28.

⁹ Derek Gregory, *Geographical Imaginations* (Cambridge 1994), s. 104.

att geografins traditionella sätt att analysera verkligheten har förändrats, har det samtidigt uppkommit flera, nya metodologiska möjligheter. *Vad* man undersöker är inte längre det relevanta, utan *hur* man gör det.

Positiv empiri från norr

Då man tolkar den regionalgeografiska, eller kanske hellre regionalistiska, litteraturen utgår man ofta från tanken att den regionalistiska författaren i sitt författarskap producerar en syntes av ett område och dess invånare samt att han eller hon på detta sätt också kan uppnå platsens, landskapets, områdets eller regionens individualitet.¹¹ Regionen har enligt detta synsätt sin individuella personlighet som regionalisten genom sina verk s.a.s. har gjort till sin egen, och som också kan öppna sig för personer som aldrig har besökt platsen i fråga.¹² Inom den regionalgeografiska litteraturforskningen var ändå materialets pålitlighet den centrala frågan: hur vederhäftigt bevismaterial kunde konsten erbjuda den vetenskapliga forskningen och vilka förutsättningar hade regionalgeografen själv att värdera objektiviteten hos författaren?¹³ Ett metodologiskt positivistiskt sätt att närma sig litteraturen och konsten är emellertid sällan det lämpligaste alternativet vid en innehållsanalys. Forskningens föremål sågs som fiktion som skildrade den faktiska verkligheten, och då kunde litteraturen tänkas ha ett dokumentärt och närmast instrumentellt värde inom forskningen.¹⁴

Man brukar ofta betrakta Tacitus *Germania* (98 e. Kr) och dess kortfattade och på fantasi byggande beskrivning av folket *fenni* som den första litterära beskrivningen av ett nordligt folk.¹⁵ Även om det särskilt under 1700-talet publicerades redan under 1600-talet skrivna reseskildringar från norra Finland,¹⁶ är det först vid ingången till 1930-talet och den s.k. Petsamoperioden som man kan tala om en verklig boom för nordlig litteratur i Finland. Denna s.k. Lapplandslitteraturperiod kan tänkas ha inletts år 1916 med Arvi Järventaus bok *Risti ja Noitarumpu (Korset och trolltrumman)*, och nått sitt slut år 1944 då Finland måste överlämna Petsamo till Sovjetunionen.¹⁷ I början av

¹⁰ Gosgrove & Domosh, s. 29.

¹¹ E. W. Gilbert, 'The idea of the region', *Geography* 3/1960, s. 168.

¹² J. H. Paterson, 'The Novelist and his Region: Scotland through the Eyes of Sir Walter Scott', *Scottish Geographical Magazine* 3/1965, s. 146.

¹³ Brosseau, 'Geography's literature', s. 335. Brian S. Osborne, 'Fact, Symbol, and Message: Three Approaches to Literary Landscapes', *The Canadian Geographer* 3/1988, s. 267.

¹⁴ Pauli Tapani Karjalainen, 'Elämä tässä talossa: Lähikartoitusta kirjallisuuden kautta', *Alue ja Ympäristö* 2/1995, s. 18.

¹⁵ Tapani Niemi, *Kaihon kotimaa. Lapin matkailun lappikuva* (Rovaniemi 2000), s. 17.

¹⁶ Seija Virkkula, *Lappi kirjallisuudessa Barokista Romantiikkaan* (Oulu 2000), s. 50.

1920-talet hade det allmänna intresset för det nordliga vuxit. Delvis på grund av en nationell strävan började man redan i början av 1900-talet utreda möjligheterna att befolka de så gott som helt och hållet obebodda myrmarkerna i norr. På 1920-talet fortsatte kolonisationsstyrelsen att inventera kärrmarkerna, och som en följd av detta stadgades år 1922 en lag angående kärrmarkernas användning för bosättningsändamål i norra Finland.¹⁸ Att intresset för de nordliga regionerna var ett plötsligt uppdykande fenomen illustreras av att man i den regionalgeografiska forskningen på 1920-talet ofta framhävde hur obekant och främmande Petsamoregionen var. De obetydliga kunskaperna i regionens natur och kultur samt den ringa existensen av topografiska kartläggningarna framstår som centrala problem i många undersökningar.¹⁹

De skildringar av det nordliga som gjordes före den egentliga Lapplandslitteraturens epok baserade sig i hög grad på olika stereotypier som t.ex. den nordliga naturen, den samiska hedendomen och de särskilt i slutet av 1700-talet kraftigt ökade fylleriskildringarna. Med hjälp av dessa stereotypier lyckades man upprätthålla en Lapplandsromantik.²⁰ Samtidigt blev – i kolonialistisk stil – den ständiga upprepningen av den gamla, mytiska och stereotyppräglade bilden av Lappland, skapad för de sydliga läsarna, ett centralt problem inom Lapplandslitteraturen.²¹ I Järventaus *Risti ja Noitarumpu* är den kolonialistiska synvinkeln en självklarhet, vilket tydligt framgår i bruket av det samiska språket. Texten har kryddats med en riklig mängd främmande och exotiska ord. De ovanliga orden har sedan systematiskt översatts till finska i fotnoter (t.ex. Burist, burist! = Hej, Ibmel adde = Godkväll och luostokka = ren med vit flank). Däremot översätter Järventaus inte det latinska ytrandet "Audiatur et altera pars" (även den andra parten må höras).²²

Järventaus riktade sig, med sin mystiska vision av den nordliga kulturens historia, särskilt till de sydfinska läsarna. Samtidigt är *Risti ja Noitarumpu* och den efterföljande traditionen av Lapplandslitteratur genom sina etnologiska utgångspunkter även ett utmärkt material för traditionell regionalgeografisk litteraturforskning. Det nordliga granskades ur ett "vetenskapligt" perspektiv – liksom i 1800-talets litterära skildringar av norr – även om det också fanns drag av en positiv nordlighetstolkning i syfte att höja den nationella självkänslan.²³ Den nordliga skönlitteraturen skrevs ur en etnologisk

¹⁷ Veli-Pekka Lehtola, *Rajamaan identiteetti: lappilaisuuden rakentuminen 1920-ja 1930-luvun kirjallisuudessa* (Helsinki 1997), s. 12.

¹⁸ Jorma Ahvenainen, 'Pohjois-Suomi 1809–1939', Kyösti Julku (toim.), *Faravidin maa. Pohjois-Suomen historia*. (Jyväskylä 1985), s. 303–305.

¹⁹ Se t.ex. J. E. Rosberg (toim.), *Petsamon maa. Suomen alue Jäämeren rannalla. Hieman historiaa ja maantiedettä*. (Helsinki 1919). Väinö Tanner, 'Petsamon alueen paikannimiä'. I 'Lappalaisia paikannimiä', *Fennia* 2/1928.

²⁰ Virkkula, s. 248–249.

²¹ Lehtola, *Rajamaan identiteetti*, s. 47.

²² Järventaus, s. 112.

synvinkel som i sin tur baserades på sagor och mytiskt-religiöst material, såsom i Samuli Paulaharjus produktion.²⁴ På detta sätt blev läsarens (forskarens) uppgift att skilja fakta från fiktion och att finna verkligheten i de mytiskt stereotypa skildringarna av den nordliga regionen. Detta är ofta det enda alternativet då man undersöker tidsmässigt avlägsna företeelser. Det andra alternativet är givetvis att jämföra texter sinsemellan. Geografen tillägnar sig då historikerns roll när han/hon försöker rekonstruera skildringen av regionen genom att jämföra olika litterära källor.²⁵ Den nordliga litteraturen blir då positiv regionalgeografisk data.

Skapandet av en regional nordlighet

Regionalgeografisk forskning om det nordliga är besvärlig redan på grund av en viss begreppslig oklarhet. "Nordlig/Norr" (fi. *pohjoinen*) är ett adjektiv och ett vädersträck på kompassen, men har även en specifik regional referens. Regionerna uppstår emellertid inte av sig själva genom en "naturlig" process, utan de skapas ofta som en del av samhällets diskursiva verklighet med hjälp av strategiska linjedragningar och proklamatoriska festtal.²⁶ Redan i mitten av 1950-talet påvisade den finländska regionalgeografen J. G. Granö den regionala kategoriseringens utmaningar; han indelade Finland i sextiofem geografiskt homogena regioner. Dessutom delade han hela Finland rätlinjigt med några få undantag i två regionala kategorier: det bördiga kultur-Finland (södra Finland) och det obebodda natur-Finland (norra Finland). Granö baserade sin avgränsning närmast på naturvetenskapliga argument såsom vatten, jordmaterial och växtlighet. Bosättningens utbredning var den enda kulturella eller sociala grunden i Granös indelning.²⁷ Det tydligaste undantaget i denna finska kulturens och naturens kategoriska uppdelning representerade Rovaniemi, en tätort mitt i den obebodda (natur)verkligheten. Trots att en kategorisk indelning i nord och syd onekligen är frestande, innebär en så grov generalisering samtidigt en överdriven förenkling av den regionala verkligheten. I Granös modell bor människorna i två alldeles olika verkligheter – den nordliga naturens och den sydliga kulturens verklighet – fastän de olika verkligheterna och gränserna mellan dem i själva verket är konstruerade linjedragningar gjorda av en enskild forskare.

Det har varit omöjligt att finna en noggrann regional definition för "norr" eller "norra Finland", dels på grund av de begreppsliga och innebördsmässiga oklarheterna och dels på grund av den obetydliga regionalhistoriska traditio-

²³ Lehtola, *Rajamaan identiteetti*, s. 51, s. 56–57.

²⁴ Lehtola, *Rajamaan identiteetti*, s. 139.

²⁵ Brosseau, 'Geography's literature', s. 336–337.

²⁶ Anssi Paasi, 'Alueiden renessanssi ja identiteettipuhe', Sakari Hänninen (toim.),

Missä on tässä? (Jyväskylä 1998), s. 171.

²⁷ J. G. Granö, 'Asutus' (s. 302) & 'Maantieteelliset alueet' (s. 364, 379), J. G. Granö, Risto Jurva, et. al. (toim.), *Suomen maantieteellinen käsikirja* (Helsinki 1951), s. 302.

nen. Samma gäller begreppet "Lappland" som är den andra regionala definitionen kopplad till det nordliga i Finland. Lapplands begreppsliga och regionala begränsning har baserat sig mer på regionens administrativ-institutionella historia än på t.ex. en särskild "lappländsk" gemensamhetskänsla och kulturidentitet bland "Lapplandsinvånarna". Först genom förvaltningsmässiga åtgärder och gränsdragningar, och då närmast genom uppkomsten av Lapplands län, har "Lappland" försetts med den institutionella referensram inom vilken olika betydelser, symboler och bilder kunnat skapas. Det är frågan om en paradoxal definition av en sociokulturell region genom en "Lapplandsidé" som baserar sig på bilden av den karga naturen och den etniska minoritetens särdrag. Denna bild har blivit en del av människornas regionkännetecken genom olika kulturella texter (t.ex. skolböcker).²⁸ Senare har också andra nordliga regioner skapats genom den litterära kulturen. T.ex. Siikalatva-regionen, det så kallade "Kairanmaa", är till stor del konstruerad för att underhålla författaren Pentti Haanpääs litterära tradition.²⁹ På samma sätt kan även "norra Norge" tänkas vara en slags produkt av den organiserade och systematiska regionalismen.³⁰ Den nordliga litteraturen ses ofta som en skildrare och avspeglare av en viss, tydligt avgränsad region. Litteraturen är också en aktiv komponent i skapandet av regionala identiteter och lokala självbilder.³¹ I den nordliga litteraturen fall riktas dock regionkännetecknens konstruering främst till läsarna i söder.

Den nordliga upplevelsen

Genom den humanistiska geografin kan man förena geografi, litteratur och upplevelsen av det nordliga. Denna inriktning uppkom på 1970-talet som en motreaktion mot den tekniska rationalitet som dominerade kulturgeografin. Riktningen strävade efter att förstå människan genom att undersöka relationen mellan individen och omgivningen, det geografiska beteendet samt känslorna i förhållande till plats och rum.³² Tautologiskt definierat är omgivningen summan av de föremål som finns i vår närmiljö, men existentialistiskt

²⁸ Anssi Paasi, 'Suomen Lapin muodostuminen maakunnaksi ja sen nykyinen identiteetti', *Lapin tutkimusseuran vuosikirja XXIX* (Rovaniemi 1988), s. 4–12.

²⁹ Juha Ridanpää, 'Kairanmaa – fiktiosta reaalseksi alueeksi', *Alue ja ympäristö* 2/1998, s. 63–71. Juha Ridanpää, 'Pentti Haanpään Kairanmaa kirjallisen maantieteen tutkimuskohteena', *Terra* 1/1999, s. 17–26. Juha Ridanpää, 'Pentti Haanpääs Kairanmaa in Cultural Transformation', Sirpa Leppänen and Joel Kurtti (eds.), *Inescapable Horizon: Culture and Context* (Jyväskylä 2000), s. 133–154.

³⁰ Einar Niemi, 'Regionalism in the North: the Creation of North Norway', *Acta Borealia* 2/1993, s. 33–45.

³¹ Anssi Paasi, 'Alueellinen identiteetti ja siihen vaikuttavat tekijät – esimerkkinä alueellinen kirjallisuus', *Terra* 2/1984, s. 114.

³² Yi-Fu Tuan, 'Humanistic Geography', *Annals of the Association of American Geographers* 2/1976, s. 266.

sett är människan och omgivningen alltid en av varandra beroende enhet.³³ De mänskligt betydelsefulla händelserna i livet förankras i platsen där de sker och upplevs. Den subjektiva upplevelsen av platsen – "sense of place" – blev det centrala begreppet inom den humanistiska geografin, och man föreställde sig att denna upplevelse skulle öppna sig genom konsten.³⁴

Den litterära geografins humanistiska tolkning kritiserade främst den regionalgeografiska tolkningens oavbrutna strävan efter att finna verifierbara data inom konsten. Även om den humanistiska geografin just med hjälp av Lapplandslitteraturen, förutom genom regionalgeografin, skulle kunna finna den eftersökta nordliga upplevelsens substans, är det inget som hindrar att man inom den humanistiska geografin söker den nordliga upplevelsens rötter på annat håll. Lapplandslitteraturens faktaunderlag baserar sig tydligt på tidigare faktaböckers och reseskildringars beskrivningar.³⁵ På motsvarande sätt har den vetenskapliga rationaliteten, det teknologiska samhället och dess kognitiva kategorier alltid utgjort centrala objekt för den humanistiska geografins kritik.³⁶ Forskningsmaterialet väljs ofta så nära konsten som möjligt och så långt från vetenskapen som möjligt. Den humanistiska geografin strävar dock inte efter att i litteraturen utläsa skillnader mellan fakta och fiktion, utan uttryckligen efter att beskriva de det mänskliga levernets och de mänskliga erfarenheternas subjektiva betydelsefält.

Kritiken av makten

Då den humanistiska geografin på 1970-talet profilerade sig genom en kritik av regionalgeografins "naiva realism", protesterade i sin tur den samhällskritiska forskningen vid ingången av 1980-talet mot den humanistiska geografins överdrivna subjektivism. Litteraturen borde enligt denna kritik i högre grad ha setts som en produkt av samhällliga strukturer, och följaktligen borde tolkningen även beakta textens relation till författaren, utgivaren, kritikererna, läsarna samt den mera omfattande samhällliga och historiska kontexten. Forskningen borde utgå från verkets sociala och materialistiska bakgrund. Förutom att man skulle överge den geografiska existentialismen för en mera materialistisk geografisk förståelse och förklaring, ingick också en strävan efter att skapa en vetenskaplig grund för "kampen mot det kapitalis-

³³ Pauli Tapani Karjalainen, 'Eksistentiaalinen ympäristö', Arto Haapala, Martti Honkanen & Veikko Rantala (toim.), *Ympäristö arkkitehtuuri estetiikka* (Helsinki 1995), s. 86.

³⁴ Brosseau, 'Geography's literature', s. 338. Edward Relph, *Place and Placelessness* (London 1976). Lester Rowntree, 'Cultural/ humanistic geography', *Progress in Human Geography* 4/1987, s. 560.

³⁵ Lehtola, *Rajamaan identiteetti*, s. 13.

³⁶ David Ley & Marwyn S. Samuels, 'Introduction: Context of Modern Humanism in Geography', David Ley & Marwyn S. Samuels (eds.), *Humanistic Geography: Prospects and Problems* (London 1978), s. 1–2.

tiska samhällets borgerliga ideologi".³⁷ Litteraturen var inte endast föremål för en samhällskritisk forskning, utan också ett redskap för samhällskritik, med vars hjälp man kunde skapa en vision om (en bättre) framtid.³⁸

Det nordliga blev föremål för större intresse i Finland i samband med att Petsamoregionen, och därigenom kontakten till Ishavet, blev en geografisk realitet i den unga republiken. Det nyväckta, främst vetenskapliga, intresset för Petsamo illustreras väl av rubriken på Väinö Tanners artikel 'Voideaanko Petsamon aluetta käyttää maan hyödyksi? Keinoja ja tarkoituksperiä' ('Kan Petsamoområdet användas till landets nytta? Metoder och målsättningar')³⁹, som i sin enkelhet framhäver tidsperiodens rätlinjiga förhållningssätt till dylika frågor. Däremot lyftes inte frågor om de olika regionernas ojämlika status fram. Trots att norra Finlands ställning i relation till södra Finland har förändrats under de senaste hundra åren, uppfattas Lappland fortfarande närmast som en råvaruproducent och därmed också som ett perifert utvecklingsland för det södra Finland.⁴⁰ I jämförelse med södra Finland representerar norr regionalt, historiskt, samhälleligt och kulturellt ett marginalområde. Inom litteraturen är det inte, enligt Veli-Pekka Lehtola, frågan om att det inte skulle ha funnits någon nordlig litteratur, utan snarare om att den nordliga litteraturen inte har uppfyllt de krav som man traditionellt ställt på skönlitteraturen. Lapplandslitteraturen lämnades utanför Finlands litteraturhistoria helt enkelt på grund av en allför snäv litteraturuppfattning.⁴¹ Emellertid fyller Lapplands litteratur på många olika grunder kriterierna för att bli föremål för postkolonial litteraturforskning. Såsom Edward Said i boken *Orientalism* (1978)⁴² beskriver en mental konstruktion av Orienten, har kunskap och myt redan från början varit oskiljaktliga även inom Lapplandslitteraturen.⁴³ Böckernas Lappland har dessutom nästan helt och hållet skrivits ur en sydfinländsk synvinkel av författare från södra Finland, och som en tillflyktsort för den sydliga modernismen.⁴⁴

Den nya samhällskritiska attityden och särskilt turismens utveckling i norr har förändrat inställningen till den kulturella obalansen mellan nord och syd. Detta har på sätt och vis medfört en omstrukturering av förhållandet mellan centrum och periferi. Anna-Maija Ylimäula har betonat hur norr under de senaste åren blivit en begreppslig paradox: delar av kärnregionens

³⁷ John A. Silk, 'Beyond Geography and Literature', *Environment and Planning D: Society and Space* 2/1984, s. 151.

³⁸ Brosseau, 'Geography's literature', s. 342-343.

³⁹ *Fennia* 3/1928, s. 1-122.

⁴⁰ Veli-Pekka Lehtola, 'Polut kahden kulttuurin rajalla', *Pohjoinen identiteetti Euroopassa*. Lapin yliopiston hallintoviraston julkaisuja 32/1995, s. 23.

⁴¹ Lehtola, *Rajamaan identiteetti*, s. 29.

⁴² Edward Said, *Orientalism* (London 1978).

⁴³ Lehtola, *Rajamaan identiteetti*, s. 48.

⁴⁴ Lehtola, *Rajamaan identiteetti*, s. 59-60.

kultur och strukturer, som tidigare har varit ouppnåeliga för periferin, har nu blivit en del av periferins verklighet.⁴⁵ Den nordliga periferin har blivit ett fritidscentrum för den urbana världen, trots att det begreppsligt är omöjligt för periferin att någonsin bli centrum. Marginalområdet definierar alltid sig själv i förhållande till centrum och tvärtom.⁴⁶ Dessutom har många av periferins tilldragande attraktioner även sina negativa sidor. Det har t.ex. antagits att den samiska kulturen kommer att bli den nordliga turismens stora attraktion. Detta trots det negativa rykte som upprätthållits genom Lapplandslitteraturen och särskilt trots den i många avseenden fortfarande olösta frågan om rätten till jordinnehav som uppstått mellan samer och den finska staten.⁴⁷

Slutligen: varför forskar man?

Att undersöka skönlitteraturen som en del av den kulturgeografiska forskningen erbjuder obegränsade metodologiska alternativ. De metodologiska perspektiven och valen dikteras dock oftare av tidsbundna trender än av forskarens egna intressen och val. Med andra ord är det metodologin i sig själv som fastslår "vad" man undersöker och "hur" man forskar. Varför undersöker man då överhuvudtaget litteratur? Enligt Douglas C. D. Pocock är litteraturens "sanning" alltid en "sanning" bortom enkla fakta. Den fiktiva verkligheten kan innehålla mer "sanning" än den fysiska eller vardagliga verkligheten. Litteraturens "sanning" är universell: litteraturen tilltalar alla fastän den ofta koncentrerar sig endast på det "privata". Litteraturens "sanning" är mänskligt sett viktigare än den "vetenskapliga sanningen"; litteraturen beskriver människokaraktern mer realistiskt än den vetenskapliga deskriptionen.⁴⁸ Varför skulle man alltså inte undersöka litteraturen? Även om man allmänt tänker att konsten har fjärmats från den verklighet som det är vetenskapens uppgift att undersöka, kan geograferna lättare förstå sina egna frågor och synpunkter om de förstår litteraturens fiktiva, "osanna" geografi och dess uppkomst.⁴⁹

⁴⁵ Anna-Maija Ylimäula, 'Periferia voimavarana', Ilkka Marjamaa & Jukka Nykyri (toim.), *Pohjoinen ihminen – pohjoinen mentaliteetti. Alueellinen yhteistyö Euroopassa* (Oulu 1993), s. 149.

⁴⁶ Matti Savolainen, 'Keskusta, marginalia, kirjallisuus', M. Savolainen (ed.), *Marginalia ja kirjallisuus: Ääniä suomalaisen kirjallisuuden reunoilta* (Tampere 1995), s. 12.

⁴⁷ Jarkko Saarinen, 'Matkakohteen kehittyminen: esimerkkinä Saariselän matkailualueen hahmottumisprosessi', S. Aho, H. Ihola & J. Järviluoma (toim.), *Matkailu ja kehitys. Näkökulmia alueiden ja kohteiden tarkasteluun* (Rovaniemi 1997), s. 43.

⁴⁸ Douglas C. D. Pocock, 'Introduction: Imaginative Literature and the Geographer', Douglas C. D. Pocock (ed.), *Humanistic Geography and Literature: Essays on the Experience of Place* (London 1981), s. 11.

⁴⁹ Kenneth Robert Olwig, 'Literature and 'Reality': The Transformation of the Jutland Heath', Douglas C. D. Pocock (ed.), *Humanistic Geography and Literature: Essays on the Experience of Place* (London 1981), s. 48, s. 50.

Några nedslag i 1990-talets forskning kring vetenskapligt resande

PÄR ELIASSON

Det vetenskapliga resandets litteratur är ett område som reselitteraturforskningen närmast förbisert. Det kan bero på att de litterära former i vilka de vetenskapliga resenärerna publicerade sina resultat inte räknas till de skönlitterära genrer. En flora över Lappmarkens kärlväxter, en zoologisk beskrivning av en ny molluskart eller en etnografisk rapport över ett s.k. naturfolk är svår att analysera poetologiskt eller genreteoretiskt. Det författande subjektet är frånvarande i dylika texter i vilka de beskrivna objekten i stället förefaller att stå helt i centrum. På ett avgörande sätt verkar de vetenskapliga texterna under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal alltså avvika från den dåtida estetiserande och subjektivt romantiska trenden inom reselitteraturen. Samtidigt har även de vetenskapliga resetexterna uppkommit som ett resultat av resor i tid och rum. De är författade av individer vars vetenskapliga idéer, litterära bildning och sociala tillhörighet bestämt vad de valt att beskriva och hur de valt att göra det. Deras resetexter har också till stilen och formen anpassats efter den tilltänkta läsekretsens förväntningar.

Hur kan man närma sig det vetenskapliga resandet som kunskapsform och dess korpus av texter? Vilken forskning finns inom området? Jag avser här att ge några exempel på de litteraturvetenskapliga och vetenskapshistoriska analysmodeller som använts under 1990-talet för att förstå det vetenskapliga resandet som verksamhet. Denna forskningsöversikt avspeglar samtidigt mera allmänna utvecklingslinjer inom litteraturvetenskapen och vetenskapshistorien. Den tar bl.a. fasta på idéer om de sociala nätverkens betydelse för vetenskapen och andra former av socialkonstruktivism och reaktionen mot konstruktivismens ibland överdrivna anspråk genom ett nytt intresse för vetenskapens praktik och fältarbetets egenheter.

Låt oss börja med litteraturvetenskapen. År 1990 gav Peter J. Brenner ut sin monumentala forskningsöversikt över den tyska reselitteraturforskningen. Han ger där ett betydande utrymme åt det vetenskapliga resandet och dess litteratur. Det kan tolkas som ett inslag i hans argumentation för ett mera utvidgat litteraturbegrepp, en önskan att göra germanistiken till en bred tvärvetenskaplig kulturvetenskap, som i fråga om reseberättelser även skulle intressera sig för resenärernas föreställningar. Brenner menade att dessa texter krävde att man överskred litteraturvetenskapens innehållsliga och metodiska avgränsningar. Han räknade vetenskapshistorien till de forsknings-

områden – eller kanske bättre hjälpvetenskaper – som reseforskaren borde intressera sig för.¹

I sin översikt av 1700-talets tyska vetenskapliga resenärer kritiserar Brenner de tyska reselitteraturforskarna för att de varit mest intresserade av det fåtal av 1700-talets vetenskapliga resenärer som tillerkänts litterär status och samtidigt varit upplysningsmän, t.ex. sådana som den tyske Cook-resenären Georg Forster och encyklopedisten Friedrich Nicolai.² Men undantag finns. Brenner visar utifrån den tyske litteraturvetaren Uwe Ebel's *Studien zur skandinavischen Reisebeschreibung von Linné bis Andersen* (1981) hur Carl von Linné utvecklar den vetenskapliga resebeskrivningen som skriftform under 1700-talet. Medan det vetenskapliga och det subjektiva är integrerat i den publicerade resedagboken från 1732 års Lapplandsresa organiseras Linnés senare tryckta landskapsresor under rubriker påminnande om ett uppslagsverk där det dagliga reseförloppet underordnas redovisningen av fakta. Linné skrev först i en överlastad barock stil som han sedan tonade ned och ersatte med ett enkelhetsideal, eller "claritas", en stil som med ökad precision antogs återspegla objekten själva. Linnés enkla stil, förebilden för många av seklets vetenskapliga resenärer, visar sig alltså ha en historia där vissa antaget enkla framställningsformer med tiden kom att föredras framför andra former inom det vetenskapliga reseskrivandet.³

Brenner har i sin översikt även ett kapitel om 1800-talets forskningsresor vilka gav upphov till en ny genre inom reselitteraturen, det han betecknar som den "vetenskapliga resebeskrivningen". Han påpekar att seklets vetenskapliga expeditioner var institutionellt understödda av stater, vetenskapliga akademier och militären, att de var systematiskt förberedda med på förhand fastslagna målsättningar nedskrivna i frågelistor och instruktioner och att de genomfördes av stora forskargrupper av vetenskapliga specialister. Det var stormakter som England, Frankrike och Ryssland som hade resurser att sända ut dylika expeditioner.⁴ Brenner skriver att få litteraturvetare har studerat detta resande, i stället har geografi- och vetenskapshistoriker som tysken Hanno Beck och amerikanen John L. Allen gjort de främsta insatserna på området. Brenner menar att man i deras anda bör analysera de vetenskapliga resebeskrivningarna utifrån en bred disciplinhistorisk och politisk-historisk undersökning av det vetenskapliga resandets förutsättningar,

¹ Peter J. Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur: Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*, 2 Sonderheft, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, (Tübingen, 1990), 2.

² Brenner, s. 266–270.

³ Uwe Ebel, *Studien zur skandinavischen Reisebeschreibung von Linné bis Andersen* (Frankfurt am Main 1981); Brenner, s. 271–272.

⁴ 'Die Vermessung der Welt: Forschungsreisen im 19. Jahrhundert', Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur*, s. 443–444.

inbegripet det vetenskapliga sakinnehållet i resorna, vilket bestämde den vetenskapliga reselitteraturens stil och form. Ren textanalys är föga givande menar Brenner, i stället förordar han Becks "resehistoriska treklang" som en utgångspunkt, nämligen att förstå reseföretagen utifrån en indelning i tre lika betydelsefulla moment: förberedelse, genomförande och utvärdering. Då utgör reseberättelsen, eller det litterära avtrycket av expeditionen, bara en del av utvärderingsmomentet.⁵

Brenner ägnar betydande delar av sitt resonemang åt att gå igenom forskningen kring två tyska vetenskapliga resenärer som båda anses ha litterära kvaliteter: skalden och naturalhistorikern Adelbert von Chamisso och polyhistorn och "geofysikern" Alexander von Humboldt. Den senare anses vara extra intressant eftersom hans stora Sydamerikaresa 1799–1804 enligt Brenner utgör en vattendelare mellan två epoker inom resandet och vetenskapen. Humboldt var på många sätt en metodisk och stilistisk nydanare på området och under resan genomförde han ett omfattande empiriskt observationsprogram samtidigt som han var inspirerad av tidens romantiska naturfilosofi och dess litterära uttryck. Efter att Brenner konstaterat detta finner han det anmärkningsvärt att tysk litteraturvetenskaplig reseforskning ägnat så liten möda åt Humboldt. Förklaringen kan vara det besvärliga publikationsläget och det enkla faktum att Humboldt skrev det mesta på franska.⁶

En tysk reseforskare som Brenner ägnar betydande utrymme åt är Cornelia Essner.⁷ Hennes kollektivbiografiska arbete om 1800-talets tyska Afrikaresenärer från år 1985 är också högst läsvärt. Hon tecknar inledningsvis Afrikaresandets politiska, institutionella och finansiella ramar, dit privata geografiska och afrikanska sällskap och etnografiska museer hörde. Försöken att få till stånd statlig finansiering misslyckades, resenärerna måste därför anpassa både sitt resande och skrivande efter de krav på nyheter och spektakulära upptäckter som fanns inom de privata sällskapen. De tyska Afrikaresenärerna mötte dessa krav med att skapa en idealbild av "forskningsresenären" vars hela verksamhet påstods vila på en vetenskaplig grund samtidigt som de i realiteten måste ta hänsyn till sin populära läsekrets. För dessa akademiska resenärer, varav många hade en bakgrund inom den medicinska vetenskapen, var resan ett led i karriären och man utvecklade en närmast aggressiv kritik av den teoretiserande "kammarlärd" som kontrasterades mot den egna "objektiva" självsynen i fält.⁸

Vad utmärkte då denne tyske forskningsresenär? I den av Peter J. Brenner redigerade antologin *Der Reisebericht: Die Entwicklung einer Gattung in der*

⁵ *ibid.*, s. 445–446.

⁶ *ibid.*, s. 455–457.

⁷ Cornelia Essner, *Deutsche Afrikareisende im 19. Jahrhundert: Zur Socialgeschichte des Reisens*, Beiträge zur Kolonial- und Überseegegeschichte 32 (Wiesbaden 1985).

⁸ Brenner, s. 480–483.

Deutschen Literatur (1989)⁹ skriver Stefan Fisch initierat om 1800-talets tyska forskningsresenärer. Han menar i Essners anda att man kan analysera en forskningsresa utifrån följande tre förutsättningar: resenärens egenintresse och yrkesbakgrund, resans olika finansierings- och organisationsformer och det sociala nätverk inom vilket forskaren agerade både på hemmaplan och i fält.¹⁰ Fisch påpekar att forskare under 1800-talet inte på något enkelt sätt kan skiljas från andra kategorier av mer eller mindre lärda resenärer som gärna enligt bildningsresans tradition garnerade sina reseböcker med ett lärt material.¹¹

Vad menar då Fisch med en forskningsresa? "Forskning" (Forschung) var enligt honom ett nytt begrepp inom det tyska universitets- och vetenskaps-samhället vid sekelskiftet 1800. Utgångspunkten var filologisk textkritik, men snart nog kom forskningen att innefatta observationer och experiment som metoder för omprövning av etablerade sanningar. Hävdvunna resultat skulle vara underkastade en ständig omprövning av nya generationer av forskare och forskningsresande som med sitt kritiska arbete kunde skörda egna lagrar. Det innebar att man för att kontrollera andras resultat kunde resa till samma plats och göra om en undersökning med bättre instrument och metoder.¹²

Fisch nämner den utveckling mot stora expeditioner med deltagande specialister som redan från 1700-talet blev aktuell inom det vetenskapliga resandet. Denna ökande specialisering fick enligt Fisch avgörande litterära effekter då det blev allt vanligare att de vetenskapliga resenärerna skrev faktaspäckade rapporter på fackspråk avsedda för kollegorna, medan expeditionsledaren eller någon professionell spökskrivare fick ansvaret för den "populära" reseberättelsen orienterad mot den kommersiella marknaden. Här uppstår alltså en tudelning av den litterära kvarlåtenskapen efter de vetenskapliga expeditionerna som sedan blir normerande.¹³

Låt oss lämna de tyska litteraturvetarna för en amerikansk kollega. Mary Louise Pratt fokuserar i sitt verk *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (1992)¹⁴ på reselitteraturens betydelse för hur Europa har konstruerat resten av världen, i hennes fall Latinamerika och Afrika. Begreppet "transculturation" i titeln syftar på det sätt på vilket centrums föreställningar om "det andra" och "den andre" har mottagits i periferin och på vilket

⁹ Peter J. Brenner (Hrsg.), *Der Reisebericht: Die Entwicklung einer Gattung in der Deutschen Literatur* (Frankfurt am Main 1989).

¹⁰ Stefan Fisch, 'Forschungsreisen im 19. Jahrhundert', Peter J. Brenner (Hrsg.), *Der Reisebericht*, s. 383.

¹¹ *ibid.*, s. 384.

¹² *ibid.*, s. 391–392.

¹³ *ibid.*, s. 392–395.

¹⁴ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (London & New York 1992)

sätt de använts där och i förändrad form återbördats till centrum. Ett exempel på denna process är mottagandet av Alexander von Humboldts reseverk. Hon ägnar mest utrymme åt dennes mer populära publikationer som rese-skildringen *Relation historique* (1814–25). Där ger Humboldt en för tiden positiv bild både av den sydamerikanska naturen och kulturen. För Humboldt var denna natur dramatisk, fantastisk och spektakulär och styrd av osynliga men potenta naturkrafter som gav den dess speciella karaktär och som han strävade efter att kartlägga. För att kunna förmedla denna natur till sina läsare skapade Humboldt en ny litterär stil som ville kombinera ett visuellt och känslomättat estetiskt uttryck fyllt av dramatik med en klassificerande teknisk fackprosa.¹⁵

Pratt påpekar det paradoxala i att Humboldt försökte reducera Amerika till främst natur och forntida kulturer fastän han under sin resa var beroende av de lokala koloniala nätverken under sitt resande.¹⁶ Hur var det då med Humboldts roll som "transculturator"? Pratt visar att Humboldt precis som andra resenärer hämtade mycket information från dem han mötte under resan, som indianer, missionärer och kreoler. Pratt introducerar här termen "travelees" som enligt henne är de personer som en resenär reser till eller som "mottar" resenären. Dessa "travelees" hade egna föreställningar om sin omvärld och om vilka de tillresande européerna var och vad de egentligen behövde veta. Pratt påminner om existensen av en inhemsk lärd kultur i spanska Amerika, och påvisar att en av Humboldts insatser var att han sammanfattade en lokal antikvarisk och naturalhistorisk tradition för en europisk läsekrets. Han satte därmed en europisk hallstämpel på den lokala kunskapen med sina reseverk, ett vetande som sedan kunde återimporteras av den nya kreoleliten och vars status sedan kunde legitimera den nya elitens maktanspråk.¹⁷ Men kanske var det inte bara den lokala eliten Humboldt inspirerades av? Det finns idag en andisk textilfolkkonst som kallas för "arpilleras", som är ett slags landskapsbilder som fångar den traditionella vertikala indelningen av jordbruket i Anderna. Humboldts kända växtgeografiska avbildning av berget Chimborazo påminner till det yttre om denna andinska folkkonst, kanske den europeiske vetenskapsmannen fick uppgifter om detta mycket speciella ekosystem från sina indianska guider, spekulerar Pratt.¹⁸

Vetenskapligt resande i norra Amerika har studerats inom ramen för vad man i USA betecknar som "exploration studies". I en forskningsöversikt som ingår i antologin *Surveying the Record: North American Scientific Exploration to 1930* (1999) skriver nestorn på området, den amerikanske geografihistorikern John L. Allen, att "exploration studies" handlar om den geografiska

¹⁵ *ibid.*, s. 119–122.

¹⁶ *ibid.*, s. 127.

¹⁷ *ibid.*, s. 135–137 och not 42, s. 242.

¹⁸ *ibid.*, s. 141–143.

kunskapens historia.¹⁹ Det är den geografiska "upptäcktsprocessen" som kartläggs in i minsta detalj och målet är att förstå hur en korrekt uppfattning om den amerikanska geografien kom att växa fram i samarbetet mellan resenärer och kartografer. Det handlar om att frilägga kartläggarnas geografiska förståelse då den var ytterst viktig för upptäcktresornas planering och genomförande. Allen påvisade i sin klassiska *Passage Through the Garden: Lewis and Clark and the Geographical Images of the American Northwest* (1975), den avgörande betydelse som Lewis och Clarks pre-förståelse fick för expeditionens förlopp när de väl lämnat tidigare kartlagda områden.²⁰

Allen skriver i sin historiografiska översikt respektfullt om mentorn John K. Wright som redan under mellankrigstiden intresserade sig för de geografiska föreställningarnas betydelse för "upptäcktsprocessen". Wright påpekade att felaktiga föreställningar var lika intressanta som de riktiga och att det inte räckte med att studera elitens idéer utan allas idéer var lika betydelsefulla. En bredare kontext måste också tas hänsyn till då det var viktigt att undersöka de politiska, sociala, ekonomiska, kulturella och intellektuella effekter som kartläggandet fick. Wright identifierade tre komponenter som skulle analyseras: de äldre geografiska föreställningar som påverkade upptäcktsprocessen, förhållandet mellan kartläggningen och de geografiska egenheter den kartlagda regionen hade, och slutligen de nya bidrag kartläggningen gav till den geografiska sakkunskapen.²¹

Wrights pionjärinsats följdes upp av Bernard DeVoto som påpekade att det geografiska kunskapsläget vid en given tidpunkt kunde förstås i rumsliga termer där viss geografisk kunskap var korrekt och baserad på observationer och mätningar, kunskapen om andra områden kunde enbart bygga på antaganden, medan slutligen vetandet om många regioner baserades på en blandning av fakta och fiktion. Man borde som historiker alltså tänka sig zoner av geografiskt vetande av skiftande kvalitet.²²

Bidragen till denna antologi visar på den bredd som "exploration studies" har idag. John Rennie Short skriver om hur författare av populära geografiböcker bidrog till att göra det nya USA till en "föreställd gemenskap" i nationalismforskaren Benedict Andersons mening. Intressant är Shorts skildring av hur brittiska förlagor medvetet "amerikaniserades" bl.a. genom att man lät meridianen gå genom Philadelphia i stället för

¹⁹ John L. Allen, 'Where We Are and How We Got There: Surveying the Record of Exploration Studies', Edward C. Carter II (ed.), *Surveying the Record: North American Scientific Exploration to 1930*, Memoirs of the American Philosophical Society, Vol. 231 (Philadelphia 1999).

²⁰ John L. Allen, *Passage Through the Garden: Lewis and Clark and the Geographical Images of the American Northwest* (Urbana, Ill. 1975).

²¹ Allen, 'Where We Are...', s. 10–11.

²² *ibid.*, s. 14.

London.²³ Elizabeth Green Musselman skriver om förhållandet mellan vetenskapsmännen och flottans officerare under "the U.S. Exploring Expedition" 1838–42. Hon påpekar att vetenskapshistoriker i dag gärna relaterar vetenskapen till andra samtida tidsfenomenen som professionalisering och imperialism. Musselman visar att konflikter uppstod när marinofficerarna och vetenskapsmännen stred om det begränsade utrymmet (contested spaces) ombord, dvs. ett "utrymme" både rumsligt och socialt.²⁴

Upptäcktsresor och imperialism är även teman för den brittiska antologin *Visions of Empire. Voyages, Botany, and Representations of Nature* (1996).²⁵ Den behandlar 1700-talets brittiska sjöexpeditioner med Cooks tre resor i Stilla Havet i fokus. En av redaktörerna, David Phillip Miller, skriver i inledningen att tanken med antologin var att göra en tvärvetenskaplig undersökning av upptäcktsepoken och i synnerhet analysera det nära förhållandet mellan vetenskap och makt. Många bidrag är påverkade av den vetenskapssociologiska konstruktivism som betraktar anspråk på vetenskaplig kunskap och dithörande metodresonemang som produkter av "situated negotiation", alltså att kunskaper uppstår på en viss plats och vid en viss tid som ett resultat av sociala förhandlingar. Inte ens experiment och observationer bör enbart betraktas som autonoma inomvetenskapliga verksamheter, utan de måste alltid relateras till tidens kulturella och sociala kontexter. Miller diskuterar just av den anledningen frågan vilken publik tidens vetenskapliga framställningar vände sig till, och han konstaterar att naturalhistoriska verk och exotiska resebeskrivningar hade en ständigt växande läsekrets, man kan åtminstone i Storbritannien tala om en populär naturalhistorisk kultur redan under 1700-talet. Antologins huvudperson är naturalhistorikern Sir Joseph Banks som byggde hela sin karriär på sitt famösa deltagande i Cooks första expedition 1768–1772. Detta gav honom positionen som preses i den brittiska vetenskapsakademien. I egenskap av preses blev det utilistiska perspektivet viktigt för Banks; det gällde att med naturalhistoriens hjälp utveckla imperiets ekonomi.²⁶

Miller beskriver Banks London utifrån den franske vetenskapsantropologen Bruno Latours begrepp "centers of calculation" som en nod i ett imperiellt vetenskapligt nätverk. Nätverkanalyser är för övrigt numera ett mycket vanligt sätt att förstå vetenskapligt resande på. Miller undrar vad det var som krävdes för att göra lokal kunskap om t.ex. strandkonturer, flora,

²³ John Rennie Short, 'A New Mode of Thinking: Creating a National Geography in the Early Republic', *Surveing the Record*.

²⁴ Elisabeth Green Musselman, 'Science as a Landed Activity: Scientifics and Seamen aboard the U.S. Exploring Expedition', *Surveing the Record*, s. 77–80.

²⁵ David Phillip Miller & Peter Hanns Reill (eds.), *Visions of Empire: Voyages, Botany and Representations of Nature* (Cambridge 1996).

²⁶ David Phillip Miller, 'Introduction', *Visions of Empire*, s. 1–5.

fauna och ursprungsfolkens materiella kultur till något "flyttbart, stabilt och kombinerbart" enligt Latours terminologi. Kunskapen skulle nämligen helst omvandlas till artefakter, t.ex. till skisser eller kartor eller till naturalhistoriska specimen, för att överhuvudtaget kunna överföras långa sträckor till de europeiska "centers of calculation" där dessa kunskapsobjekt sedan jämfördes med annat som redan fanns där. Detta system för effektiv kunskapsöverföring och kunskapsackumulering gav Europa dess makt över periferin. Miller pekar på att Banks verkliga insats var att han utvecklade ett dylikt system som gjorde att transfererandet av kunskapen och dess objekt avlöpte säkert och smidigt.²⁷

David Mackay skriver i antologin om Banks nätverk av samlare ute i periferin och visar hur nodernas fördelning i nätverket avspeglade Banks förhoppningar om aklimatisering av tropiska växter som ett led i en kolonial ekonomisk strategi. Men dessa samlare var även imperiets handgångna män i den meningen att deras inventerande floror och faunor var själva förutsättningen för kolonisation.²⁸ Alan Frost skriver i samma verk om mer långtgående brittiska ekonomiska och politiska strategier där Banks naturalhistoriska strävanden bara blir ett av flera inslag i en brittisk politik för att etablera flottbaser i Stilla Havet.²⁹

John Gascoigne, som skrivit en biografi om Banks, reser invändningar mot att enbart tolka Banks verksamhet utifrån Latours nätverksmodell. Han menar att centrum visserligen kunde påverka periferin genom att grödor överfördes via centrum till nya delar av imperiet och genom att centrumets vetenskapliga ordning samtidigt lades över periferin; teet och dess odlingssystem som av britererna importeras från Kina till Indien är ett bra exempel. Samtidigt frågar sig Gascoigne hur relationerna mellan de politiska, privata och vetenskapliga sfärerna i den tidens Storbritannien egentligen såg ut och om den naturalhistoria som bedrevs i icke-imperialistiska stater som USA på något avgörande sätt skiljde sig från de brittiska kollegornas verksamhet.³⁰ Lisbeth Koerners *Linnaeus: Nature and Nation* (1999) visar t.ex. på de påtagliga likheterna mellan Banks och Linnés insatser såsom vetenskapliga nätverksbyggare och policyskapare vid vetenskapsakademierna

²⁷ David Phillip Miller, 'Joseph Banks, Empire, and "centers of calculation" in Late Hanoverian London', *Visions of Empire*; Bruno Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society* (Open University Press 1987).

²⁸ David Mackay, 'Agents of Empire: the Banksian Collectors and Evaluation of New Lands', *Visions of Empire*.

²⁹ Alan Frost, 'The Antipodean Exchange: European Horticulture and Imperial Designs', *Visions of Empire*.

³⁰ John Gascoigne, *Joseph Banks and the English Enlightenment: Useful Knowledge and Polite Culture* (Cambridge, 1994); idem, 'The Ordering of Nature and the Ordering of Empire: A Commentary', *Visions of Empire*, s. 107–113.

trots att Sverige måste beskrivas som en fattig periferi i Europas utkant vid denna tid.³¹

Det vetenskapliga resandet berörs också i en annan brittisk vetenskapshistorisk antologi, *Cultures of Natural History* (1996). Antologin tecknar naturalhistoriens utveckling från renässansen framåt och har som utgångspunkt ett slags kulturhistorisk analys av området såsom indelat i fem olika praktikerformer: materiella, sociala, litterära, kroppsliga och reproduktiva praktiker. Uppräkningen kan ses som en reaktion på en del överdrivna anspråk från socialkonstruktivisternas sida. I inledningen skriver redaktörerna Nicholas Jardine och Emma Spary att vissa forskare gått väl långt när de velat reducera alla vetenskapliga praktiker till enbart sociala uttryck. Detta medan andra forskare velat reducera "all past social and natural worlds to the surfaces of documents, insisting that both the objects and the authors of natural knowledge are mere projections from the flat plane of the textual universe", som de något tillspetsat skriver. Även om historiker vanligen mest förlitar sig på texter, kan man inte därför bara ignorera andra materiella spår som finns från en vetenskap, såsom instrument, byggnader och specimen. Vad vill då Spary och Jardine göra? De vill försöka förstå de sätt på vilka forskare rutinmässigt löste sina uppgifter utifrån denna uppsättning av praktiker, och hur dessa praktiker förändrades då nya vetenskapliga discipliner uppstod.³² Emma Spary har också gett ut *Utopia's Garden: French Natural History from Old Regime to Revolution* (2000) i vilken hon bl.a. utifrån ett enormt brevmaterial tecknar en mycket detaljerad bild av det globala botaniska nätverk som den franska kungliga botaniska trädgården (Jardin du Roi) höll sig med.³³

Avslutningsvis vill jag nämna ett nummer av den amerikanska tidskriften *Osiris* (1996). I inledningen skriver redaktörerna Henrika Kuklick och Robert E. Kohler att intresset ökat för de vetenskapliga discipliner som bedriver forskning i fält – i vad de betecknar som "uncontrolled settings" – alltså ute i det fria. Naturalhistoria, geografi, geologi och antropologi är några exempel på sådana fältbaserade discipliner. Eftersom fältarbetet ofta inbegripit bidrag från amatörer menar de att dylika vetenskaper länge har haft låg status inom vetenskapshistorien. Men det nya intresset för praktikerens betydelse och insikten om att dessa praktiker ofta är plats- och kulturbundna har ökat intresset för fältet som historisk faktor. Studier av hur ett fältarbete organiseras kan nämligen avslöja mycket om den sociala stratifie-

³¹ Lisbeth Koerner, *Linnaeus: Nature and Nation* (Cambridge, Mass. & London 1999).

³² Nicholas Jardine & Emma Spary, 'The Natures of Cultural History', N. Jardine, J. A. Secord & E. C. Spary (eds.), *Cultures of Natural History* (Cambridge 1996).

³³ E. C. Spary, *Utopia's Garden: French Natural History from Old Regime to Revolution* (Chicago & London 2000).

ringen inom en vetenskaplig disciplin, utifrån hur de olika grupper som deltog i arbetet tilldelades uppgifter av varierande svårighetsgrad och status. Det är också viktigt att förstå på vilket sätt vetenskapsmännen i sina rapporter använde sig av litterära och visuella konventioner för att göra fältresultaten trovärdiga, då fältforskningen aldrig kunde leva upp till de rigorösa metodkrav som ställdes på laboratoriearbetet.³⁴

Vad utmärker då egentligen fältarbetet som vetenskaplig arena? En intressant aspekt, som Kuklick och Kohler nämner, är att fältet i motsats till laboratoriet aldrig är ett exklusivt vetenskapligt rum. Många olika typer av aktiviteter pågår där samtidigt, varav forskning bara är en. De professionella forskare som reser genom landskapet måste relatera till andra som uppehåller sig där och ibland samarbeta med "amatörforskarna". De arbetsmetoder som professionella naturalhistoriker och amatörer inom området använde sig av i fält var länge likvärdiga, men inte sällan fick den professionelle ändå gå i god för att amatörens observation var korrekt och trovärdig. Vetenskapsmännen måste i likhet med andra resenärer kunna berätta om sina observationer av det nya och obekanta i bekanta termer för att kunna göra sig förstådda. Naturen beskrivs vanligen därför i ordalydelser hämtade från tidens litterära och visuella beskrivningsrepertoar.³⁵

Vad kan då en studie av fältarbetet slutligen lära oss om hur fältforskarna uppfattade sig själva? Deras brev och dagböcker innehåller inte sällan skildringar av hur de tas för något annat än vetenskapsmän. De kan identifieras som turister, tjuvjägare, skogvaktare, skatteuppbördsmän, banditer och kolonialtjänstemän. Orsaken är att fältforskaren betar sig och är utrustad på samma sätt som många andra som arbetar och rör sig i naturen, identiteter är alltså inte sällan svårbestämda och osäkra i fält. Hur är det i så fall med genderidentiteter? Resandet i sig har ofta möjliggjort ett mindre konventionellt liv, som t.ex. för afrikaresenären och forskningsresanden *Mary Kingsley*. I andra fall har kvinnor som beledsagat sina män på expeditionerna snart funnit sig arbeta med sina traditionella uppgifter i ett utvidgat hushåll under nya villkor. Men, slutar Kuklick och Kohler, fältarbetet med sina ständiga krav på anpassning till lokala omständigheter kunde ändå öppna möjligheter för nya sätt att leva och verka på vilket även kunde förändra uppfattningarna om vad som var ett föreskrivet beteende för kvinnor.³⁶

Denna översikt av valda delar av forskningen kring vetenskapligt resande har visat att den breda kulturhistoriska ansats som Peter J. Brenner inledningsvis efterlyste har kommit till stånd. Bredden inom området är numera

³⁴ 'Science in the Field', Henrika Kuklick & Robert E. Kohler (eds.), specialnummer av *Ostris: A Research Journal Devoted to the History of Science and its Cultural Influences*, Vol 11 (1996), s. 1-3.

³⁵ *ibid.*, s. 4-7.

³⁶ *ibid.*, s. 10-14.

mycket stor och intresset för resandets kontexter står ofta i förgrunden. Man har tecknat resenärernas sociala bakgrunder och det vetenskapliga resandets beroende av allehanda politiska och kommersiella strukturer har uppmärksamrats. Det har hävdats att vetenskapen kan beskrivas som en social konstruktion och delvis som en kommentar till detta har det uppstått ett intresse för vetenskapliga praktiker som närgånget intresserar sig för det rutinmässiga arbete, de metoder och de redskap vetenskapsmännen använde sig av i fält. Till dessa praktiker hör inte minst de litterära konventioner som skulle appellera till en populär läsekrets. Det man kan beklaga i dagens forskning är att texter enbart reduceras till exempelsamlingar som skall illustrera allehanda rätt abstrakta resonemang kring sociala strukturer och praktiker. Vetenskapliga resetexter underkastas fortfarande mycket sällan någon litteraturvetenskaplig analys. Detta trots att många vetenskapliga resetexter, inte minst Alexander von Humboldts, kan bjuda på läsoplevelser utöver det vanliga och även borde vara intressanta för en litteraturvetare att analysera.

Rejselitteratur i 1700-tallet

Forskningsoversigt over den tyske og engelske litteratur efter 1990

KAREN KLITGAARD POVLSSEN

I 1989 udgav Peter J. Brenner antologien *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*¹. Antologien var en reaktion på den interesse der i perioden efter 1970 var opstået for rejselitteratur i Tyskland. Brenner viser, hvordan denne interesse kan opdeles i en filologisk orienteret forskning, i en poetologisk og genreteoretisk og endelig i en bredere, mere tværfaglig tilgang, som han selv advokerer for. Antologien viser, at 1700-tallets sidste halvdel var en blomstringsperiode for både rejsebeskrivelser fra en autentisk rejse og fiktiv rejselitteratur. Før 1700-tallet havde man i mere end 1000 år haft beskrivelser af pilgrimsrejser og i 1600-tallet kom de korte, itinerariebeskrivelser af adelige og borgerlige mænds kavalersture. Men i 1700-tallet opstod den borgerligt dominerede Grand-Tour-rejse eller dannelsesrejsen, især til Italien, og samtidig foldede rejsebeskrivelserne sig ud i en mere subjektiv og personlig stil, mens 1800-tallet betegner en nedgang, fordi turismen vinder frem – især efter jernbanens udbygning efter ca. 1860. Rejsførerere bliver en industri og rejsebeskrivelser mister litterær status: De er ikke længere fornyende, men fortsætter som en mindre genre frem til i dag.

Antologien indeholder fire artikler med fokus på 1700-tallet. Men først beskriver Hilde de Ridder-Symoens 1700-tallets rejsebeskrivelser forhistorie i 1600-tallet². Her begyndte især borgerskabets unge mænd at opsøge universiteter i Sydeuropa. De skriver typisk kortfattede rejsedagbøger (itinerarier), men da disse rejser i 1700-tallet erstattes af forskningsrejser og dannelsesrejser, folder genren rejsebeskrivelse sig ud på en ny måde. Den bliver mere empirisk registrerende for forskningsrejsens vedkommende og mere subjektiv for dannelsesrejsens vedkommende. Det er de hollandske rejsende, der begynder traditionen – men englænderne har siden taget patent på begrebet Grand Tour (Stewart 1978). Jürgen Osterhammel beskriver traditionen for tyske rejsebeskrivelser fra Asien i 1600–1700-tallet³, mens

¹ Peter J. Brenner, *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur* (Frankfurt am Main 1989).

² Hilde de Ridder-Symoens, 'Die Kavalierstour im 16. und 17. Jahrhundert', *ibid.* s. 197–223

³ Jürgen Osterhammel, 'Reisen an die Grenzen der Alten Welt. Asien im Reisebericht des 17. und 18. Jahrhunderts', *ibid.* s. 224–260

Hans-Wolf Jäger skriver om oplysningstidens rejsende, hvor hovedruten gik fra Nord- til Sydeuropa og hvor rejsebeskrivelserne stadig delte sig i naturvidenskabeligt orienterede rejsebeskrivelser og litterære eller æstetisk orienterede rejser, men grænsen mellem forskningsrejserne og de mere litterære rejsebeskrivelser var ofte flydende, mens de egentlige opdagelsesrejser udgør et kapitel for sig selv⁴. Rejsebeskrivelser er ofte forfattet i dagbogs- eller brevgenrer, men kan også være memoirer eller fiktion. Genren tager voldsomt til i antal efter 1750 og kulminerer i årene omkring 1800 og lige efter.

Albert Meier undersøger rejserne til Italien og tegner en linje fra de mere encyklopædisk orienterede rejser til de mere æstetisk orienterede dannelsesrejsebeskrivelser⁵. Winckelmanns æstetiske skrifter spiller en vigtig rolle i den æstetiske vending, der samtidig bliver en subjektiv vending med J. W. von Goethes *Italienische Reise* (1786–87, udgivet i dele i 1790erne, 1816 som bog) som vendepunkt. Italien opstår i rejsebeskrivelserne som komplementær til Tyskland og mødet med Italien og den antikke kulturs rester bliver et spejl for selvdannelsen, f.eks. også hos en forfatter som Karl Philipp Moritz (1787–88, udg. 1792). Endelig beskriver Helmut Peitsch de tyske rejsebeskrivelser fra den franske revolution som et forsøg på at skrive historien som hverdag og med dem kommer storbyen Paris i fokus på en måde, som ellers kun London havde været det.⁶

I 1990 kom så Peter J. Brenners store forskningsoversigt *Der Reisebericht in der deutschen Literatur*⁷ på knap 750s. Hovedsynspunktet er igen, at den rejsehistorieforskning, der siden 1970erne tog til i antal har været tekst- eller biografiorienteret. Brenner efterlyser en mere tværfaglig tilgang, der kombinerer de specifikke litterære læsninger med kulturhistoriske og socio-kulturelle afdækninger. Det er en efterlysning, der stort set stadig må være gældende.

Som i antologien fra 1989 præsenteres rejsebeskrivelser fra pilgrimsrejser, opdagelsesrejser og kavalersture i 1600-tallet. 1700-tallets rejsebeskrivelser er opdelt i oplysning, klassik og senoplysning. Det er den bedst udforskede del af de tyske rejsebeskrivelser. Forskningen op til 1989 har i Brenners fremstilling skrevet århundredets rejsebeskrivelser frem som en fremskridtshistorie: Fra de lærde rejsebeskrivelser til dannelsesrejsens vægtning af det mere subjektive og æstetiske til at også dannelsesrejsebeskrivelserne bliver mere historisk orienterede og dermed bliver en slags forskningsorienterede rejsebeskri-

⁴ Hans-Wolf Jäger, 'Reisefacetten der Aufklärungszeit', *ibid.* s. 261–283

⁵ Albert Meier, 'Von der enzyklopädischen Studienreise zur ästhetischen Bildungsreise. Italienreisen im 18. Jahrhundert', *ibid.* s. 284–305

⁶ Helmut Peitsch, 'Das Schauspiel der Revolution. Deutsche Jakobiner in Paris', *ibid.* s. 306–332

⁷ Peter J. Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte* (Tübingen 1990).

velser igen – men med den subjektive eller personlige tone i behold. Klaus Laermann (1976, Brenner 1990, s. 152) beskriver det også som et skift i rumerfaringen. Først beskrives rummet encyklopædisk, så subjektiveres det og til sidst historiseres det (Brenner 1990, s. 157). Justin Stagl viser noget lignende for rejseføreres vedkommende (1980, Brenner 1990, s. 157). Andre studier ser på de praktiske betingelser for rejsen (Klaus Beyrer 1985), transportsystemets udvikling, atter andre på bestemte forfattere, mens en en fjerde gruppe ser på bestemte områder i rejsebeskrivelserne, f.eks. Harzen (Frauke Schulte, 1981) eller kurstederne som fristeder for jøder og kvinder (Kuhnert 1984). Brevgenren er sammen med dagbogsgenren meget benyttet, men udvikler sig også (Stephan 1976).

Mange undersøger rejsebeskrivelser til England, der generelt konstrueres som fremtidens land, mens de mange undersøgelser af rejsebeskrivelser om Italien er enige om at se det som fortidens land. Derimod er der ikke så mange, der har arbejdet med de – også færre – rejsebeskrivelser fra Norden. Lapland bliver et sted for konstruktionen af den nordiske ædle vilde (Weber 1982), mens de andre egne af Norden har fået mindre interesse i rejseforskningen før 1989.

I den tyske klassik er Goethe den langt mest undersøgte rejseforfatter. De mange undersøgelser af Goethes rejsebeskrivelser kan enten karakteriseres som filologiske eller biografiske studier. Efter Goethe og klassikken bliver rejsebeskrivelsen en meget forskelligartet genre. Turismen begynder at gøre sig gældende og romantikerne lægger både afstand hertil ved at skrive om den målløse, spontane vandring i deres romaner og de skriver en ny slags rejsebeskrivelser, der lægger vægt på det spontane og det subjektive, så teksterne fragmenteres eller betoner, at de er fiktion.

Brenner samlede tysk rejselitteraturforskning i tysk litteratur frem til 1990 og hans værk er solidt og enestående, men meget falder udenfor hans afgrænsning. Tysk forskning i engelsk, fransk eller nordisk litteratur mangler, ligesom udenlandsk forskning i tysk rejselitteratur kun er sporadisk dækket ind. Således nævner han ikke Gertrud Kalbs *Bildungsreise und literarischer Reisebericht* fra 1981⁸, fordi Kalb analyserer engelsk rejselitteratur, men heller ikke Thomas Höhles antologi om *Reiseliteratur im Umfeld der französischen Revolution*⁹ fra 1987 – sikkert fordi bogen blev udgivet i Halle i det tidligere DDR. Mærkeligt nok nævner han heller ikke det fine udstillingskatalog fra 1966 *Auch Ich in Arkadien. Kunstreisen nach Italien 1600-1900* udg. af Dorothea Kuhn¹⁰ med mange gode teksteksempler fra tyske rejsebeskrivelser. Det samme gælder Gabriele Seitz Wo

⁸ Gertrud Kalb, *Bildungsreise und literarischer Reisebericht* (Nürnberg 1981).

⁹ Thomas Höhle (Hg.), *Reiseliteratur im Umfeld der französischen Revolution* (Halle 1987).

¹⁰ Dorothea Kuhn (Hg.), *Auch ich in Arkadien. Kunstreisen nach Italien 1600-1900. Eine Ausstellung im Schiller-Nationalmuseum Marbach am Neckar* (Marburg 1966).

*Europa den Himmel berührt*¹¹, der med udgangspunkt i Alpeoplevelsen fra antikken til nutiden præsenterer rejsende fra alle lande og dermed undgår den orientering mod filologien, som netop kan ligge i Brenners indskrænkning til tyske rejsebeskrivelser. Seitz antyder faktisk en tværfaglig tilgang, der måske er anderledes end den, Brenner ønsker sig, men den er spændende fordi den både er tværnational og tværfaglig. Så det værk, der bedst lever op til Brenners krav til en ny rejselitteraturforskning, har han ikke med. Et par udgivelser har sandsynligvis været så nye, at Brenner ikke har nået at få dem med. Men de tegner faktisk samme billede som Seitz. Inge Stephan og Hans-Gerd Winthers udgivelse af *Hamburg im Zeitalter der Aufklärung*¹² fra 1989 tegner også billedet af en by med vægt på tyske beskrivelser, men de inddrager også f.eks. danske og andre nordiske rejsende. Frigørelsen fra det nationale og filologiske perspektiv er også givende, omend ambitionen er mindre end hos Seitz. Den rejselitteraturforskning, der fokuserer på et område, snarere end et sprog eller en national litterær udvikling, vil sandsynligvis kunne bidrage til en mere transdisciplinær tilgang til rejsebeskrivelsen.

Ambitionerne i den retning er store i Conrad Wiedemanns udgivelse af *Rom – Paris – London – Erfahrung und Selbsterfahrung deutscher Schriftsteller und Künstler in den fremden Metropolen* fra 1989¹³. Artiklerne er fra et stort symposium i 1985, men mange bidrag er også i dag forfriskende at læse, fordi de gør sig bestræbelser på at tænke teoretisk og gå ud over en tysk filologisk tradition. Mens mange af teksterne fra Rom har været analyseret før, kaster de mange nye læsninger af tekster fra Paris og London også nyt lys ind over Rom-beskrivelserne, fordi de løsriver fra en ensidig læsning ind i en Grand-Tour eller tysk rejsetradition. Antologien viser også, at der endnu er meget at gøre før feltet rejsebeskrivelser – og især i 1700-tallet – er bare nogenlunde kortlagt – bare i Tyskland. Men altså også at det giver mest mening at løfte rejsebeskrivelserne ud over en national eller en biografisk forståelsesramme.

1990ernes litterære rejsebeskrivelser – i tysk forskning

Min fremstilling vil i det følgende være præget af mange huller. Det er blevet næsten umuligt at få et fuldstændigt overblik over rejselitteraturforskningen, så mine eksempler er netop eksempler og det følgende ikke en fuldstændig oversigt over udviklingen i tysk rejselitteraturforskning efter ca. 1990. Jeg skal forsøge at dække de vigtigste tendenser – og ikke lægge skjul på, at jeg

¹¹ Gabriele Seitz (Hg.), *Wo Europa den Himmel berührt. Die Entdeckung der Alpen* (München und Zürich 1987).

¹² Inge Stephan und Hans-Gerd Winter (Hg.), *Hamburg im Zeitalter der Aufklärung* (Hamburg, Berlin 1989).

¹³ Conrad Wiedemann (Hg.), *Rom – Paris – London Erfahrung und Selbsterfahrung deutscher Schriftsteller und Künstler in den fremden Metropolen* (Stuttgart 1989).

har læst med kønsbriller på. En af de vigtigste tendenser i 1990erne var netop en ny interesse for kvindelige rejsende og det har afsat ikke bare nyt indhold, men også nye teorier og tilgange som f.eks. kulturanalysen eller en cultural-studies-inspireret tværvideenskabelig kulturhistorie.

I begyndelsen af 1990erne kom fire antologier, der alle fokuserer på 1700-tallet, men som også alle tegner et længere historisk stræk. Hermann Bausinger m.fl. udgav *Reisekultur i 1991*¹⁴. Antologien kommer vidt omkring med ofte ganske korte bidrag og tegner således på sin vis en 'state of the art' i en lettilgængelig udgave. De knap 50 bidrag på godt 400 sider betyder, at mange forskeres bidrag er en slags appetitvækkere til tungere værker. Derimod tegner Wolfgang Grieps antologi *Sehen und Beschreiben im 18. und frühen 19. Jahrhundert* fra 1991¹⁵ både forskningens status og giver plads til detaillæsninger som Holger Hasenskamps artikel om kaffe i tidlige rejsebeskrivelser. Her er bidrag om opdagelsesrejser af Michael Harbsmeier og litterære læsninger af f.eks. Heine. Så her er der spor af den tværfaglighed, som Brenner efterlyste. Antologien lægger op til at være den første i en længere serie og slutter med en fortegnelse over forskningsprojekter. Desværre er initiativet aldrig blevet ført helt ud i livet. Men Wolfgang Jägers *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung* fra 1992¹⁶ fortsætter på mange måder initiativet med til dels de samme bidragydere, med mest fokus på det tyske og de litterære læsninger og med en charmerende ujævnhed mellem artikler med meget vægt på empirien og så artikler med mere teoretisk schwung. Det vil føre for vidt at komme ind på enkeltartikler i disse antologier – men de fleste forfattere er omtalt hos Brenner og noget afgørende nyt sker der ikke.

En spændende tværfaglighed findes i Xenja von Ertzdorffs og Dieter Neukirchs *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und frühe Neuzeit* fra 1992¹⁷, hvor især artiklerne om baderejser, om ernæring på rejser og om fremmede haver åbner for et nyt felt mellem etnografiske, etnologiske, litterære og kunsthistoriske læsninger. Her nærmer vi os en gedigen kulturhistorisk tilgang, som i tysk forskning næsten har været forsvundet siden 1930erne. Mere begrebsteoretisk er Ulrich Breuers interessante *Melancholie und Reise* fra 1994¹⁸, der i tyske romaner fra 1500-tallet til 1700-

¹⁴ Hermann Bausinger et al. (Hg.), *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* (München 1991).

¹⁵ Wolfgang Griep, *Sehen und Beschreiben. Europäische Reisen im 18. und frühen 19. Jahrhundert* (Eutin 1991).

¹⁶ Hans-Wolf Jäger, *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung* (Heidelberg 1992).

¹⁷ Xenja von Ertzdorff und Dieter Neukirch (Hg.), *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und frühe Neuzeit* (Amsterdam & Atlanta 1992)

¹⁸ Ulrich Breuer, *Melancholie und Reise. Studien zur Archäologie des Individuellen im deutschen Roman des 16.-18. Jahrhunderts*. U.st.: LIT, 1994.

tallet læser forholdet mellem melankoli og rejse frem. Mens man i begyndelsen af perioden anbefalede rejsen som et middel mod melankoli, bliver melankolien i slutningen af perioden en vigtig metafor i rejsefiktion. Litteraturen eller forfattergerningen træder i stedet for rejsen samtidigt med at masseturismen slår igennem i midten af 1800-tallet. Det at skrive fiktion bliver et individualitetsprojekt, da rejselivet bliver et masse- og ferieprojekt. Men melankolien knyttes fortsat til individualitetsprojektet. Det er som skrivende – ikke som rejsende – at man i moderne tider stiller sig udenfor – bliver outsider og melankolsk. Denne form for andethed knyttes til melankoli, mens den rejsendes andethed bliver ensbetydende med socialt samvær, fest og glæde. Breuers læsning kaster et vigtigt lys ind over de selvforståelser som de ikke-fiktive rejseforfattere skriver med. Den er vigtig også for rejse-litteraturforskningen, fordi den overbevisende argumenterer for, at rejsebeskrivelsen efter ca 1850 mentalitetshistorisk må læses i et andet lys end de tidligere rejsebøger. Så selvom genren fortsætter, så 'siger' den noget andet i kulturen end tidligere.

Forholdet mellem den ene rejsende og den anden kultur dukker op med stigende intensitet i 1990'erne. F.eks. som komparatisme i *Deutsches Italiensbild und Italienisches Deutschlandsbild im 18. Jahrhundert* fra 1993¹⁹ eller under synsvinen eksotik som Thomas Stracks *Exotische Erfahrung und Intersubjektivität*²⁰ med læsninger af rejsebeskrivelser fra Grønland i 1600–1700-tallet. Fra det anslag er der ikke langt til diskursanalysen, som har været dominerende internationalt i anden halvdel af 1990'erne, f.eks. med Anne Fuchs og Theo Hardens antologi *Reisen im Diskurs*²¹. Diskursanalysen er velegnet til at læse forholdet mellem det ene og det andet, den rejsende og hans beskrivelser af det berejste frem. De 700 sider kommer langt omkring og resultatet er snarest en kortlægning af tysk og engelsk rejse-litteraturforskning, som den så ud på en konference i Dublin i 1994. Det er da også makkerparret Wolfgang Griep og Hans-Wolf Jäger, der igen har været involveret og bindet tegner således en lige linje fra deres tidligere udgivelser, men det nye teoretiske greb med spørgsmålet om, hvordan forskelle konstrueres og hvordan forholdet mellem realitet (og autentiske rejsebeskrivelser) og fiktion (romaner) må forstås i lyset af poststrukturalismen betyder, at bindet faktisk bliver tværfagligt. De fleste bidragydere orienterer sig i forhold til den valgte teoretiske forståelsesramme og det er vældig givende for bindet som sådan. Men mest givende er det måske, at konferencen fandt sted i Dublin og at dialogen mellem en tysk og en angloman forskningstradition blev introduceret. De mest nybrydende og reelt tværvidenska-

¹⁹ Klaus Heitmann und Teodoro Scamardi (Hg.), *Deutsches Italiensbild und italienisches Deutschlandsbild im 18. Jahrhundert* (Tübingen 1993).

²⁰ Thomas Strack, *Exotische Erfahrung und Intersubjektivität* (Paderborn 1994).

²¹ Anne Fuchs und Theo Harden, *Reisen im Diskurs. Modelle der literarischen Fremderfahrung von den Pilgerberichten bis zur Postmoderne* (Heidelberg 1995).

belige artikler er ikke overraskende dem, der er skrevet af engelske eller irske forskere fra de tværfaglige discipliner Gender Studies og Cultural Studies – discipliner som ikke fandtes i det konservative tyske universitetssystem. Det er herfra fremtidens vinde blæser.

Men uanset om de tyske universiteter havde Gender Studies eller ej, så havde Annegret Pelz bidraget til flere af Grieps (1991) og Jägers (1990) antologier og præsenterede i 1993 sin egen bog *Reisen durch die eigene Fremde. Reiseliteratur von Frauen als autogeographische Schriften*. Annegret Pelz undersøger kvinders rejsebeskrivelser, men det mest interessante er hendes optik, præget af franske filosoffer (Baudrillard, Virilio), klassisk antropologi (Levi-Strauss) og narrativ rejseberetningsteori (T. Todorov). Hendes teoretiske horisont er international og up to date og hun trækker flere interessante pointer ud af, at de kvindelige rejsende som regel er henvist til at rejse i vogn og se ud af vognens vindue, mens mange mænd følger tidens rousseauske ideal og rejste til fods. Bogen er et forfriskende indslag med internationalt vinge-fang i den tyske rejse-litteraturforskning, men den er åbenbart for fremmedartet, for den bliver angrebet voldsomt af mere empirisk orienterede rejse-litteraturforskere. Sammen med Wolfgang Griep udgav Annegret Pelz i 1995 bibliografien *Frauen Reisen* om tysktalende kvinders rejsebeskrivelser fra 1700–1810 med basis i rejsesamlingen i Eutin, så hun har arbejdet empirisk også.

Den bibliografi blev kritiseret af Irmgard Scheitler, der i 1999 udgav *Gattung und Geschlecht*²² – en registrering af, hvad der er offentliggjort af kvinders rejsebeskrivelser på tysk fra 1750 til 1850 og af, hvordan rejsebeskrivelserne blev modtaget i anmeldelser og i den offentlige debat. Scheitlers kritik af Annegret Pelz' arbejde koncentrerer sig om de bibliofile referencer. Her er Irmgard Scheitler uangribelig og præcis, mens hendes litterære analyser er mindre følsomme. Værre er hendes meget stereotype forestillinger om kvinders vilkår i 1700-tallet og om det essentielt kvindelige. Men af og til bryder hun også igennem stereotypierne, f.eks. i iagttagelsen af, at det er mundsvejr, når alle de kvindelige skribenter beklager deres manglende uddannelse. Her gør kvinderne sig mere 'kvindelige' end de er, for de fleste er faktisk også efter moderne målestok meget veluddannede. Men det styrkede deres troværdighed som rigtige kvinder, at de understregede deres 'naturlige' blik på verden og det gav deres rejsebeskrivelser en anden profil end de formelt set mere veluddannede mænds. Er Scheitler ikke til at skyde igennem med hensyn til præcise bibliografiske henvisninger, så flyver hun altså til gengæld lavt som teoretiker. Det ser ud til at være tysk rejseforsknings skæbne i 1990'erne, at det dårligt lader sig gøre at forene grundig filologisk arbejde med teoretisk og international vingesus. Måske med undtagelse af Justin

²² Irmgard Scheitler, *Gattung und Geschlecht. Reisebeschreibungen deutscher Frauen 1780–1850* (Tübingen 1999).

Stagls *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550–1800*²³. Justin Stagl havde udgivet en række artikler om rejseførere, apodemiker fra 1970-ernes slutning. Hans tilgang er antropologisk inspireret og hans interesse er menneskets socialitet, den kulturelle, menneskeskabte konstruktion. Han ser derfor efter tidlige sociale eller etnografiske iagttagelser i de rejsehåndbøger eller apodemiker, der udkommer fra 1500-tallet og fremefter, fordi de har skabt kutyme for at repræsentere iagttagelser af forskellige sociale realiteter. Dermed står Stagl i udkanten af emnet for denne forskningsoversigt. Når jeg har taget ham med, skyldes det, at han præsenterer den etnografiske prætekst for de litterære rejsebeskrivelser, der ofte på deres side blivner nye prætekster for de første tiltag til egentlige antropologiske beskrivelser i perioden op imod 1800.

Det lykkes for Justin Stagl at kombinere et teoretisk fokus med empirisk nøjagtighed. Et lignende greb forsøger Alfred Opitz sig med i sin bog *Reiseschreiber*²⁴. Opitz' afsæt er litterært og inspireret af Walter Benjamin. Som ham flanerer han på kryds og tværs gennem tre århundreders rejselitteratur, hvor mange forskellige temaer tages op nogle få sider ad gangen. Opitz læser desuden tyske tekster uanset om de er oversatte eller originale tyske. Det stiller store krav til læseren. Opitz' interesse ligner diskursanalysens for så vidt som han skelner mellem den rejsende som en, der konstrueres af rejsen og dens diskurser og den skrivende som en, der både er konstrueret og konstruerende. Hovedsynspunktet er, at rejsebeskrivelsen og diskursen om den rejsende grundlægges i anden halvdel af 1700-tallet, konventionaliseres i 1800-tallet og stadig eksisterer som en randeksistens i de kulturelle diskurser i det senmoderne. Rejseskribentens fænomenologi ser Opitz som det moderne fænomenologi, men netop denne meget brede, teoretiske interesse i rejsebeskrivelsen gør, at Opitz gang på gang fortaber sig og læseren overlades til kaleidoskopiske iagttagelser, som flyder i tid. Så heller ikke for Opitz lykkes tværfagligheden eller kombinationen af empiri og teori.

Det gør det heller ikke i Michael Maurers antologi *Neue Impulse der Reisetforschung*²⁵, men også her sporer man – f.eks. i Peter Brenners artikel²⁶ – en mere altomfattende interesse. Brenner undersøger rejsens mytologi

²³ Justin Stagl, *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550–1800* (Chur 1995). Se også: Justin Stagl, 'Der wohl unterwiesene Passagier. Krasnobaev/Robel/Zeman', *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung* (Berlin 1980), 353–380.

Justin Stagl, Klaus Orda & Christel Kämpfer, *Apodemiken. Eine räsonnierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur* (Paderborn 1983).

²⁴ Alfred Opitz, *Reiseschreiber. Variationen einer literarischen Figur der Moderne vom 18. – 20. Jahrhundert* (Trier 1997).

²⁵ Michael Maurer (Hg.), *Neue Impulse der Reisetforschung* (Berlin 1999).

²⁶ Peter Brenner, 'Der Mythos des Reisens. Idee und Wirklichkeit der europäischen Reisekultur in der Frühen Neuzeit', *ibid.*, s. 13–61.

og finder den i den anden halvdel af 1700-tallet som en myte om at komme til sig selv gennem rejsen, dvs. i mødet med det andet/den fremmede. Michael Maurer sammenfatter det selv i sin „Reisen interdisziplinär – ein Forschungsbericht in kulturgeschichtlicher Perspektive“²⁷ som at rejsebeskrivelsen i sig selv er et paradigme, der spejler den kulturhistoriske tværfaglige tilgang, som har været glemt i tysk forskning i så mange år. Maurer opsummerer lige før 2000 samme mangel på og behov for tværfaglighed, som Peter Brenner efterlyste i 1990. Men samtidig gennemgår han bidragene fra 1990erne og sorterer med hård og konservativ hånd alle de bidrag fra, der ikke overholder tysk historisk og filologisk standard. Det viser sig da også, at Maurer mener, at man ikke bør kaste sig ud i hermeneutiske projekter for kilderne er gravet frem – dem alle sammen? – og før de er genudgivet i gedigne tekstkritiske udgaver. Alligevel har han et forbillede, nemlig den klassiske tyske kulturhistorieskrivning fra første tredjedel af 1900-tallet, der med hvert sit faglige udgangspunkt kastede sig ud i bredere kulturhistoriske afsøgninger, der dog forblev stærkt forpligtet på *det* centrale fags metode og ’filologi’. Så ser man på Maurers antologi, så ser det ud til at tysk rejselitteraturforskning teoretisk har stået i stampe og at der op mod år 2000 er sket en retraditionalisering af den i interdisciplinaritetens navn.

To udgivelser adskiller sig fra denne hovedstrøm. For det første Regina Hartmanns *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung unterwegs in Skandinavien*²⁸. Hartmann læser samtlige tyske rejsebeskrivelser fra Skandinavien og de tilgængelige anmeldelser og diskussioner af dem. 35 rejsebeskrivelser i alt fra 1770–1815. Hun intresserer sig for, hvordan de konstruerer det Nordenbegreb, som siden bliver så vigtigt og så fatalt i den tyske historie. At koncentrere sig om et begreb og et område gør, at Hartmann faktisk kommer til at arbejde tværfagligt med en litterær tekstanalyse som grundgreb. Hun skriver om forfatternes biografier, om rejseruter og -veje – og hun skriver om rejsebeskrivelserne. Desværre er Hartmann ikke nogen følsom tekstanalytiker og ikke nogen dybdeborende biograf. Hendes tekst er ujævn, hun opdager f.eks. langt henne i bogen, at Albrecht von Hallers *Die Alpen* fra 1729 er mønsterdannende for naturbeskrivelsernes veksel mellem det idylliske og det sublime, mens hun læser hen over denne dobbelthed i bogens første halvdel, f.eks. i Friederike Bruns lille rejsebeskrivelse fra Kullen (1791), som hun derfor kommer til helt at mislæse. Det korte af det lange er, at Hartmann ser det, hun leder efter, en bestemt myte om Norden. Først i bogens anden halvdel ser hun også når teksterne konstruerer andre Nordenforståelser. Det har hun til gengæld arbejdet videre med i en række interessante artikler, der pointerer de heterogene udsagn, der ofte eta-

²⁷ Ibid., s. 287–410

²⁸ Regina Hartmann, *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung unterwegs in Skandinavien. Die Verständigung über den Norden im Konstruktionsprozess ihrer Berichte* (Bern 2000).

bleres inden for den enkelte rejsebeskrivelse og som kun kan fanges af den gedigne tekstanalyse af værket som helhed.²⁹

Det andet projekt er *Ultima Thule* fra Kiels universitet,³⁰ der følger Nordenbegrebet fra antikken til i dag igennem kunst, litteratur og politologi. Antologien tegner ikke noget gesamtbillede, dertil er bidragene for spredte. Men den tegner sammen med Hartmann konturerne af det Nordensbegreb, som Bernd Henningsens udstilling *Wahlverwandschaft* fra 1997 tegnede gældende for 1800-tallet og fremefter. Det er det skræmmebillede, alle de tyske rejsebøger om nordensrejser skriver sig ind i og op imod. Kort og godt må man sige, at man stadig kan bruge Peter Brenners forskningsoversigt fra 1990 – en række enkeltundersøgelser er kommet til og de sidstnævnte forfattere viser en ny tekstfølsomhed, der lover godt og som medfører større kontekstbevidsthed og større kulturhistorisk horisont sammen med en øget teoretisk bevidsthed.

Engelske kulturstudier i rejselitteraturforskning

I 1990erne har den engelske rejselitteraturforskning været præget af to interesser: Grand Tour-rejser til Italien og kvindelige rejsende. Sara Mills grundlagde med sin *Discourses of Difference*³¹ interessen for de kvindelige rejsende, men påpegede også at det var farligt at se dem som en ganske særlig slags rejsende – faktisk lignende deres rejsebeskrivelser mænds men med små forskelle. Mange kvinder rejste, mange af dem med et imperialistisk blik på verden og de fleste af dem skrev deres rejsebeskrivelser med lige så stor meta-refleksion som de mandlige rejseforfattere. Det samme understregede Mary Louise Pratt i sin meget indflydelsesrige studie *Imperial Eyes* fra 1992,³² der som titlen antyder beskrev engelske opdagelsesrejsende.

To store udstillinger på British Museum og Tate Gallery³³ forstærkede den interesse for Italiensrejserne og Grand Tour, som James Stewart

²⁹ Regina Hartmann, 'Die Lappen auf dem Weg ins "aufgeklärte Zeitalter"?' *Skandinavistik* Jahr. 30, Heft 2/2000, s. 111–126; 'Selbst- und Fremdbild von Deutschland. Heinrich Heines Harzreise (1826) und Hans Christian Andersens Schattenbilder von einer Reise in den Harz (1831)', *Wirkendes Wort* 2, august 2001, s. 183–194; 'Er-fahren und Aufschreiben: Zum Konstruktionsprozeß des Bildes von Schweden in deutschen reiseberichten des 18. Jahrhunderts', Helmut Müssener und Frank-Michael Kirsch et al. (Hg.), *Nachbarn im Ostseeraum unter sich. Vorurteile, Klischees und Stereotypen in Texten* (Stockholm 2000), s. 128–136.

³⁰ Annelore Engel-Braunschmidt et al. (Hg.), *Ultima Thule. Bilder des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart* (Bern 2001).

³¹ Sara Mills, *Discourses of Difference. An Analysis of women's travel writing and colonialization* (London and New York 1991).

³² Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation* (London and New York 1992).

³³ *Vases and Volcanos*, Sir William Hamilton (London 1996) og *Grand Tour – The Lure of Italy in the 18th Century* (London 1996).

havde begrebbssat som et særligt engelsk fænomen i 1978. Det satte fokus på de mange engelske rejsebeskrivelser fra anden halvdel af 1700-tallet også uden for England. Susanne Franke skrev således i 1995 om Lady Cravens rejser i Europa og Tyrkiet³⁴ og om, hvordan aristokratiske rejsende som Lady Craven undgik at møde det fremmede og førte deres egen europæiske kultur med sig på rejsen som en lukket boble. Lady Montague³⁵ er blevet genlæst i mange artikler og Mary Wollstonecraft, der rejste senere blev også fremhævet for, at de på en anden måde lukkede sig op for det fremmede.³⁶ Egentlig tværdisciplinære studier med fokus både på rejsens materialitet, på billedkunstens rolle, på interessen for kuriositeter og vulkaner og på retoriske læsninger af rejsebeskrivelserne kom overbevisende til orde i den meget anbefalelsesværdige *Transports* fra 1996.³⁷ De to udgivere Helen Langdon og Chloe Chard har siden udgivet en række artikler og bøger med fokus på kunsthistorisk intertekstualitet i britiske rejsebeskrivelser og på genkommende retoriske figurer, f.eks. i Chloe Chards *Pleasure and Guilt on the Grand Tour*.³⁸ Selvom Chloe Chard fokuserer på engelske rejsende kvinders beskrivelser fra en Grand Tour på kontinentet kan hendes påvisning af, hvordan f.eks. hyperblen fungerer som en gennemgående trope uden videre overføres på rejsebeskrivelser til andre dele af verden i 1700-tallet. Chloe Chard og Stephanie Buus' arbejder viser vigtigheden af tekstanalysen, men også af at gå ud over den og inddrage en bred kontekst. De er – selvom de på sin vis er meget litterære – selvfølgelig tværdisciplinære i deres anslag. De er inspirerede af den engelske og amerikanske tradition for cultural studies, der indplacerer de enkelte litterære tekster i en kulturhistorisk sammenhæng.

Det samme kan man ikke sige om Brian Dolans *Ladies of the Grand Tour* fra 2001. Brian Dolan maler med den brede pensel. I ni tematiske artikler piller han de saftigste historier ud af de mange engelske kvindelige rejsebeskrivelser fra 1700-tallet. Han tegner en emancipationshistorie – rejserne til kontinentet gav de britiske kvinder mulighed for at uddanne deres smag og

³⁴ Susanne Franke, *Die Reisen der Lady Craven durch Europa und die Türkei* (Trier 1995).

³⁵ Se f.eks. Stephanie Buus, 'Bound for Scandinavia. Mary Wollstonecraft's Promethean Journey in "Letters Written during a Short Residence in Sweden, Norway and Denmark"', *Scandinavica* 2001, s. 241–262.

eller Angela D. Jones, 'Romantic Women Travel Writers and the Representation of Everyday Experience', *Women's Studies* Vol 26, 5/1997: *Women and Travel*.

³⁶ Se f.eks. Amanda Gilroy (ed.), *Romantic Geographies. Discourses of travel 1775–1844* (Manchester 2000).

³⁷ Chloe Chard & Helen Langdon (ed.), *Transports: Travel, pleasure and Imaginative Geography 1600–1830* (New Haven 1996).

³⁸ Chloe Chard, *Pleasure and Guilt on the Grand Tour. Travel Writing and Imaginative Geography 1600–1830* (Manchester 1999).

møde den franske salontradition, som han kun har et positivt billede af. Han trækker ekstensivt på den forskning, som fra 1980'erne har været foretaget i kvindernes rejsebeskrivelser, men på en måde, så nuancerne fortaber sig til fordel for en aktualisering uden mådehold. Når det kan lade sig gøre er det især, fordi han netop ikke læser teksterne i deres helhed. Han læser kun de sider af teksterne frem, som kan bekræfte hans tese om, at rejserne var frigørende for de engelske kvinder, som han mener, var dårligere uddannet end deres kontinentale søstre. Den tematiske opbygning betyder, at det bliver mere end svært at fastholde de enkelte kvinder og deres rejsebeskrivelser. Bogen er kaleidoskopisk mere end godt er og forskellene mellem de enkelte kvinder, deres litterære evner og forskellen mellem det tidlige 1700-tal og sent 1700-tal fortaber sig i det uvisse. Dolan viser uden blusel en forkærlighed for de kvindeskæbner som tydeligst afspejler et moderne mellemlagskvindeliv med problemer i forhold til at forene kærlighedslivet med en eller anden form for karriere. I den fremstilling forsvinder de særlige vilkår for kvinde- og rejselev i 1700-tallet sammen med rejsebeskrivelsernes litterære ambitioner eller manglende ditto.

Noget lignende kan – omend på en anden måde – siges om H. Arnold Barton's *Northern Arcadia* fra 1998.³⁹ Også her er historikeren, der søger kildernes indhold uden tanke på at læse teksterne i deres helhed og dermed uden tanke på den litterære stils betydning for det samlede usagn, på spil. Barton læser sine rejsebeskrivelser for at kunne tegne et billede af det Skandinaviens, den virkelighed, som rejsebeskrivelserne selvfølgelig afbilder. Som Dolan begår han en slags vold overfor teksterne stil – og hans indimellem noget tilfældige og i al fald ujævne valg af rejsebeskrivelser (hvor er f.eks. kvinderne henne?) lægger vægt på at skitsere billedet af et nordisk Arkadien, som for en læser med blot et minimalt kendskab til rejsebeskrivelserne tager sig for entydigt ud, også fordi udviklingen igennem 1700-tallet igen tabes på gulvet.

Mark Davies fokuserer i sin *Perambulating Paradox* fra 2000⁴⁰ ligeledes på det konstante i rejsebeskrivelserne fra Sverige. Også her er det det arkadiske og modernitetskritiske arkadien, der er i fokus i hans læsninger af de mange rejsebeskrivelser i perioden. Men som Barton taber han fornemmelsen for, hvad der foregår stilistisk i rejsebeskrivelserne. Det billede af Sverige, han tegner igennem rejsebeskrivelserne er for konstant igennem en for lang tidsperiode. Selvom denne konstans faktisk måtte findes, så må disse stereotyper have haft en anden betydning i midten af 1800-tallet end i det sene 1700-tal, om ikke andet så fordi den litterære stil og kanon forandrer sig i mellemtiden.

³⁹ H. Arnold Barton, *Northern Arcadia. Foreign Travellers in Scandinavia, 1765–1815* (Carbondale 1998).

⁴⁰ Mark Davies, *Perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden 1770–1865* (Lunds Universitet 2000).

Rejsebeskrivelser fra 1700-tallet – tværdisciplinær utopi

Opsummerende må man sige, at rejsehistorieforskningen i årene lige efter 2000 falder i tre. På den ene side den filologisk orienterede forskning, der ofte koncentrerer sig om fine tekstkritiske nyudgivelser af de originale rejseberetninger, men uden at sætte de enkelte rejsebeskrivelser ind i en større historisk eller litterær sammenhæng. På den anden side er der de historiske fremstillinger, hvor rejsebeskrivelserne først og fremmest fungerer som kilde til at tegne et billede af geografiske områder, kvindeliv eller lignende. Men de taber som regel helhedsperspektivet i forhold til rejsebeskrivelserne som tekster på gulvet. For det tredje er der de egentlige litterære læsninger, som faktisk som regel er dem, der anlægger det bredeste kulturhistoriske perspektiv på de enkelte tekster eller forfattere. Men som regel går disse læsninger ikke i dialog med de to første. For en ny rejsehistorieforskning må det derfor gælde om både at arbejde historisk konsistent, litterært bevidst og trække en bred kulturhistorisk kontekst ind i læsningerne. Kunne dette kombineres med en teoretisk reflekteret diskursanalytisk eller mentalitetshistorisk bevidsthed, så var meget vundet. Det ser ud til at det er områdestudierne, der har de bedste muligheder for at nå denne transdisciplinære tilgang. Fremtiden må vise, om det lykkes.

De nordiske arbejder inden for feltet falder uden for denne oversigts rammer – men det ser ud til, at der foregår en frugtbar og livlig udvikling af forskningsfeltet, der lover godt for fremtiden. Et enkelt eksempel er Peter Ulf Møllers *Strandet i Europa* (København 2001) der ud fra en samlæsning af mange forskellige dokumenter, dagbøger og rejsebeskrivelser tegner et bredt mentalitetshistorisk billede af livet på de nordlige breddegrader i Rusland, Sverige og Tyskland på baggrund af en ganske eksotisk historie om en flok japanske sømænd, der strander i Rusland i 1783. Deres vej tilbage til Japan i 1793 fører et par stykker af dem helt til Skt. Petersborg og kejserinde Katarina II, mens de fleste dør. I denne beskrivelse, propfyldt af ekskursor tages både tekstforlæggene og deres indlejring i en kulturel kontekst dybt alvorligt med det resultat, at vi får både en klar fornemmelse af hovedpersonernes biografier og skæbne og af det russiske samfund, der da var indlejret i en Nord-europæisk dannelseshorisont. Måtte vi for fremtiden få mange sådanne fremstillinger af rejsebeskrivelserne fra 1700-tallet.

Reselitteraturforskning i Frankrike

PETER STADIUS

Dagens franska reselitteraturforskning förknippas främst med forskningscentret *Centre de Recherche sur la Littérature de Voyage (CRLV)* vid institutionen för komparativ litteraturforskning – *Littératures françaises et comparée* – vid universitetet Paris-Sorbonne (Paris IV). Centret grundades år 1984, och har sedan dess letts av professor François Moureau. Tillsammans med CIRVI (*Centro Interuniversitario di Ricerche sul Viaggio in Italia*) i Turin och *Herzog August Bibliotheks* forskningscentrum i tyska Wolfenbüttel, hör centret till de främsta inom reselitteraturforskningen i Europa. CRLV:s verksamhet består dels av ett doktorandseminarium vid Sorbonne, dels av andra seminarier och konferenser i den fransktalande världen. Publikationsverksamheten är omfattande, och information om denna – liksom om allt annat som har med centrets verksamhet att göra – finns tillgänglig på internet (www.crlv.org). På centrets hemsida upprätthålls också en databas över reselitteraturforskare runt om i världen.

Forskningen vid centret har i första hand fokuserats på franskspråkiga resenärer under den fransk-klassiska epoken, ca 1650–1750 och då främst franska upptäcktsresenärer. Trots att centret officiellt är tvärvetenskapligt märks den institutionella samhörigheten med litteraturvetenskapen också i centrets vetenskapliga profilering. Förutom egentlig reselitteratur har man specialiserat sig på utopisk fiktion som en form av reselitteratur. Antologin *L'Île, terri-toire mythique* (red. F. Moureau, Paris 1994) är den mest betydande publikationen på denna front. Denna inriktning innebär att man i hög grad valt att fokusera på det skönlitterära i stället för resandets historia. Trots den litteraturvetenskapliga tyngdpunkten är centret öppet också för såväl historiker, konsthistoriker som etnologer. I CRLV:s programförklaring påpekas att man undersöker reselitteraturens olika aspekter, såsom dokumentativa, estetiska och ideologiska.

Sedan 1980-talet har det i CRLV:s regi publicerats betydande allmänna studier över reseberättelsen som kulturhistoriskt fenomen. Antologin *Métamorphoses du récit de voyage* (red. F. Moureau, Paris 1986) utgavs som ett resultat av centrets första större konferens. Efter starten har några viktiga metodologiskt inriktade konferensantologier utkommit, bl.a. *Miroirs de textes : récits de voyage et intertextualité* (red. F. Moureau, Paris 1997). Den kanske främsta forskningsinsatsen på denna front har dock gjorts av schweizaren Adrien Pasquali (1958–1999), som år 1994 publicerade monografin *Le tour des horizons. Critique et récits de voyages* (Paris 1994).

Pasquali skapar i *Le tour de horizon* något han kallar för reseberättelsens narrativa typologi. Trots denna rent litteraturvetenskapliga utgångspunkt, ger författaren många goda råd och instrument för en bredare kulturhistorisk forskning av reseberättelsen. Pasquali ser reseberättelsens typologianalys som ett instrument snarare än som ett teoretiskt system. Han går emot en, vad han kallar, taxonomisk syn på reseberättelsen som litterär konvention. Han motsätter sig en kategorisering för kategoriseringens skull och varnar för en teoretisk systematisering som börjar leva sitt eget liv långt från levande författare och levande litteratur. Han sällar sig till den skara som ser reseberättelsen som en både bred och inte allför skarpt avgränsad genre (vilket i praktiken betyder att man ifrågasätter hela användandet av begreppet genre). Detta öppnar kreativa möjligheter å ena sidan på den fiktiva skönlitteraturens fält och å andra sidan för nya kulturhistoriska tolkningar av reseberättelsen.

Pasqualis bok är inte enbart ett vetenskapsteoretiskt ställningstagande, utan boken är framförallt en rik källa för alla som sysslar med reselitteraturforskning. Pasquali diskuterar ur olika perspektiv förhållandet författare-text-verklighet. Han erbjuder läsaren fina exposéer över reseberättelsens litterära utveckling genom tiderna, resenärens motivpreferenser och dess bakgrund, bokbildningens förhållande till det självupplevda. Dessa teman är bekanta och klassiska inom reselitteraturforskningen, men Pasqualis bok hör till de mer genomtänkta och solida. I det hänseendet hör boken till den kategori av undersökningar som visar vägen i en ibland alltför snårig mångfald av litterära alster kring resor och reselitteratur.

På senare tid har CRLV aktivt gått in för att bredda sin repertoar och intresset för den fransk-klassiska epoken har nu fått ett tillskott av studier om senare epoker. Studiet av 1900-talets reseberättelse var temat för CRLV:s femtonde internationella konferens, *Récits du dernier siècle des voyages, de Victor Segalen à Nicolas Bouvier*, som arrangerades den 13–15 juni detta år på slottet La Napoule i sydöstra Frankrike. Nutidshistoriens reseberättelser har under de senaste decennierna aktualiserats bl.a. som en följd av den postkoloniala litteraturkritikens intresse för reseberättelsen. Det är delvis mot den bakgrund som man också inom CRLV allt mera har börjat intressera sig för 1800- och 1900-talets reseberättelse. En annan vägande orsak är att reseberättelsen och den etablerade skönlitteraturen har många beröringspunkter i 1800-talets litteraturhistoria. Mot den bakgrunden har 1700- och 1800-talet redan tidigare stått i fokus bl.a. i antologin *Le second voyage ou Le déjà-vu* (red. F. Moureau, Paris 1996).

Forskningscentret CRLV är i sig ingen stor institution vad gäller fysisk miljö eller fastanställd personal. Snarare är centret en samarbetspartner och samlande institution för reselitteraturforskning i Frankrike. Många betydande forskningsinsatser som sker vid andra institutioner får synlighet genom CRLV:s publikationer, webbtidskrift, doktorandseminarium och konferenser. Således är centret snarast ett dynamiskt forum för den franskspråkiga reselitteraturforskningen. I Frankrike har man givetvis forskat i reselitteraturen

långt före CRLV:s grundande år 1984, och i dag går också mycket forskning på annat håll. En genomgång av viktigare klassiker och alla nyare verk låter sig inte göras här, men det är skäl att påminna om de omfattande bibliografiska uppgifter som finns på CRLV:s hemsida.

Bland aktuella studier kan exempelvis litteraturvetaren Wendelin Guentners verk *Esquisses littéraires : rhétorique du spontané et récit de voyage au XIXe siècle* (Saint-Genouph 1997) nämnas. Förutom en noggrann genomgång av reseberättelsens historiska genreutveckling – som är instruktiv och intresseväckande i sig – analyserar författaren 1800-talets skönlitterärt etablerade reseberättelse. Hon ser den gemensamma nämnaren för 1800-talets olika former av reseberättelser i vad hon kallar spontanitetens retorik. Hon strävar sålunda efter att frångå dikotomin fakta-fiktio, som ofta setts som två poler mellan vilka reseberättelsens narration rör sig. En annan bok som tar upp 1800-talets reselitteratur är Christine Peltres *Retour en arcadie. Le voyage des artistes français en Grèce au XIX siècle* (Paris 1997) som behandlar franska konstnärers resor till Grekland. Här erbjuds goda möjligheter till komparativa studier med tyska, engelska och nordiska resenärer. Ett ytterligare verk med anknytning till nutidshistorien är antologin *Écritures du chemin de fer* (red. F. Moureau & M. - N. Polino), som är en mångsidig samling artiklar kring tågresans kulturhistoria såväl i poesin som på guideböckernas sidor.

Medeltidens och renässansens reselitteratur är också den ständigt föremål för forskningens intresse. Marie-Christine Gomez-Geraud har forskat i den religiösa pilgrimsfärden. Förutom kommenterade textutgåvor har hon publicerat monografien *Le crépuscule du grand voyage: les récits des pèlerins à Jérusalem, 1458–1612* (Paris 1999) och den instruktiva översikten *Écrire le voyage au XVIe siècle en France* (Paris 2000; se recension i detta nummer). Tillsammans med Henriette Levillain har hon redigerat konferensantologin *Les Modèles de la création littéraire* (Nanterre 1988) och tillsammans med Philippe Antoine antologin *Roman et récit de voyage* (Paris 2000). Frank Lestringant är specialist på renässansens kosmografi och har berört upptäcktsresandena ur detta perspektiv i en rad monografier som *L'atelier du cosmographe ou L'image du monde à la Renaissance* (Paris 1991); *Le huguenot et le sauvage: l'Amérique et la controverse coloniale, en France, au temps des guerres de religion : 1555–1589* (Paris 1990) och *Écrire le monde à la Renaissance : quinze études sur Rabelais, Postel, Bodin et la littérature géographique* (Caen 1993).

Av de fransk-kanadensiska reselitteraturforskarna bör åtminstone Roland Le Huenen (University of Toronto) och Norbert Doiron (Montreal) nämnas. Le Huenens artikel 'Qu'est-ce qu'un récit de voyage?' (i Gomez-Geraud red., *Les modèles du récit de voyage*, Littérales n° 7, Nanterre 1990) citeras ofta, och Doironns monografi *L'art de voyager: Le déplacement à l'époque classique* (Paris 1995) tillhör likaså den nyaste forskningens standardverk.

Den franskspråkiga reselitteraturforskningens intresse för Norden har varit jämförelsevis ringa, men några öppningar mot detta vädersträck har dock gjorts. Främst är det Vincent Fourniers avhandling *L'utopie ambiguë : la Suède et la Norvège chez les voyageurs et essayistes français, 1882-1914* (Clermont-Ferrand 1989) som tar upp den franska Nordenbildens ur reseberättelsens perspektiv. Samme Fournier är också redaktör för den nyutgivna antologin över franska Skandinaviskildringar, *Le voyage en Scandinavie : anthologie de voyageurs, 1627-1914* (Paris 2001; se recension i detta nummer) som givits ut av förlaget Robert Laffont, vilket specialiserat sig på nyutgivning av reseberättelser. Samma förlag har också år 1990 publicerat en antologi över franska resenärer i Ryssland, *Le voyage en Russie : anthologie des voyageurs français aux XVIIIe et XIXe siècles* (red. Claude de Grève). Intresset för Ryssland har varit större än intresset för Skandinavien. Bland den nyare forskningslitteraturen om franska Rysslandresenärer kan två Custine-biografier nämnas: Francine-Dominique Liechtenhan, *Astolphe de Custine, voyageur et philosophe* (Paris 1990) och Victor Erofeev, *Custine et la Russie éternelle : un dialogue qui n'en finit pas* (Paris 1995).

Den frankofona världens reselitteraturforskning utgör tillsammans med den tyska och anglosaxiska ett centrum kring vilken hela denna disciplin kretsar. Detta har givetvis ett samband med dessa kulturers omfång och centrala position i det internationella vetenskapssamfundet. Forskningen inom de olika språkområdena har många beröringspunkter; reselitteraturforskningen utmärks av gränsöverskridningar och ett intresse för jämförelser mellan olika kulturområden. Dock har den franska reselitteraturforskningen sina säregna drag främst genom den franska litteratur- och kulturhistoriens specifika traditioner. Redan det gör att de franska bidragen har en betydande roll i dagens reselitteraturforskning.

GRANSKNINGAR

Tidigmoderna reseskildringar och franska reseberättelser från Skandinavien

Marie-Christine Gomez-Géraud, *Écrire le voyage au XVIe siècle en France*, Presses Universitaires de France, 128 s., Paris 2000.

Vincent Fournier (red.), *Le voyage en Scandinavie. Anthologie de voyageurs 1627–1914*, Éditions Robert Laffont, 792 s., Paris, 2001.

Hurudana reseskildringar skrev man under renässansen, och hur har franska resenäer genom tiderna skildrat de skandinaviska länderna, inklusive Finland? En litteraturhistorisk och lingvistisk introduktion till femtonhundratalets och det tidiga sextonhundratalets reseberättelser ges i Marie-Christine Gomez-Gérauds *Écrire le voyage au XVIe siècle en France*. I antologin *Le voyage en Scandinavie* presenterar åter Vincent Fournier, även författare till *L'utopie ambiguë, la Suède et la Norvège chez les voyageurs et essayistes français 1882–1914* (Clermont-Ferrand 1989), trettioåtta utdrag ur franska reseberättelser från Skandinavien, från tidigt 1600-tal till 1900-talets första årtionden. Dessa båda böcker utgör exempel på den franska forskningen kring reselitteraturens historia. Medan den förra är en koncentrerad metodologisk och epistemologisk introduktion, erbjuder den senare extensiv läsning. Gemensamt för de båda verken är att reseskildringarna i fråga hänförs till en kontext av en expanderande världsuppfattning: å ena sidan renässansens upptäcktsfärder till Amerika och fascinationen för det ottomanska riket, å den andra den ökade integrationen av det nordligaste Europa i det franska medvetandet. Gemensam är även den litteraturhistoriska utgångspunkten.

Gomez-Gérauds tunna men innehållsrika bok omfattar en litteraturhistorisk analys, en mycket kort antologi och en lingvistisk analys. Typiskt för reselitteraturforskningen är att den söker definiera och karakterisera reseskildringen som litterär genre. Gomez-Géraud går dock varsamt tillväga och beskriver de tidigmoderna reseskildringarnas struktur, form och stilistiska särdrag utan att närmandet någonsin verkar teleologiskt. Hon konstaterar bl.a. att reseskildringarna från 1500-talet inte utgör någon enhetlig genre, även om de regleras av vissa konventioner, utan bygger vidare dels på den enkla förteckningen – loggboken – över orter som besökts, dels på den klassiska kosmografiska traditionen, med lån från bibliotekens auktoriteter. Även när de försöker ordna och katalogisera världen innehåller dessa reseskildring-

ar reminiscenser från det mytologiska, det heroiska och det mirakulösa. Pilgrimen liksom upptäcktsresanden övervinner under sin resa tusen faror och frestelser, men om det främmande frestar och lockar, är äran så mycket större för den som lyckas tämja, namnge och därmed oskadliggöra det.

Det är kanske denna första avdelning i Gomez-Gérauds bok som är den mest givande för en historiker. De sju texterna i antologin är författade av tre pilgrimer (Italien och det Heliga landet), en ambassadör (Konstantinopel) och fyra upptäcktsresande (Kanada, Brasilien och Florida). Textavsnitten är dock så korta att de främst tjänar som illustrationer. Den sista avdelningen, den lingvistiska analysen, är tämligen torr men innehåller ett intressant avsnitt om hur kontakten med främmande kulturer påverkar ordförrådet. Det kan nämnas att Gomez-Géraud i stor utsträckning baserar sig på reselitteratur- och renässansforskaren Frank Lestringant. Boken innehåller också en litteraturförteckning, ett biografiskt personregister och en ordlista.

För den franska 1600-talsresenären framstod också Skandinavien som något exotiskt, och gör det i viss mån fortfarande för den moderna franska resenären, även om de skandinaviska länderna under tiden 1627–1914 blivit allt mindre främmande och från vild periferi utvecklats till förebilder. Vincent Fournier understryker i förordet till sin antologi *Le voyage en Scandinavie. Anthologie de voyageurs 1627–1914* hur påfallande "europeiskt" det Skandinavien är som skildras av de trettioåtta resenärerna. Det Skandinavien som beskrivs i antologin är det stora Norden, omfattande inte bara Sverige, Norge, Danmark och Finland utan även de mera avlägsna Island, Färöarna och Grönland, m.a.o. den skandinaviska kulturens spridningsområde i sin helhet, vilket är ovanligt värdefullt. Även om Fournier liksom Pierre Chenu talar om en europeisk periferi, är det klart att detta utvidgade Skandinavien innefattar både en nära och en mera avlägsen periferi. Fournier betonar också de ständiga kontakterna mellan denna (närmare) periferi och Frankrike. Synvinkeln är fransk, men det är en mycket nyansrik och mångsidig bild av Skandinavien som antologin ger, även om landskapen och platserna som besöks ofta är de samma från den ena beskrivningen till den andra.

Så härstammar texterna också från olika tider och olika slags skribenter. De två första avdelningarna täcker 1600- och 1700-talet. Lappland lyfts här fram, med de nästan oundvikliga Regnard och Maupertuis, men originellt nog också ett utdrag ur den från Strasbourg härstammande Johannes Schefferus *Laponia*. Vid sidan av de ävenledes ofrånkomliga diplomatiska sändebudens reseberättelser finns här även skildringar från expeditioner till Island och Grönland. Descartes och den i Paris bosatte lombarden Acerbi är också citerade. Slutet av perioden representeras av de franska emigranterna Fortia de Piles, Boisgelin och Bougrenet de La Tocnaye, de två förstnämnda med utdrag ur sin reseguide till norra och östra Europa. Romantiken representeras av Madame de Staëls berättelse från en resa i Finland och Jean-Jacques Ampères skildring av Sverige och Norge. Därpå följer utdrag ur Xavier Marmiers

och Léonie d'Aunets beskrivningar över 1830-talets Island, Färöarna, Sverige och Norge.

För Fournier, specialist på det sena 1800-talet, infaller guldåldern för de franska resorna till Skandinavien under perioden 1850–1898, som representeras av hela fjorton författare, bland vilka man kan notera Léouzon Le Duc och Jules Leclerq, som nyligen uppmärksammats i finska publikationer. Fournier ger också sin antologi en vidare dimension genom att även inkludera fiktiva resenärer: Axel alias Jules Verne promenerar i Reykjavik, och den av Karelen fascinerade Fernande de Lysle jämför i *La Finlande aux mille lacs* badorten "Terrijoki" med Trouville och Ostende. Nu dyker även de moderna turisterna upp; dessa utgör nästan hälften av de fjorton skribenterna. Det är dock inte den enkla resebeskrivningen vi här möter, utan mest etnografiska skildringar av livet i Skandinavien. I de två sista avdelningarna i antologin har Fournier velat belysa särskilt viktiga aspekter där de skandinaviska nationerna varit föregångare: den moderna svenska och norska teatern, och kvinnans ställning i det nordiska samhället. Också de nationella identiteterna i Norge och Slesvig diskuteras, medan Leclerq återkommer till Finland och Helsingfors.

Trots att författarna i antologin är många och olika, bildar texterna ändå en helhet. Det är värdefullt att så många texter, nästan förvånansvärt många, samlats i en mycket omfattande volym. Särskilt intressant är att Fournier bemödat sig om att finna både äldre och yngre texter av både vetenskapsmän, författare och journalister, turister och andra resenärer. Antologin utgör ett brett panorama, där tematiken långsamt förskjuts från exotism och etnografi till modernitet och politiskt engagemang. De flesta av texterna är så givande att de med fördel kunde utges i sin helhet. Antologikonceptet medför oundvikligen att läsningen ställvis känns lite splittrad. Man får hoppas att Fourniers antologi blir ett incitament till nya textutgåvor.

Målgruppen förblir lite otydlig. Sannolikt riktar sig Fournier i första hand till bildade franskspråkiga läsare. Texterna föregås av en relativt kort men pertinent och nyanserad introduktion till de skandinaviska ländernas historia. Varje text, dess författare och uppkomstsituation presenteras också på några rader. Förutom smärre fotnoter saknas egentliga kommentarer till texten, vilket kanske är synd med tanke på den franska läsekretsen. Antologin åtföljs dock av en kronologisk tabell, kartor, författarbiografier, ordförklaringar, en litteraturförteckning och ett register. Sist och slutligen är det kanske ändå den skandinaviska läsaren som har den största behållningen av denna berikande antologi, värdefull för alla som intresserar sig för de skandinaviska ländernas plats i världen och de uppfattningar man haft om dem utomlands.

Charlotta Wolff

Resa i landskap

Jakob Christensson, *Konsten att resa. Essäer om lärda svenska resenärer*, 266 s. Atlantis, Stockholm 2001.

Jakob Christensson, *Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenskars naturumgänge och identitetssökande*, Lagerbringbiblioteket, 126 s. Historiska institutionen vid Lunds universitet och Historiska media, Lund 2002.

Den svenske idéhistorikern Jakob Christensson har under de senaste två åren utkommit med två essäböcker som kretsar kring resande och landskap. I boken *Konsten att resa* (2001) går Christensson in för att "fånga resandets svenska kulturhistoria" genom fyra resenärer från 1700-talet in på 1800-talet. *Landskapet i våra hjärtan*, som har kommit ut i år, bygger på författarens bidrag till en konferens om bilden och de historiska vetenskaperna som hölls i Lund år 1999. Här utnyttjar Christensson många resenärers intryck av det svenska landskapet, vid sidan av ett otal författare, folkbildare, konstnärer och vetenskapsmän. Om den förra boken tar avstamp i utforskningar av det främmande, avlägsna och exotiska, handlar den senare i första hand om upplevelsen av den egna miljön och det nationella. Föga förvånande koncentrerar sig boken om resande främst på 1700-talet, medan boken om landskapet till stora delar handlar om 1800- och 1900-talet.

I *Konsten att resa* skriver Christensson om fyra resenärer som delvis representerar olika samhällsskikt och generationer, men som har den lärda resan och vetenskapen som gemensam nämnare. Boken inleds med en mera allmänt hållen inledning – "Resor på modet" – om resans roll på 1700-talet. Den första som behandlas i en personstudie är den sängbundne teologen, psalmdiktaren och naturforskaren Samuel Ödmann (1750–1829) vars väg gick från den fattige huspredikantens och informatorns enkla omständigheter till professors fullmakt, teologie doktors värdighet och en nätt liten förmögenhet. På grund av sjukdom blev Ödmann sängbunden under andra hälften av sitt liv. Intressant som "lörd resenär" är Ödmann ändå, hans resor företogs dock från sängkanten genom ett gediget läsande av all slags reselitteratur, med betoning på vetenskapliga resor. Ödmanns specialområde inom vilket han vann stor ryktbarhet var *zoologia sacra* och hierobotanik. En stor insats gjorde han som översättare av utländsk reselitteratur till svenska under dryga 20 års tid från tidigt 1780-tal till år 1805.

I den följande essän behandlar Christensson två väldigt olika professionella karriärer som börjar med resor. Jacob Jonas Björnståhl (1731–1779) kom ut i världen som informator för två adelsynglingar, vilket var ett vanligt sätt för mindre välbeställda män att resa. Efter flera år med eleverna skildes vägarna åt och Björnståhl fick bl.a. tack vare sin beskyddare förläggaren C. C. Gjörwell – som för övrigt också utgav Ödmanns översättningar – hänge sig åt sin

vetenskapliga specialitet, orientalismen. Så inledde han ett nytt kapitel i sitt liv som resenär och styrde stegen mot Orienten, där han olyckligtvis avled några år senare i Saloniki. En mera lysande karriär gjorde Uno von Troil (1747–1803) som redan förhållandevis ung, år 1786, blev ärkebiskop. Som ung hade von Troil efter en bildningsresa i Tyskland, Frankrike och England styrt sin färd mot Island som medlem av den engelske vetenskapsmecenaten Joseph Banks expedition till sagoön i norr. Hans bok *Brefrörande en Resa til Island* (1772) översattes till tyska, engelska, franska och holländska och kom länge att bestämma bildade européers syn på Island.

Den siste resenären som Christensson valt för en särstudie är zoologen Sven Nilsson från Lund (1787–1883) som företog resor under nästan hela sitt vuxna liv, från 1810- till 1860-talet. Speciellt intresse har Christensson för Nilssons ungdomsresa till Norge år 1816. Zoologen kom under hela sitt reserande vetenskapliga liv att utnyttja material insamlat under resan bl.a. som bevis för den av honom omhuldade teorin att Skandinavien bronsålderskultur var av feniciskt ursprung.

Christensson gör i dessa personessäer goda närläsningar av resenärernas/skribenternas reseskildringar och ger intressanta inblickar i frågor om synen på det främmande och synen på kunskap i dessa texter. Som motto eller röd tråd för boken ställer Christensson ett tyskt talesätt, i en formulering av folkskalden Matthias Claudius: "wenn jemand eine Reise tut, so kann er was erzählen". Berättelsen om resandet, reseskildringen, är alltså lika viktig som den konkreta resan i sig. Hur relaterades resorna i skriftlig form och hur förmedlades dessa berättelser? Därutöver får läsaren ta del av hur vetenskapliga, publicistiska och t.o.m. kungliga nätverk utnyttjades av de fyra herrarna i deras ambitioner att resa, publicera och göra karriär. Vilken var vägen från själva resan till tryckt reseberättelse och läsare? Ibland ser man också att förhållandet går i motsatt riktning. Genom att publicera resebrev kunde resenärer som Jacob Jonas Björnsthål finansiera ett fortsatt resande.

Christenssons essäer om dessa lärda resenärer kan läsas separat som enskilda studier, men författaren är i grund och botten själv en berättare som skapar helheter och binder ihop det disparata. Den sista essän om zoologen Nilsson, som levde långt in i tågresornas och den allt mera specialiserade naturvetenskapens tidevarv, förefaller först lite väl disparat i sammanhanget. De tre övriga resenärerna har trots ålderskillnader på sätt eller annat delat en gemensam värld, medan den mycket yngre Nilsson är svårare att placera i bilden. På essäns sista sidor kommer dock förklaringen.

I en minnesanteckning från år 1878 för Nilsson läsaren tillbaka till Samuel Ödmanns kammare på Svartbäcksgatan i Uppsala. Ödmann berättar för den unge zoologen en historia som Christensson redan har berättat i sin boks början. År 1823 hade två resande engelsmän besökt Ödmann och samtalet hade kommit in på det heliga landet som bägge resenärerna hade besökt. Ödmann diskuterade och frågade ut de två herrarna med så stor sakkunskap att de slutligen frågade när denne hade besökt Orienten. Det hade han aldrig gjort, sva-

rade Ödmann. Allt han visste, och det med stor detaljrikedom och skärpa, hade han lärt sig genom sina ihärdiga studier av reselitteratur. Så sluts cirkeln och boken får ett lämpligt slut, så lämpligt att man undrar om Sven Nilsson finns med bara av den anledningen att han erbjuder denna perfekta historia.

Inte heller i *Landskapet i våra hjärtan* har Christensson velat släppa den upplevande resenären som vittne och källa. Bokens inleds med ett citat av den svenske skriftställaren Fredrik Böök, kallad "vår förste bilburne litteräre resenär av format", som i *Resa i Sverige* (1924) skriver: "Hela den svenska kulturen är inbäddad i storskogen som ett nybygge. Det doftar barr och pors kring oss alla". Ödmann, Björnståhl och Nilsson dyker också upp här och var på bokens sidor. I denna essäbok visar Christensson ändå inte riktigt lika suveränt vad han kan som berättare och stilist. Den kärlek för detaljer, utvecklingar, paralleller och historier samt den förmåga till närläsning av en enorm mängd av källor som i *Konsten att resa* verkligen bär en svensk kulturhistoria – och inte bara resandets historia – leder i den följande boken på sina ställen till ett rent katalogmässigt uppräknande av människor, citat, intryck och åsikter.

I boken skriver Christensson bl.a. allmänt om svenskarnas umgänge med och i naturen, och om naturens roll i skapandet av både en svensk nationell identitet och en hembygdsidentitet. Som icke-svensk retar man sig möjligen något på den ensidigt svenska synvinkeln på ämnet. I Sveriges närregion finns ju ett antal andra länder för vilka naturen och skogen har spelat en stor roll bl.a. i nations- och identitetsskapandet. Författaren berättar om allt från 1600-talets svenska borgarsläkter som började använda naturnamn som Almqvist, Eklund och Furuskog till införandet av speciella landskapsblommor efter exempel från USA. Han skriver om skogens roll i svenskars självbild, om umgänge med naturen genom allemansrätten och svampplockning, naturskydd och naturminnesvård, om Stockholmsborgerskapets utflykter till Mälaren och utflyttning till villaområden som Djurholm och Saltsjöbaden och om naturskildringar och upplevelser hos svenska författare och konstnärer.

De tre sista avsnitten av essän ägnar Christensson åt Skåne. Han visar hur Skåne i ett uppsvenskt perspektiv har uppfattats som annorlunda och osvenskt i sin avsaknad av furuskogar och fattigdom. Till skillnad från det övriga Sverige är det de bördiga sädesfälten, bokskogarna och de talrika herrgårdarna som karaktäriserar det skånska landskapet. Slutligen berättas en historia om turism, om de två orterna Mölle och Arild vid Kullaberg, där ideal, fritid, syndigt leverne och hälsosamma havsbad samt entreprenörskap och exploatering har påverkat landskapet.

Allt detta är synnerligen intressant och Christensson har inte förlorat sin förmåga att göra kreativa och spännande associationer. Alla utvecklingar av temat åt det ena och andra hållet är en del av "landskapet i våra hjärtan" och hänger på sätt eller annat ihop. Trots det tycker jag att Christensson gärna kunde ha lämnat bort en del av materialet och koncentrerat sig lite mera på

att utveckla vissa resonemang. Visserligen ger också denna bok läsaren mängder av goda infall och insikter, men gränsen mellan en lätt och spirituell behandling och platt ytlighet är ibland hårfin.

Henrika Tandefelt

Människan mellan natur och kultur

Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*, 259 s. Natur och kultur 2000.

Carl Frängsmyr gör i sin nyligen av Svenska litteratursällskapet i Finland prisbelönade avhandling en sammanställning av synen på klimatets betydelse hos olika tänkare, skribenter och lärda, i huvudsak i det svenska riket. Han presenterar varierande spår av vad man kunde kalla en klimatlära i det sena 1700-talets tänkande, men också lärans motståndare och deras argument. Genom sin sammanställning har Frängsmyr gjort ett stort arbete till nytta för alla som vill få en snabb och gedigen överblick av argument, motargument, föreställningar och frågeställningar i tidens klimatkussioner. De svenska debatterna presenteras dessutom ständigt i relation till utländska, europeiska tänkare och verk som har utövat inflytande i Sverige. Således ger Frängsmyr en god inblick i klimatlärans olika uttryck överlag, inte endast i Sverige.

Klimatets betydelse dyker under 1700-talet upp i så många sammanhang och med så olika motiveringar och konsekvenser att en viktig uppgift för författaren har varit att skilja åt olika sätt att diskutera och använda klimatläran. För att strukturera sitt material av tankegods har Frängsmyr delat in det i tre diskurser, som han kallar dem. Hur uppfattades och användes klimatläran i ett göticistiskt sammanhang, i det ekonomiska tänkandet och i en ny "antropologisk" människosyn? Denna indelning sammanfaller dock inte med bokens kapitelindelning.

De olika delarna av Frängsmyrs avhandling är invävd i varandra så att man inte alltid är säker på vart argumentationen är på väg eller hur författaren har strukturerat det hela. Detta är inte nödvändigtvis en dålig egenskap hos texten. Den flyter fram på ett angenämt sätt, utan några tvära kast. Inte ens de för varje huvudkapitel schematiskt återkommande sammanfattningsavsnitten lyckas hejda textens flyt. Positivt är också Frängsmyrs sätt att behandla utländska och svenska tänkare i ett sammanhang, utan konstgjorda indelningar.

Å andra sidan gör Frängsmyrs sätt att fläta in allt med allting det något svårt för en läsare som önskar få klara besked om vad som avhandlas i respek-

tive avsnitt. Kapitlen innehåller väldigt mycket information och stora mängder bakgrundsuppgifter och redogörelser om olika fenomen som mer eller mindre har anknytning till den röda tråden i avsnittet. Detta förefaller ändå vara ett medvetet val av författaren. Genom att vid sidan av relativt korta inledande och avslutande kapitel dela in avhandlingen i fyra stora, tematiska huvudkapitel – "Klimat, göticism och nytta", "Klimat, miljö, människa", "Klimat och karaktär" samt "Klimat och kropp" – har författaren uppenbarligen medvetet gått in för en syntetiserande framställning av sitt material.

Klimat var vid denna tid ett vidare begrepp än det är i dag. Frängsmyr konstaterar att klimatet ofta uppfattades som identiskt med den fysiska livsmiljön. Klimatet var något som människan kunde påverka genom konkreta åtgärder som skogsavverkning eller utdikning av mossar och kärr. Många gjorde också, som professorn i kemi Pehr Adrian Gadd, en indelning i det fysiska och det geografiska klimatet. Det fysiska klimatet var inte endast beroende av breddgrad, utan också av andra fysiska betingelser som existensen av berg, sjöar, skogar etc.

Klimatläran var under 1700-talet ett väletablerat och fungerande analysredskap. Redan långt före Montesquieus *Om lagarnas anda* (1748) hade man förklarat framväxten av olika typer av lagsystem, sjukdomar och karaktärer med klimatets påverkan. Antikens tänkare hade diskuterat klimatets inverkan i olika sammanhang och dessa auktorer kom ständigt att refereras också under senare tider. Montesquieus stora betydelse märks ändå tydligt i Frängsmyrs avhandling. Den franske filosofen återkommer som referenspunkt för Frängsmyr själv och för de 1700-talsskribenter och tänkare han anför. I alla sammanhang var Montesquieus betydelse ändå inte lika stor. I ekonomiska klimatresonemang är han t.ex. inte så framträdande i Sverige.

Hur tar då klimatläran sig uttryck i Carl Frängsmyrs tre diskurser? Frängsmyr menar att klimatläran bland 1700-talets svenska skribenter, främst inom historieskrivningen, användes för att formulera en ny patriotisk ideologi grundad på den gamla göticismen som omformades i mera tidsenlig tappning, utan försök att finna det försvunna Atlantis i Sverige. Det är detta han kallar en göticistisk diskurs. 1700-talets göticism hade tidigt lämnat rudbeckianismen bakom sig. Göternas storhetstid söktes inte längre i någon högre män hos folkvandringstidernas goter, utan i de isländska sagornas berättelser som hade getts ut i Sverige redan under 1600-talets slut. De isländska sagorna erbjöd ett stort förråd av hjältar, kungar och lagmän ur det förflutna som vittnade om de nordiska folkens storhet. I kombination med en lära om klimatets inverkan på människor och folkslag gav upptäckten av saggamaterialet nytt stoff för uppfattningen om det nordiska klimatets välgörande inverkan. Den nordiska bistra kylan och välavvägda sommarvärmen hade under alla tider fostrat tappra, hederliga och kraftfulla människor.

Frängsmyr ger olika exempel på hur denna tanke tog sig uttryck främst i tidens historieskrivning (Dalin, Lagerbring m.fl.), men också i diktningen, som t.ex. hos G. F. Gyllenborg som i dikten *Vinter-quäde* skriver: "Af denna

luft och styrka närde, / De fordna Göter ammats opp; / Som under denna himmel lärde, / At fylla ärans högsta lopp. / Til jordens ändar rycket hunnit: / Se'n deras bragder öfvervunnit / Det folck som jordens Herrskap var.”

Den patriotism som framkommer i de svenska utläggningarna om klimatets inverkan på människan och hennes värv är ingalunda unik. Typiskt för snart sagt alla som förfäktat en klimatlära sedan antiken är att de med olika argument har visat att just den egna hemtraktens eller det egna hemlandets klimat är det mest förmånliga ur olika synvinklar. Ett undantag som bekräftar denna regel är Carl August Ehrensvärd som ju är känd för sin åsikt att klimatet söder om Alperna är mycket gynnsammare än klimatet i norr.

Också i det svenska ekonomiska tänkandet under 1700-talet kom en patriotisk tolkningsmodell att vara dominerande, både hos klimatlärans förespråkare och dess kritiker. 1700-talets intresse för landets utvecklande enligt merkantilistiska och utilistiska principer skapade ett intresse för förhållandet mellan det svenska klimatet och samhällsekonomi. Som exempel på en patriotisk ivrare för det svenska klimatets fördelar anför Frängsmyr bl.a. Johan Fredric Kryger som i sitt verk *Naturlig Theologie* (1744) konstaterade att Skaparen hade försett Sverige med ett klimat som var exakt avpassat för landets topografi. Vilda och otillgängliga bergstrakter skyddade landet från den starka köld som annars häskade på dessa breddgrader, menade Kryger. Överlag beskrevs Sverige av många som ett nordiskt Schweiz, som ett bergigt land med ett bergsfolk. Orsaken är säkert i lika hög grad det sena 1700-talets förromantiska idealiserande av alplandskapet som den stora andelen av skog och stenig ödemark i riket.

I övrigt prisades det svenska klimatet – här alltså i en bred betydelse – för att det försåg Sverige med en rad mineraler, rika tillgångar på skog, en bördig jordmån och en stor djurrikedom. Vinterns köld höll många skadedjur och sjukdomar på avstånd och var mycket fördelaktigare än regn och dimma som i andra klimat utarmade jorden och ledde till farliga utdunstningar. Alla var ändå inte lika okritiskt positiva till det svenska klimatet. Provinsialläkaren Nils Gissler kom i sitt inrådestal till Vetenskapsakademien år 1751 fram till att naturen (i Medelpad och Ångermanland) var alltför fattig för att kunna ”nära öfverflödet och föda yppigheten”. Under 1700-talet hade man ändå stora förhoppningar på människans förmåga att förändra sitt ”klimat” genom att uppodla ödemarker och på så sätt göra naturen gynnsammare.

Den tredje diskurs som Frängsmyr studerar ur ett klimatperspektiv är den antropologiskt inriktade forskning som växte fram i Sverige under 1760- och 1770-tal. Genom mötet med människorna på de nya kontinenterna växte i Europa intresset för människans ursprung. Hur kom det sig att människorna såg så olika ut och betedde sig på så varierande sätt på olika håll i världen? Hur kunde människosläktet skapa så olika kultur- och samhällsformer? Olika heter i klimat och livsmiljö var en lösning på frågan som många fann plausibel. Ur dessa frågeställningar utvecklades den tidiga antropologin med dess studium av människans raser, nationalkaraktärer och kulturer. I Sverige var

en av de tidigaste företrädarna för människoforskningen och det som skulle bli ämnet antropologi docenten och universitetsbibliotekarien, sedermera professorn Jacob Fredrik Neikter.

Neikter indelade klimatets inverkan på människan i en direkt och en indirekt påverkan. Klimatets indirekta påverkan bestod av de fysiska drifter som uppstod i olika miljöer, menade han. Neikter förespråkade en entydigt monogenistisk ståndpunkt angående människans ursprung. Han ansåg att alla människor hade samma härstamning och representerade samma art. Enligt den konkurrerande polygenesteorin förklarades människornas olikheter av att de representerade olika arter. Enligt Neikter, och många andra förespråkare för monogenestanken, förklarades människornas olikheter i hög grad av klimatet och människans förmåga att anpassa sig till olika miljöer. Människans hud- och hårfärg samt hennes längd och övriga konstitution var betingade av det klimat hon föddes till. Dessutom berodde människans karaktär, hennes seder, bruk och lynne åtminstone delvis på klimatet.

Diskussionerna om folk- och nationalkaraktärer var så tongivande under 1700-talets andra hälft att Frängsmyr har tagit upp det i avhandlingens rubrik, *Klimat och karaktär*. Diskussionen om olika folks egenskaper och lynnen kretsade kring frågan om de kunde hänföras till "fysiska" eller till "moraliska" faktorer. Klimatlärens motståndare som David Hume, Helvétius och i Sverige t.ex. astronomen Bengt Ferrner menade att olika nationalkaraktärer i första hand borde förklaras med olika lagstiftning, styrelseskick, välstånd, religion och uppfostran (moraliska faktorer). Neikter var en förespråkare för uppfattningen om klimatets inverkan på folkens karaktärer. Humes kärnargument mot klimatläran, att samma klimat under olika tider hade skapat olika folkkaraktärer, avfärdade han med att ett folks grundkaraktär kan vara densamma även om den tog sig uttryck på varierande sätt i olika sammanhang.

Det sista tematiska kapitlet i avhandlingen ägnar Frängsmyr åt klimatet och kroppen, som han menar är ett tema i samtliga tre diskurser. En stor del av kapitlet handlar om synen på klimatets inverkan på hälsan och s.k. klimatsjukdomar. Vissa sjukdomar var, eller ansågs vara, typiska för vissa trakter. Struma förknippades t.ex. med Alperna och lungsot med England. Enligt Neikter drabbades aldrig Västerbotten eller Egypten av frossa och i Sydamerika påträffades inte sjukdomar som pest, syfilis eller vattuskräck. Också psykiska tillstånd förklarades med klimatets inflytande. Bergsbor – igen detta återkommande intresse för Schweiz – drabbades oftare än andra av nostalgi (hemlängtan) eftersom deras konstitution inte tålde lågt belägna trakter. Det var schweizaren J. J. Scheuzer som lanserade denna teori. Han ville förklara varför i utlandet verksamma schweizare, speciellt soldater, ansågs vara fega.

Carl Frängsmyr har skrivit en mycket intressant och innehållsrik avhandling som ger en bra bild av ett viktigt idékomplex i 1700-talets värld. Avhandlingens svagaste sida är, enligt min bedömning, det inledande avsnittet om teoretiska och metodiska frågor. Det centrala diskursbegreppet kunde

gärna ha fått en lite fylligare behandling. Som det är nu blir det trots allt oklart för läsaren vad författaren egentligen avser med begreppet diskurs och hur de tre centrala diskurserna har valts. En kort (nio rader) hänvisning till Michel Foucault, som sedan kvitteras med att dennes diskursanalys inte tillämpas fullständigt i undersökningen, klargör inte riktigt varför det har varit motiverat att dela upp materialet just i diskurser. På vilket sätt skiljer sig dessa diskurser från vanliga sammanhang, kontexter och discipliner?

Frängsmyrs korta presentation av forskningsläget är också ganska mager. Även om oändligt långa inledande redogörelser för teori, metod och tidigare forskning sällan förhöjer värdet på en avhandling hade författaren gärna fått bemöda sig mera med detta avsnitt. Som läsare hade man gärna sett en tydligare framställning av hur tidigare sekels syn på klimatet har behandlats av forskningen före Frängsmyr och hur den föreliggande avhandlingen är knuten till tidigare forskningstraditioner. Framställningen är fragmentarisk och innehåller delvis hänvisningar till verk som inte har någon egentlig anknytning till frågeställningen, som t.ex. till Ferdinand Braudel som i sin forskning själv beaktat klimatets roll för civilisationshistorien, men inte alls sysslat med frågan om synen på klimatet under tidigare sekel.

När läsaren har kommit igenom avhandlingens inledning är det dock väl värt mödan att läsa boken! Klimatläran, dess argument och motargument, öppnar sig genom Frängsmyrs framställning i hela sin rikedom, som en fråga om ära, ekonomi, teologi, kultur och vetenskap. Som läsare kan man inte annat än fascineras.

Henrika Tandefelt

Mot sommarnattens förtrollning

Tatjana Tihmeneva, *Kesäyön lumoa kohti. Venäläisiä matkakuvauksia 1800-luvun alun Suomesta*, [Mot sommarnattens förtrollning. Ryska resebeskrivningar från Finland under tidigt 1800-tal], 302 s., Enostone, Turku 2001.

Reseberättelser som beskriver riktiga eller imaginära resor har under olika tider väckt läsarnas intresse. Förutom att läsa om främmande platser kan det för läsaren vara intressant att få veta vad som skrivits om det egna landet. Tatjana Tihmeneva har i boken *Kesäyön lumoa kohti. Venäläisiä matkakuvauksia 1800-luvun alun Suomesta* samlat tretton berättelser och beskrivningar om Finland, skrivna av tolv ryska reseskildrare. Dessa berättelser har publicerats i ryska tidningar och tidskrifter under första hälften av 1800-

talet och beskriver Finland ur olika synvinklar. Förutom de tretton berättelserna innehåller boken även en andra del där de tolv textförfattarna presenteras. I samband med detta finns det även förklaringar till texterna samt annat tilläggsmaterial som har anknytning till reseberättelserna. Detta material är ett intressant komplement till de egentliga resebeskrivningarna. En negativ sak rent tekniskt sett är att det inte ur texten framgår att något står närmare förklarat i slutet av boken. Det blir lätt så att man bekantar sig med förklaringarna först efter att ha läst den egentliga berättelsen. Boken innehåller även ett namnregister samt en förteckning över gamla ryska måttenheter.

Den Finlandsbild som de i *Kesäyön lumoa kohti* samlade texterna presenterade för de ryska läsarna var inte alltid så vackert. Finland ses av en del författare som ett mörkt, kargt land där solen värmer endast under några månader. I landskapet möter man berg av granit, sjöar och skogar, samt små röda stugor. Alexandra Hvostovas text som är publicerad 1795, dvs. innan "hela" Finland blivit en del av det ryska imperiet, tar med läsaren till det dystra och stengiga Finland. I hennes text är det under natten som den olyckliga finländaren glömmer sin misär, sitt arbete och sina bekymmer. Drömmen är det enda goda som naturen lämnat åt finnen. Bilden av Finland är inte mörk hos alla Finlandsskildrare. Exempel på detta finner man hos författaren och journalisten Orest Somov och hos Valentin Sjemiots som var gift med finländskan Sofia Wilhelmina Gyllenbögel. Båda männen använder uttryck som "det bildsköna Finland" i sina texter från år 1829. Även det finska folket beskrivs i de olika texterna.

En del skribenter gör skillnad mellan folket i olika delar av landet. Den berömda diktaren Denis Davydov som deltagit i det "Finska kriget" 1808–09, beskriver hur befolkningen i kustområdena enligt honom skiljer sig från befolkningen inne i landet vad gäller välbefinnande, renlighet, goda manér och bildning. Han jämför kustområdet med Europa och anser att handeln förenhetligat sedvänjorna, medan folkets seder i det inre av landet sammanflyter med den trista och dystra levnadsmiljön. Sjemiots igen nämner skillnaden mellan det Gamla och Nya Finland. Enligt Sjemiots syn är böndernas hus bättre byggda i Nya Finland, klädseln snyggare och enligt honom skiljer sig till och med ansiktsdragen och karaktären på de olika sidorna om gränsen, som utgörs av Kymmene älv. Den bild som Nikolaj Putjata i sin artikel, som publicerades i *Moskovskij Telegraf* år 1825, ger av finnarna är inte så smickrande. Putjata skriver om vad han kallar "de svenska kolonierna" där befolkningen enligt hans beskrivning är flitig och husen snygga. När detta område tar slut möts man av finnar, som enligt skildraren är lata, sjabbiga och representerar ett grovt folk, som bär spår av en långvarig förödmjukelse och träl-dom under de svenska erövrarna. Dessa hade bosatt sig vid kusten och kört de ursprungliga invånarna till det inre av landet. Något som är gemensamt för flera av texterna i *Kesäyön lumoa kohti*, är bilden av ett mycket ärligt folk.

Texterna i *Kesäyön lumoa kohti* är varierande med tanke på skillnaderna i de resor som reseförfattarna gjort i Finland. Man kan t.ex. skilja på två helt olika

slags resande, de som rest i Finland i militärt syfte och de som besökt Finland i rekreativt syfte. I de skildringar som skrivits av dem som deltagit i de militära operationerna möts man bland annat av omnämmanden om de "ryska hjältarna" som med sitt blod kämpat i det finska kriget. Konstantin Barjuskov som deltagit i det finska kriget inspireras i sin Finlandsbeskrivning bland annat av den skandinaviska mytologin. Det som är intressant i hans fall är de privata brev som finns som tillägg i slutet av boken. I dessa brev skrivna under vintern och våren 1808–09 beskriver han hur livet i Finland är trist och långtråkigt. Även den redan tidigare nämnda Denis Davydov befann sig i Finland under kriget och i hans text får läsaren stifta bekantskap med ett personporträtt av Kulnev, med vilken Davydov enligt egen utsago varit en oskiljaktig vän 1808–09 i Finland och 1810 i Turkiet. I samband med presentationen av Davydov i slutet av boken, finns det även ett utdrag ur en rysk fänriks, Ivan Solovjovs, dagbok från kriget där han beskriver det han ser.

Furst Pavel Gagarin, som ingick i Alexander I:s svit vid lantdagen i Borgå, beskriver bland annat lantdagens öppning och ett besök på Sveaborg. Den detaljerade beskrivningen av bl.a. öarnas storlek, inleds med en utläggning om hur mycket Sveaborgsbygget kostat för svenskarna i tid och pengar. "Denna fästning som Sveriges lejon gjort åt de ryska örnnarna", och som för svenskarna kostat tiotal år och miljontals rubel, hade enligt Gagarin för Ryssland kostat endast några veckors belägring av ön, några kanonsmällor, ett par hundra stupade samt förhandlingar. Gagarin ger läsarna bilden av hur enkelt det varit att erövra detta Nordens Gibraltar. Han nämner även en olycka som skett på Vargön ett par månader efter erövringen av Sveaborg. En bomb hade fallit ur händerna på en arbetare och detta hade medfört att krut antänts och en stor explosion hade skett. Gagarin deltog under sin Finlandsvistelse i olika baler och festmiddagar. Som kuriositet kan nämnas middagen på rådhuset i Helsingfors där Gagarin beskriver hur maten serverades i en annan ordning än han var van vid och hur dessertapelsinerna på grund av kölden helt ändrat utseende och blivit sura och gulaktiga. Gagarin beskriver förutom sina egna erfarenheter i Finland de olika länen i det nyerövrade landet.

En del av reseskildringarna beskriver attraktioner i Finland som lockat dåtida resenärer. Bokens titel *Kesäyön lumoa kohti*, Mot sommarnattens förtrollning, syftar på en av dessa attraktioner. Den ljusa sommarnatten tycks ha haft stor dragningskraft. Pjotr Butkov, som under åren 1823–1828 var generalguvernör Zakrevskis specialtjänsteman i Finland, befann sig i Torneå och Aavasaksa under tiden 9–14 juni 1825. Butkov ristade, som andra besökare från olika länder gjort före honom, in sitt namn i berget på Aavasaksa. Butkov upplyser även sina samtida om att solen även syns från andra berg som är lika höga som Aavasaksa, men att detta har blivit speciellt känt då Anders Celsius och franska astronomer på 1730-talet utfört mätningar i området och märkt att jorden inte är ett helt runt klot, utan att den är tillplattad vid polerna. En annan resenär som också beskriver Torneå och solen som inte går ner, är po-

eten, översättaren och tidningsmannen Aleksandr Gren. Han besökte Torneå år 1830 och beskriver i sin text hur livet i staden förändras då besökare från olika länder, däribland England och Frankrike, beger sig dit för att se solen. Lokalbefolkningen tycks ha haft sinne för att utnyttja denna turism ekonomiskt, och det framgår ur Grens text att priserna för både logi och mat steg under denna högsäsong.

I *Kesäyön lumoa kohti* ingår texter som beskriver ett annat känt resemål, Imatra fors. Den ryske tidningsmannen Aleksandr Albenskij skildrar med beundran Imatra fors och ger i sin text även goda råd åt finlandsresenärer, bland annat att lära sig åtminstone några finska ord för att kunna tillfredsställa de nödvändigaste behoven. En annan Imatradesenär är författaren och journalisten Orest Somov som i slutet av juni år 1829 besökte forsens tillsammans med fyra vänner. Somov ger en positiv bild av sin vistelse i Finland, av Imatra fors och framförallt av parken Monrepos i Viborg, där hans sällskap guidades runt av dottern till den italienskfödde restauratören signor Motti. Intressant är även att man som tillägg i slutet av boken tagit med utdrag ur memoarerna från två av Somovs resekumpaner, Anna Kern – Pusjkins älskade – och kompositören Michail Glinka. Alla tre tar i sina texter upp händelsen då Glinka hör en finsk kusk sjunga en sång som han tyckte mycket om. Han bad kusken sjunga den på nytt för att han skulle lära sig den. Från denna sång utvecklade kompositören sedan Finns aria i operan *Ruslan och Ludmila*. I samband med denna resa får man i tilläggsuppgifterna även information om hur alla resenärer inte ansåg att Imatra var något stort naturfenomen att skryta med.

Dagens läsare får ur tilläggsuppgifterna i slutet av boken veta att regelbunden ångbåtstrafik på ruten Stockholm–Åbo–Helsingfors–Reval–S:t Petersburg började sommaren 1837 och att trafiken sköttes av fartygen *Furst Menschikoff* och *Storfursten*. Samma sommar gjorde *Jekaterina Drasusova* en resa med *Storfursten* från Reval till Helsingfors. Detta slag av nöjesresor blev allt populärare under de kommande åren. I Helsingfors blir *Drasusova* bland annat förtjust i Senatstorget där domkyrkan höll på att byggas. Dessutom besökte hon Sveaborg. Helsingfors och Sveaborg beskrivs även i flere andra av de texter som förekommer i boken. Som tilläggsuppgift i slutet av boken finns en text som utkom i tidningen *Severnaja psela* den 18 maj 1838 och som gör reklam för en ny badinrättning (*Ulrikasborg*) i Helsingfors. Enligt artikeln kan turisterna ta in på hotell eller bo i privata hem, som under sommaren står tomma då stadens borgerskap flyttat till sina sommarbostäder. Helsingfors kom att bli ett allt populärare resemål dit ryska resenärer kom bland annat för att dricka brunn.

En del andra ställen, som Borgå och Åbo, beskrivs också i boken. *Nikolaj Putjatas* Åboskildring beskriver staden som den såg ut år 1825, dvs. två år före branden. I slutet av boken får man stifta bekantskap med artiklar ur ryska tidningar där hjälpverksamhet för lindrandet av människornas nöd efter branden i Åbo beskrivs. Bland annat får man veta att det i S:t Petersburg ordnades en maskerad vars intäkter gick till hjälpbehövande i Finland. I en av

artiklarna står det även att då man i Finland blivit informerad om översvämningsarna i S:t Petersburg år 1824 skickade man från Finland frivillig hjälp värd trehundra tusen rubel. Kända personer får man möta i Jakov Grots text. Grot var intresserad av litteraturen i Finland och senare kunde han som professor vid Kejsarliga Alexandersuniversitetet i Helsingfors använda sig av den svenska han lärt sig. Han berättar bl.a. om sin resa tillsammans med Fredrik Cygnaeus till Borgå för att träffa Runeberg, som han i positiva ordalag beskriver för sina ryska läsare. Likaså får man i tilläggs materialet stifta bekantskap med Grots möte med Elias Lönnrot, som till hans glädje talar ryska och som han fattar tycke för.

För den som är intresserad av hur utländska resenärer sett på Finland och vad de varit med om kan *Kesäyön lumoa kohti* vara intressant läsning. Texterna innehåller intressanta iakttagelser och det ryska perspektivet kompletterar på ett givande sätt dätida och nutida finländska självuppfattningar.

Nina Johansson

Finland med franska ögon

Xavier Marmier, *Pohjoinen maa. 1800-luvun Lappia ja Suomea ranskalaisen silmin* [Det nordliga landet. 1800-talets Lappland och Finland med en fransmans ögon]. Redigerad och översatt till finska av Marja Itkonen-Kaila, SKS, 250 s. Helsinki 1999.

Louis Léouzon Le Duc, *Pariisista Pohjantähden alle. Muistelmia Suomesta 1800-luvun alkupuoliskolta* [Från Paris till under Polstjärnan. Minnen från Finland i början av 1800-talet]. Redigerad och översatt till finska av Marja Itkonen-Kaila, SKS, 312 s. Helsinki 2001.

I maj 1842 skrev den unge professorn i ryska språket och litteraturen vid Helsingfors universitet Jakov Grot till rektorn för S:t Petersburgs universitet, Pjotr Pletnev: "Vårt långtråkiga vardagsliv har blivit litet uppiggat på grund av den kände franske litteratören Marmiers besök. Jag hörde denna nyhet på söndagen, när jag stack in mig hos Nervander. Efter det har jag ideligen fått höra frågan: 'Har ni redan bekantat Er med Marmier?'/.../ Vi riktigt slås om honom i vår societet." Personen i fråga var den franske litteratören Xavier Marmier (1808–1892). Samma år kungjorde Jakov Grot för sin vän Pletnev även en annan fransmans ankomst till Helsingfors. Marmiers landsman Louis Léouzon Le Duc (1815–1889) hade i september 1842 kommit till Finland för att tjäna som informator hos greve Mussin-Pusjkin och blev även han oerhört populär i de helsingforsiska familjerna.

Finska litteratursällskapet har på en kort tid gett ut två volymer som belyser 1800-talets Finland sett ur ett franskt perspektiv. Marja Itkonen-Kaila, som är en flitig översättare till finska från bl.a. grekiska, latin och franska och vars egentliga specialitet är antikens värld, har även tidigare översatt och redigerat äldre franska resebeskrivningar: Jean-François Regnards *Voyage de Laponnie* (1731), Réginald Outhiers *Journal d'un voyage au Nord, en 1736 & 1737* (1744), Pierre Louis Moreau de Maupertuis' *Relation d'un voyage au fond de la Laponnie pour trouver un ancien monument* (1765) och Léonie d'Aunets *Voyage d'une femme au Spitzberg* (1854). Nu står Itkonen-Kaila för översättningen och redigeringen av Xavier Marmiers och Louis Léouzon Le Duc's Finlandsrelaterade reseskildringar.

Vilka var dessa fransmän, som försökt förmedla något av den nordiska verkligheten till en fransk publik? För många är Xavier Marmier kanske redan känd som författare till en rad verk som även behandlar Finland. Marmier deltog i slutet av 1830-talet, i två repriser, i en polarexpedition ledd av naturvetenskapsmannen Paul Gaimard. Den franske kungen Louis Philippe var mycket intresserad av resan år 1838, eftersom han själv i sin ungdom hade rest i norska Lappland. På sommaren 1842 reste Marmier sedan från Stockholm via Åbo, Helsingfors och Viborg till S:t Petersburg. Under några veckors tid deltog han i sällskapslivet i Helsingfors. Han intresserade sig för det finska skolväsendet och universitetet, då han själv var tjänsteman vid det franska undervisningsministeriet. Särskilt intresserade han sig dock – medryckt av den allmänna europeiska ivern – för den nationella romantiken och för finsk folkdiktning. Resultatet av resan i Lappland och Finland år 1842 var verket *Lettres sur la Russie, la Finlande et la Pologne*, som utkom år 1843.

Marmiers öden var mycket skiftande. Han hade bland annat varit journalist och blev sedermera professor i utländsk litteratur vid universitetet i Rennes. Intresset för det nordiska föregicks av vistelser i tyska städer, översättningar av tysk litteratur och överhuvudtaget den mångkulturella bakgrund som närheten av Schweiz framkallar hos en fransman. År 1870 blev Marmier kallad till medlem i Franska akademien. Att litteraturen betydde mycket för Marmier bevisas av att han i sitt testamente bestämde att det skulle hållas en fest för bouquinisterna i Paris, vilka han flitigt anlitat.

Marmier beundrar den helsingforsiska societeten som "är lika elegant som Paris bästa salonger". Den var enligt honom finsk till hjärtat, rysk på grund av omständigheterna och fransk till sättet. Marmier förvånar sig över att man på samma soaré kunde höra både folkliga legender från Torneås stränder, anekdoter från det kejsrerliga hovet och nyaste nytt från Frankrike; "turvis prisar man någon dikt av Lamartine, en naivt enkel finsk ballad, Tegnér's svenska verser eller grevinnan Rostopsjins ryska elegier." Endast en sak berördes inte i diskussionerna – politiken. Finland hade alltså sitt värde i att det var kosmopolitiskt; för en fransman var det anmärkningsvärt att sällskapet i Helsingfors bestod av spirituellt och upplyst folk.

Uppskattningen för det finska kommer fram även i kapitlet om den finska

rasen, då Marmier i förbifarten anmäler att det inte finns skolor på den finska landsbygden, men att kvinnorna om kvällarna lär sina barn, och att det i varje hem finns en Bibel, en psalmbok och katekesen, och att "alla kan läsa". Dock tyckte Marmier, när han träffade köpmannen Besson från Lyon, att "när man är så här långt borta från sitt eget land, bland främmande folk, är det ljuvt att igen få höra sitt melodiska modersmål, skaka hand med en landsman, öppet och älskvärt höra talas om Frankrike!". När Marmier i juni 1842 lämnade Finland försäkrade han i en dikt tillägnad "madame Aurore K[aramzin]" att han kommer att återvända till "de leende stränderna" – men denna resa blev dock hans sista i Finland.

Léouzon Le Duc gjorde flera resor till Finland. Den första ägde rum år 1842, då han i egenskap av informator hos familjen Mussin-Pusjkin kom i kontakt med den höga societeten och någorlunda lärde sig det svenska språket. Efter två år återvände han till Paris men 1846 var han åter i Finland "för att skaffa sten för Napoleons sarkofag", som det hette i nekrologen i tidskriften *Valvoja* 1889. År 1859 reste han åter till Helsingfors – av franska vetenskapsakademien hade han fått uppdraget att forska i det finska språket och finsk diktning och han umgicks med M. A. Castrén och Fredrik Cygnaeus. Léouzon blev kallad till utländsk korresponderande medlem i Finska Litteratursällskapet.

Pariisista Pohjantähden alle baserar sig på verket *Vingt-neuf ans sous l'Étoile polaire* (1879). Léouzon Le Duc beskriver hur "[han] i Helsingfors antastades hela tiden med frågor och man krävde att han skulle berätta om Paris". Soaréernas drottning var fru Demidov – blivande fru Karamzin – vars syster, grevinnan Emilie Pusjkin, Léouzon Le Duc ofta lekfullt retades med. En episod berättar hur fransmannen en gång vid middagsbordet gjorde en förskräcklig grimas. "Vet ni, grevinnan, vad som fattas i Er middag? I samband med varje maträtt borde det finnas en liten ringklocka, vars ljud skulle motsvara såsen, så att man skulle kunna urskilja vad man håller på att äta." Denna och många andra episoder slutade dock lyckligt – och Léouzon Le Duc fick bl.a. regissera teaterstycken till nöje för societeten. Själv tycks han ha haft uppfattningen att han "för sin del mer än någon annan gjort Finland känt och uppskattat i Europa".

Léouzon Le Duc's litterära förtjänster är inte heller att ringakta. En översättning av *Kalevala* år 1845 var frukten av hans samarbete med finska lärda män – i vilken utsträckning arbetet dock var en direkt översättning eller en parafra av Kalevala, förblir oklart. Hur Léouzon Le Duc, som vid sin ankomst till Finland inte kunde finska, så snabbt kunde stå för ett så ambitiöst projekt, väcker misstro. Fast han själv i *La Finlande* (1845) säger att han översatt epolet "direkt från finskan", påstår han i ett annat sammanhang att han tillsammans med Wilhelm Brander och professor Axel Laurell hade översatt hela verket först från finska till latin, sedan från latin till svenska och slutligen till franska. Tidigare hade han även översatt *Frithiofs saga* av Tegnér och annan svensk litteratur till franska och hade för avsikt att publicera artiklar rö-

rande Ryssland i Frankrike. Även under denna tid visar det sig att franska Nordenexperter kunde betrakta allt mellan svensk litteratur och ryska angelägenheter som sitt kompetensområde.

Det är trevligt att läsa dessa franska vittnesmål, som ligger någonstans mellan retorik och kulturhistoria. Båda böckerna är välgjorda, trots att systemet med asterisker i förklaringsdelen inte vinner odelade sympatier. Böckerna utgör ett intressant men något förvirrande urval av skribenternas litterära alster – läsaren hade kanske haft nytta av en ännu klarare redogörelse för vilka texter som här presenteras. Bortlämnad ur *Pohjoinen maa* är alltså Marmiers återgivning av innehållet i Kalevala; *Pariisista Pohjantähden alle* innehåller också passager ur *Souvenirs et impressions de voyage dans les pays du Nord de l'Europe* (1886) och ur *La Finlande* (1845). Itkonen-Kaila har rätt i att det intressantasté bland Xavier Marmiers texter för den moderna inhemska läsaren torde vara beskrivningen av Finlandsresan, som återfinns i särskilda kapitel om Åbo, Helsingfors och Viborg. Att nostalgiska skildringar av 1800-talets mondäna Helsingforssocietet i syfte att presentera "Finland" ofta kombineras med exotiska beskrivningar om Lappland och andra "ursprungliga" områden kan dock ännu tyckas konstgjort och alltför disparat i en och samma bok, särskilt då dessa två böcker ändå är urval och inte ursprungliga helheter.

Vad anser de om oss? Det är utgående från den aspekten som dessa böcker tillför Finlands 1800-talshistoria något nytt. Speciellt läsvärd är Léouzon Le Duc, som med sitt ironiska och färgstarka språk samt sina än i dag typiskt franska åsikter om våra breddgrader gör ett intryck på den identitetsängslige nordiske läsaren.

Kristina Ranki

På väg mot det moderna Sverige

Lena Eskilsson och Mohammad Fazlhashemi (red.), *Reseberättelser. Idéhistoriska resor i sociala och geografiska rum*, Carlssons Bokförlag, 315 s., Stockholm 2001.

Idéhistorikerna Lena Eskilsson och Mohammad Fazlhashemi är redaktörer för antologin *Reseberättelser. Idéhistoriska resor i sociala och geografiska rum*, som utkom förra året. Boken är en festskrift tillägnad idéhistorikern Ronny Ambjörnsson, och hans roll som forskare och klassresenär berörs också i några av texterna. Förutom bokens redaktörer medverkar fjorton andra skribenter i antologin. Läsaren får veta att samtliga är eller tidigare har varit verksam-

ma som idéhistoriker vid Umeå universitet. Boken innehåller inga presentationer av författarna, vilket är synd, eftersom alla skribenter inte berättar om deras ämne är delar av ett pågående forskningsprojekt, eller om det är fråga om en kortare studie. Idéhistorikerna vid Umeå universitet har sedan länge varit aktiva på reseforskningens område, år 1996 utgavs *Villfarelsens blick. Essäer om resan som kultur* (red. Raoul Granqvist). Många av skribenterna i den boken riktade blickarna långt tillbaka i resandets historia eller mot kulturmöten ute i den stora världen.

I *Reseberättelser* är tids- och platsperspektivet lite mer koncentrerat, även om detta inte är något som särskilt påpekas av redaktörerna. De inleder boken med en kort och tämligen allmänt hållen introduktion kring resandets problematik. De flesta texterna i antologin handlar om det förra århundradet och flera av skribenterna analyserar sina resenärer mot bakgrund av det moderna Sveriges framväxt och skapandet av det svenska. Bakgrunden till det svenska friluftslivet och vandringens filosofi presenteras och skolelever vandrar ut ur klassrummen för att uppleva fosterlandet i praktiken. Rapport- och insamlingsresor till den svenska landsbygden runt om landet analyseras och agitatorer reser land och rike runt för att propagera för den kooperativa idéen. Bondsonen Bengt Lidström i Norrbotten börjar sin bildningsresa genom att cykla den långa vägen till Vitvattnets järnvägsstation, medan vandringsrättaren Mandus Persson skaffar sig motorcykel för att snabbare kunna ta sig fram mellan gårdarna. Men rörelsen går också ut ur landet: diakonissan Hanna Geijer reser på konferens- och studieresa till Tyskland. I boken ryms även mer exotiska reseäventyr om ett skepps sista resa, om arktisk leda hos övervintrade polarexpeditioner, två kvinnors resor i Orienten samt London Zoos guideböcker och en lektion i den populärvetenskapliga fysiognomiken. Dessutom behandlas resan som metafor: i texterna om klass- och bildningsresan är det ofta den inre resan som står i centrum.

Gunnar Eriksson har skrivit den första essän i *Reseberättelser* som ett slags inledning till boken. "Att påbörja en resa" visar sig tyvärr vara en mycket pratig text med sidolånga citat av allt från Catullus till Delblanc varvat med hängmattsfilosofiska reflexioner kring tidens och rörelsens obeständighet. Essän känns inte ens särskilt humoristisk, kanske för att det under de senaste åren utgetts så mycket intressant forskning kring olika sätt och orsaker till att börja en resa. Om inte annat borde många av bokens välskrivna artiklar ha kunnat ge intressanta uppslag kring rubriken.

"Det är en rörelsefilosofi som finns i botten av detta författarskap: färdandet som villkor, rörelsen som norm, vandringen som intellektuell livsform". Sverker Sörlin, professor i miljöhistoria, presenterar författaren, vandraren och politikern Rolf Edberg. Edbergs mest berömda bok, den civilisationskritiska *Spillran av ett moln* (1966) utspelar sig kring en vandring. Edbergs förhållande till vandrandet som det sanna rörelsesättet och människans delaktighet i naturen och i landskapet har många beröringspunkter med en av litteraturhistoriens största vandrare, Henry David Thoreau. Det är fråga

om en naturvetenskaplig världsåskådning, som är djupt romantisk – därtill kommer Edbergs engagemang i den samtida ekologiska filosofin och den starka civilisationskritiken, ämnen som dock visade sig vara svåra att få att passa i ett socialdemokratiskt partiprogram. Edbergs visionära världssyn och politiska tänkande får en ganska stor plats i Sörlins essä och den mycket intressanta rörelse- och vandringsfilosofin hade med fördel kunnat stå mera i centrum.

Vandring är också temat för *Lena Eskilssons* kapitel "Modärnt att gå", som behandlar bakgrunden till och utvecklingen av det svenska friluftslivet med utgångspunkt i den mängd böcker, publikationer och handböcker kring friluftsliv, som utkom under 1930-talet. Höjandet av folkhälsan och folkets kunskap om fosterlandet är idéer som genomsyrar friluftslitteraturen. Breddningen och demokratiseringen av friluftslivet ledde till en mer funktionalistisk, rationell och vardagsnära syn på naturen. Detta avspeglar sig i handböckerna som ger råd om lämpliga kläder och ryggsäckar, hur man slår upp tält, kokar mat och hittar de bästa tältplatserna och vandringsstigarna. En intressant aspekt som Eskilsson lyfter fram är kvinnornas roll i friluftslivet. Vandrings- och friluftslivet ansågs särskilt lämpat för kvinnor och sunda och käcka friluftsflickor var att föredra framför idrottande damer. Handböckerna placerar dock kvinnorna vid lägerplatsens eldplats och grytor, medan männen sätter upp tält och hugger ved. Friluftskvinnan hyllas av friluftsexperterna också som den naturliga och genuint kvinnliga. I den svenska friluftslitteraturen samsas enligt Eskilsson dels en mer avslappnad, friskvårdsinriktad syn på naturen och friluftslivet, dels en moralisk kroppss- och renhetsdyrkan som pekar mot fascistiska ideal.

En viktig och hittills rätt utforskad resenärsgrupp som tidigt begav sig "ut i livet och naturen", var skoleleverna. *Petra Rantatalo* presenterar skolreseverksamhetens framväxt under 1890-talet. Lärare runt om i landet kunde i *Svensk Läraretidning* läsa skolklassers reseberättelser och dessutom var tidningen språkrör för Sveriges allmänna folkskollärare. Denna förening började ett omfattande arbete för att understöda skolreseverksamhet genom bl.a. stipendier och inrättandet av s.k. barnhotell. Skolresemodellen hämtades från Tyskland och tanken var att eleverna skulle göra en resa, som helst skulle räcka minst en vecka och på så sätt skilja sig från kortare utflykter och exkursioner. Man skulle inte endast vandra i naturen, utan också besöka historiska platser och städer, men – nästan viktigare – också gruvor och industrier. Under en skolresa skulle eleverna få flera olika skolämnen åskådliggjorda. Just åskådliggörandet var en viktig del inom pedagogiken under 1800-talet, men reformpedagogerna ville inte nöja sig med planscher och föremål, utan förespråkade inläring genom praktisk erfarenhet. Skolresorna innebar ett sådant sätt att uppleva flera olika kunskapsmiljöer. Samtidigt visar Rantasalo hur denna pedagogik kan sättas in i ett bredare sammanhang, nämligen att presentera landets historia och framför allt det moderna, industrialiserade Sverige som eleverna skulle vara med om att bygga upp.

Det finns yrken som bygger på resande. Ett sådant var yrket som vandringsrättare, ett arbete som innebar att resa runt bland socknens småbönder och lära dem moderna jordbruksmetoder samt hjälpa till med officiella handlingar som lån- bidragsansökningar. Erland Mårlunds kapitel handlar om vandringsrättaren Mandus Persson från Blattnickelse, som ägnade sitt långa yrkesliv åt att försöka etablera ett modernt, levande småbrukar- och lokalsamhälle i Norrland. Perssons arbetsgivare var Hushållningssällskapet i Västerbottens län, som också hade en rad andra agrara rådgivare bland sina anställda. Mårlund ger genom det fascinerande personporträttet av eld-sjelen Persson en bild av hur idén om det moderna agrara samhället kom att kanaliseras genom vandringsrättarna under den första delen av 1900-talet. Därtill beskriver Mårlund hur villkoren för resandet förändrades under Perssons yrkesbana.

Bosse Sundins artikel känns som ett slags fortsättning på kapitlet om Persson. Ämnet för hans artikel är det rekordantal forskningsresor som gjordes i Norrland under 1940-, 50- och 60-talet i syfte att inventera och dokumentera Norrlands arkeologi och kulturhistoria. Utbyggandet av vattenkraften höll på att förändra landskapet för gott, och Sundin visar hur det plötsligt blev viktigt att kartlägga fornlämningar, men också att samla in dialekter och annat folkloristiskt material. Insamlingsarbeten finansierades till stor del av sjöreglerings- och kraftföretagen. Sundins artikel beskriver på ett belysande sätt dubbelheterna i insamlingsresorna; det är de dramatiska förändringarna i landskapet som väcker intresset för att dokumentera historien, freda hällristningar och teckna upp livshistorier. Insamlingsexpeditionerna kom på många sätt att legitimera landskapsomvandlingen, men samtidigt blev Norrlands forn- och kulturhistoria skriven och har inspirerat forskarna att fortsätta utforska den norrländska lokalhistorien.

Resor och äventyr ute i världen har länge ansetts var förbehållet män, trots att forskning visat att kvinnorna faktiskt utgjorde en av de starkast växande resenärsgrupperna under 1800-talet. Mohammad Fazlhashemi och Åsa Andersson beskriver resande kvinnor i varsin artikel. Fazlhashemi tar fasta på tanken att berättelsen om det främmande berättar mer om författarens egen kultur än om den främmande. Amerikanskan Merritt Hawkes och norskan Elisabeth Meyer åkte båda på egen hand till Persien på 1930-talet och skrev varsin reseskildring om sina upplevelser. Fazlhashemi analyserar deras bild av Persien som kan sägas bestå av "lilla Orienten", som utgörs av de arkitektoniskt imponerande och vackra moskéerna, palatsen och trädgårdarna, den storslagna naturen och de kultiverade (europeiskt sinnade) vetenskapsmän kvinnorna träffade under resan. "Stora Orienten" består i sin tur av de bökiga basarerna och de "vanliga" perserna, som damerna upplevde som primitiva och organiserade. De var båda övertygade om att perserna behövde europeisk handledning och blev upprörda de gånger monologen över kulturmöten bröts, dvs de gånger de inte bemöttes med den respekt och underdånighet de väntade sig av befolkningen i värdlandet. Då det gäller ämnet

kvinnliga resenärer omtalar Fazlhashemi att Hawkes och Meijer hade tillträde till den för manliga resenärer stängda kvinnliga harems- och badhuskulturen. Han nöjer sig dock med en kort analys av Hawkes och Meijers syn på det orientalska skönhetsidealet och menar att kvinnornas koloniala tolkning av Orienten i övrigt starkt präglades av de mönster deras manliga motsvarigheter tidigare skapat. Det stämmer säkert, men det förvånar att han inte nämner att det fanns kvinnliga resenärer som reste till Orienten redan på 1800-talet. Att också de skrev inom ramen för den koloniala tankemodellen borde inte vara förvånande, intressantare vore att utgående från detta jämföra de europeiska 1800-tals kvinnornas syn på haremkulturen med Hawkes och Meijers på 1930-talet.

Åsa Anderssons resenär Hanna Geijer hade en konferens för diakonissor i Kaiserswerth som sitt resemål. Hon reste till Tyskland med en annan diakonissa, och förutom konferensen besökte de diakonissanstalter, sjukhus och vårdhem. Geijers resa kan placeras in i ett större kvinnohistoriskt sammanhang, sjukvården var ju en av de första kvinnliga yrkesbranscherna och det var många diakonissor och sjuksköterskor som åkte till Tyskland på studieresor. Men Åsa Andersson visar att förutom en kvinnlig bildningsresa blir resan också en viktig inre bildningsfärd för Hanna Geijer. Hennes dagbok innehåller mycket tankar och reflexioner kring den egna andliga utvecklingen och förhoppningen att resan ska föra henne närmare Gud. Geijers resa har en religiös inramning med drag av pilgrimsfärden, menar Andersson. Det är säkert nödvändigt att förstå denna religiösa inramning av resan, men behovet av självanalys och -utveckling är centralt i den moderna reseskildringsgenren. Andersson visar också hur begreppen hemma och borta problematiserades hos Geijer; hon hade det svårt utomlands på grund av sin blyghet, men väl hemma i Sverige kände hon sig inte riktigt längre hemma hos sin familj, som till hennes sorg inte delade hennes religiositet. I det fallet kände hon mer gemenskap med diakonissystrarna på anstalterna i Tyskland.

Begreppet klassresa återkommer i många av de artiklar som handlar om bildnings- och kunskapsresor. Kerstin Thörn beskriver i "Enkel biljett i tredje klass" bondsonen Bengt Lidströms utbildningsväg inom teknik, en bransch som på 1930-talet förknippades med manlighet, modernitet och framtidens samhälle. Bengt Lidström definierade sig dock knappast själv som klassresenär. Kjell Jonsson visar nämligen i bokens avslutande essä att begreppet klassresa började användas allmänt först på 1990-talet. Jonsson gör en mycket intressant analys av uppkomsten av berättelserna kring den sociala resan. Ståndscirkulation och social rörlighet är i sig ingenting nytt, men den boom av berättelser om klassresan, som började förekomma i tidningar och böcker i början av 1990-talet hade många gemensamma drag. Författare, journalister, akademiker och "vanliga" människor vittande om att de kände igen sig i berättelserna om främlingskap, skam, osäkerhet och rädslan att bli avslöjad. Berättelserna om ambivalensen kring den egna bakgrunden visar hur de osynliggjorda klassgränserna i Sverige upprätthållits på mer subtila

sätt. Samtidigt hör berättelserna också hemma i vår tids terapeutiska och självreflekterande litteratur. På detta sätt blir klassresenärernas personliga "reseberättelser" inskrivna i berättelsen om klassresan och om det svenska samhällets förändring.

Reseberättelser ger en mångsidig och mycket inspirerande bild av de olika resor och förflyttningar som gjordes inom och utanför Sveriges gränser under 1900-talet. Skribenterna presenterar nya sätt att se på resande, lyfter fram nya resenärsgupper och placerar in dem i ett större sammanhang, resan mot det moderna samhället. Däremot är själva greppet inte så nytt, de flesta artiklarna är historiskt hållna, vilket inte behöver ses som en nackdel, men med tanke på de senaste årens reseforskning kunde man också vänta sig mer kultur- och litteraturteoretiska perspektiv på resorna och reseberättelserna. Det mångsidiga materialet har också sina problem, bokens syfte och struktur kunde ha presenterats tydligare. De flesta artiklar som här granskats närmare har berört framväxten av det moderna Sverige och temat känns påtagligt, inte minst för att skribenterna själva särskilt lyfter fram det. De mer exotiska resorna och ämnena kommer inte riktigt till sin rätt, trots att redaktörerna kanske just därför valt att inleda boken i mycket allmänna ordalag. Antologin ska naturligtvis vara en samling av den aktuella svenska reseforskning som finns att tillgå, men hade kunnat bli en bättre helhet om man lagt ner mer arbete på att presentera skribenterna och placera in ämnena i större sammanhang. Boken utgör trots detta en mycket inspirerande läsupplevelse och bör också kunna ge många uppslag till vidare forskning.

Hedvig Rask

Anglosaxiska Skandinavienresenärer

Mark Davies, *A Perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden 1770–1865*, Historiska institutionen, Lunds universitet, 477 s., Malmö 2000.

Pia Sillanpää, *The Scandinavian Sporting Tour – A Case Study in Geographical Imagology*, Åbo Akademi University/ÉTOUR, Vetenskapliga bokserien 2002:9, 242 s., Östersund 2002.

Anglosaxiska resenärer på 1700- och 1800-talet är ett av de mest undersökta teman som möter en inom reselitteraturforskningen. Forskarna har under en länge tid också intresserat sig för resor till Norden under nämnda epok. Mycket känns följaktligen bekant för läsaren av två aktuella avhandlingar: Mark Davies, *A Perambulating Paradox. British Travel Literature and the*

Image of Sweden c. 1770–1865 och Pia Sillanpää, *The Scandinavian Sporting Tour – A Case Study in Geographical Imagology*.

Davies digra avhandling utgör ett viktigt bidrag, då ingen lika systematisk och omfattande studie tidigare har gjorts om brittiska resenärer i nordliga trakter. Avhandlingen begränsar sig till resenärer som besökt Sverige, men detta påverkar inte nämnvärt bokens nordiska allmängiltighet.

Den av Davies behandlade tidsperioden är lång, och källlitteraturen är följaktligen diger. Davies omnämner hela 89 titlar till reseberättelser som han inkluderat i studien. Välkända 1700-talsresenärer som Mary Wollstonecraft, Edvard Daniel Clark, Nathaniel Wraxall, Matthew Consett och William Coxe intar en central position i författarens resonemang, men även många betydligt mindre kända resenärer omnämns, vilket redan i sig är en dokumentationsbedrift. Reseberättelser från tiden kring 1800-talets mitt breddar spektret på resenärer och reseberättelser betydligt. Bl.a. ges Llewellyn Lloyds Sverigeskildring *Field Sports of the North of Europe* (1830) och Marquis of Londonderrys *Recollections of a Tour in the North of Europe in 1836–1837* (1838), en betydande plats Davies analys av hur en brittisk Sverigebild formades under 1800-talet.

Författaren inleder med att behandla bokmarknaden och läsvanorna hemma på de brittiska öarna. Genom arkivforskning i förlaget John Murrays handlingar har Davies analyserat den engelska bokmarknaden för reselitteratur. Han konstaterar att reselitteraturen var en lukrativ och populär genre, men att Norden var ett något apart område som inte intresserade så många läsare. Därför kom Skandinavien och Sverige inte att vara lika populära resemål som en del orter i andra väderstreck, och följaktligen bestod Sverigeskildringarnas publik i högre grad än normalt av både erfarna resenärer och personer ur de högre stånden. Davies delar in vad han kallar de typiska Gentleman-författarnas Sverigebeskrivningar i fyra tematiska kategorier: politiska och diplomatiska angelägenheter, samhällsanalys och Sverige som ett möjligt exempel för nya samhällsteorier, fritidsresenärens orörda natur för fiske och jakt samt den traditionella *tour-resans* glädjeämnen och mödor.

I det andra kapitlet beskrivs Sverigeresorna konkret under rubriken "The Swedish Tour". Davies konstaterar att 1700-talsresenärerna nästan undantagslöst kom till Sverige via Nordtyskland och Köpenhamn, och att Rysslandsresenärer sällan valde att resa direkt från Lübeck till S:t Petersburg, utan gjorde kortare etapper på vägen. På 1830-talet gick den första ångbåten mellan Hull och Göteborg, vilket förkortade sjöresan från ca två veckor till knappa tre dygn. Trots tidiga lönsamhetsproblem etablerades denna ångbåtlinje vilket också hade en betydelse för den brittiska Sverigebilden, då Göteborg kom att uppfattas som en närbelägen ort i den brittiska handels- och resegeografen. Landet bortom Göteborg, med undantag för det urbana Stockholm, bibehöll dock i reseskildringarna fortfarande i stort den boreala, jungfrulika och vilda aspekt som hade tillhört 1700-talets Skandinavienbild.

Redan i kapitel två kommer Davies in på reseberättelsernas idésubstans,

och i de följande kapitlen tematiseras den brittiska Sverige bilden. Davies resonemang tar sats i antagandet att resevittnesmålen berättar mer om skribenten än om rese målet. Reseberättelsen som spegling av författarens eget samhälle frammanar en konstellation där resenärer ständigt jämför det egna med det andra. Därefter särskådar Davies de brittiska resenärernas inbyggda framstegsbarometer, och hävdar att man i mötet mellan de brittiska resenärerna och Sverige kan se likheter med antropologer ute på fältarbete. Båda var/är lika medvetna om sin roll som tolkare av en främmande kultur. Vid studiet av den brittiska Sverige bilden har Davies inspirerats av antropologiska teorier och post-kolonial litteraturkritik. Med utgångspunkten i det brittiska imperiets självgodas världsbild och "empire awareness", framför han idén om hur en borealisering av Sverige som litterärt topos genomfördes genom en reproduktion av tidigare litterära bilder. Han menar att de brittiska resenärernas Sverigeupplevelse ofta styrdes mera av tidigare skildringar än av egna nya upplevelser. Davies överför således Edward Saids välkända tes om hur orienten orientaliserades i den västerländska litteraturen, till en brittisk-skandinavisk axel. Även den brittiska Afrikabilden, såsom den har tolkats av Philip Curtin, får en betydande roll i Davies metodologiska resonemang.

Utgående från det brittiska imperiets överklass och dess tankevärld målar Davies fram en brittisk Sverige bild där aktuella intressen kring industri och handel blandas med historiska föreställningar. I det fjärde kapitlet behandlas den brittiska närvaron i Sverige. Många resenärer kommenterar, antingen som lantbrukare eller som handelsmän, landet med tanke på en möjlig brittisk invandring i större skala. De historiska banden mellan Sverige och Storbritanniens olika områden poängteras ofta för att skapa en känsla av kontinuitet från 1600-talets skotska legosoldater till 1800-talets engelska handelsmän i Göteborg.

Sverige skildrades som ett land som hade förhållandevis mycket gemensamt med den protestantiska kultur britterna var vana vid hemma. Följaktligen kan man mellan raderna utläsa att resenärerna ville få sagt att man i detta kalla och nordliga land inte behövde isolera sig från farliga infödingar. Davies skisserar en brittisk Sverige bild, som i många fall betonar likheterna mellan de två länderna. Detta är inte helt förenligt med hans teoretiska utgångspunkt i Saids och Curtins mera konfliktfyllda och på kontraster byggda dikotomier. Visserligen var utgångspunkten att Sverige inte var lika utvecklat som Storbritannien, men kulturellt beskrivs ett land som var ganska lätt att känna igen för en brittisk resenär. En mera nyanserad gradering av kulturmöten hade kanske här varit på sin plats.

Davies tes kretsar kring ett resonemang om de brittiska resenärernas paradoxala dualitet inför mötet med Sverige. Man såg med patroniserande ögon Sverige som ett lägre utvecklat land där framstegen inte ännu hade nått samma höjder som i hemlandet och där folket inte hade samma flit, vilja och entreprenörsanda som hemma. Denna upplysnings-/utilitarismdiskurs blan-

dades på ett motstridigt sätt med en romantiserande "golden age"-tanke om att det arkadiska Sverige bevarade många rena och äkta samhällsformer som tyvärr hade gått förlorade i det egna samhället. Davies ser denna motstridighet som den röda tråden i hela sitt material. Slutsatsen är föga överraskande, men knappast felaktig.

Davies frågeställningar och analysmetoder innehåller alla de element som utmärker en ambitiös forskning på området. Det digra källmaterialet gör dock att närläsningen ibland blir något ytlig liksom även att de många i sig goda idéer och tankar som utvecklas inte alltid styrs in i ett logiskt och klart resonemang. Den digra boken lider ingen brist på dokumentation, men till strukturen är den tung. Det oaktag är Davies avhandling ett betydande verk i dagens nordiska reselitteraturforskning.

Pia Sillanpääs *The Scandinavian Sporting Tour – A Case Study in Geographical Imagology* behandlar en något senare tidsepok. Boken är en studie i den engelska jakt- och fisketurismen i mellersta Norge och Jämtlandstrakten från 1830-talet fram till första världskriget. Sillanpää disputerade vid institutionen för engelska språket och litteraturen vid Åbo Akademi, men boken har publicerats av turistforskningscentret ETOUR vid Mitthögskolan i Östersund i Sverige, där författaren numera är verksam. Avhandlingen bär också tydliga spår av denna förankring och ett behov att definiera turismforskningens vetenskapliga revir. Författaren använder sig friskt av olika synvinklar på sitt ämne och sökandet efter metod och teori är uttalat och medvetet, vilket är på både gott och ont.

Det är skäl att först påpeka det goda i Sillanpääs grepp. Författaren bemödar sig verkligen om att resonera om vad det är hon gör, och på så sätt bär avhandlingen inga spår av att tryggt köra vidare i gamla beprövade mönster. Detta leder ofta till intressanta upplägg, vinklingar och detaljer. Exempelvis utvecklar författaren ett resonemang kring stereotypier utgående från medieforskningen. Klassikern Walter Lippmann citeras på ett sätt som gör det uppenbart att den medialt inriktade stereotypiforskningen kunde ha något att ge reselitteraturforskningen. Dylika resonemang stöter man inte ofta på i en mera litteraturvetenskapligt orienterad reselitteraturforskning.

Avhandlingen är indelad i två delar, en teoretisk och en empirisk. Indelningen förefaller något mekanisk, vilket inte så mycket påverkar substansen som stilen. Författarens strävan är att genom en holistiskt undersökning belysa briterernas "Scandinavian sporting tour". Sillanpää rör sig i såväl realhistorien som litteratur-, symbol-, och känslöhistorien. Hon undersöker reseförhållanden, logimöjligheter, kontaktnätverk och hela detta turistfenomens inverkan på den skandinaviska mottagarregionen. Det man under ett samlande begrepp kunde kalla mentala bilder undersöks genom reseberättelser, resehandböcker, tidskriftsartiklar och annan litteratur. Liksom Davies ser Sillanpää vikten av att förstå varifrån resenärerna kom, vilken världsbild som fick dem att vilja jaga och fiska i den norsk-svenska vildmarken. Hennes mål är att beskriva ett turistfenomen i sin helhet, uppenbart för att gagna dagens

stävanden att förstå olika mekanismer inom turismnäringen. Som sådan fyller avhandlingen mer än väl sin funktion.

Sillanpää indelar den brittiska sportturismen i Skandinavien i tre perioder. Den inledande perioden av upptäckt och kartläggning utmärks av 1830- och 1840-talets pionjärer som den redan bekante Llewellyn Lloyd. Sedan följer åren 1850–1880, en tid av expansion och de "gamla upptäckarnas" revirmarkering. Den sista perioden före det stora kriget markeras av en indelning mellan turister och betitlade resenärer. De brittiska sportresenärernas agerande ses som en följd av en specifik brittisk resekultur som uppstått under 1700-talets Grand Tour-epok och levt vidare som en del av den imperialistiska identiteten. Det viktorska Englands Skottland-vurm och det därtillhörande jaktmodet sätts på ett intressant sätt i förhållande till engelska Skandinavienresenärer. Läsaren förstår varför man i trakten av Tröndelagen och Jämtland hittar jaktvillor och stugor med namn som "Engelskbygningen", "Admiral's House" och "Villa Skottland".

Författaren rekonstruerar den bild som de brittiska gentleman-sportresenärerna hade av sitt skandinaviska resemål. För dem representerade de norsksvenska jaktområdena ett andra Skottland. Lokalbefolkningen ansågs sympatisk och var lätt att inlemma i en ossianskt inspirerad vikingaromantik. I takt med att de skotska hedarna blev allt populärare kom Skandinavien att bli ett alternativ, som enligt författaren t.o.m. sågs som ett slags andra hem (och alltså inte som en främmande ort med en främmande kultur). De skandinaviska jaktområdena blev ett område där man kunde förverkliga ett aristokratiskt och "manligt" friluftsliv på betryggande avstånd från hemlandets moderna livsformer och sociala konflikter. "The Scandinavian Sporting Tour" skapades i hög grad på ett mentalt plan. Denna speciella sportturism formades av en komplex sammanvävning av faktiska förhållanden och mentala bilder, och utgjorde en socialt acceptabel och eftersträvd resepraktik för en specifik grupp, dvs. brittiska sportturister.

De olika kontexterna som influerade resenärerna beskriver Sillanpää med ett brett perspektiv. Författaren berör i det inledande teoriavsnittet turism, reselitteratur, mentala föreställningar och allmänna litterära strömningar. Det breda perspektivet medför ställvis en viss ytlighet. Läsaren får en känsla av att författaren velat få med allt material och alla idéer hon stött på under arbetets lopp. I och för sig motiverade kommentarer kring resebegreppets uppkomst eller romantikens inflytande på den västerländska människans landskapsuppfattning, blir ibland något tunna och därtill upprepas samma argument och påpekanden ofta.

I rekonstruktionen av den mentala bilden av de skandinaviska jaktområdena hänvisar Sillanpää till reseberättelser skrivna av de brittiska gentleman-sportturisterna. Den litteraturanalys som utlovas i teoridelen utförs inte i den skala och med det djup som varit möjligt, vilket är tråkigt eftersom författaren uttryckligen påpekar behovet av att analysera turistfenomen ur ett kulturhistoriskt kontextualiserande perspektiv. Den teoretiska utgångspunkten för

geografisk imagologi bör trots allt basera sig på forskarens "motläsning" av aktörernas texter. Här kunde författaren mera ha använt sig av kulturgeografins litteraturvetenskapligt inspirerade dekonstruktionsmetoder för att beskriva skapandet av en litterär plats.

Sillanpääs bok är dock främst ett bidrag till turismforskningen, och det är mot den bakgrunden författaren utvecklar sitt resonemang. Det är uppenbart att den här typen av undersökningar har mycket att ge både reseforskningen och den lokalhistoriska forskningen. De teoretiska ambitionerna resulterar också i många goda resonemang i texten, och som helhet är verket ett resultat av ett gediget forskningsarbete. Författaren tar läsaren på en intressant färd till 1800-talets turismkultur där speciellt elitens lyxkonsumtion av jakt och fiske beskrivs och illustreras med fina bilder som hjälper läsaren att leva sig in i tidens atmosfär.

Peter Stadius

Tysk Nordenforskning

Annelore Engel-Braunschmidt, Gerhard Fouquet, Wiebke von Hinden, Inken Schmidt (red.), *Ultima Thule: Bilder des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart*, Imaginatio borealis: Bilder des Nordens 1, 212 s. Peter Lang, Frankfurt a.M. et al. 2001.

Regina Hartmann, *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung unterwegs in Skandinavien. Die Verständigung über den "Norden" im Konstruktionsprozeß ihrer Berichte*, Texte und Untersuchungen zur Germanistik und Skandinavistik 44, 348 s. Peter Lang, Frankfurt a.M. et al. 2000.

Hur konstrueras bilden av det nordiska utanför Norden? De två föreliggande böckerna – en artikelsamling och en monografi – presenterar två olika perspektiv på den här frågan. Båda ger goda exempel på hur identitetsaspekter behandlas i den tyskspråkiga Nordenforskningen. Konstruktionen av stereotyper och identiteter har under de senaste åren upplevt ett ständigt växande intresse med de kanske viktigaste impulserna från ett flertal projekt vid Berlins Nordeuropa-Institut. Allt sedan utställningen *Die Wahlverwandschaft Skandinavien und Deutschland 1800 bis 1914* ("Valfrändskap" mellan Skandinavien och Tyskland) i Berlin 1997 och i Oslo 1998, har den ödesgemenskap av auto- och heterostereotyper i nordisk-germansk identitetskonstruktion blivit ett viktigt ämne i ett stort antal undersökningar. I dessa fall är blicken på Norden således främst anlagd söderifrån.

Ultima Thule är det första resultatet av ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt vid Kiels universitet med namnet *Imaginatio borealis. Perzeption, Rezeption und Konstruktion des Nordens*. Antologin har sitt ursprung i en gästföreläsningsserie vars uppgift var att inledningsvis kartlägga tematiken och teoretisk-metodologiska aspekter. Bidragen täcker en lång tidsperiod av föreställningar om Norden. Antikens Grekland och den romerska kulturkretsen behandlas liksom det trettioåriga krigets roll för Nordenbildningen samt dagens användning av klichéer om Sverige i IKEAs marknadsföring. Författarna kommer från olika discipliner som historia, litteraturvetenskap, romanistik och klassisk filologi. Bara få har en ursprungligen nordisk orientering, vilket är en klar fördel då det valda perspektivet är utomnordisk. Med sin breda tematisk spännvidd motsvarar boken säkert de på en introduktionsvolym ställda förväntningarna.

De tre första texterna kretsar kring antikens och medeltidens bilder av Norden. Fastän Tacitus' *Germania* eller Homeros *Odyssén* har behandlats upprepade gånger, kommer boken här med nya aspekter. Särskilt inspirerande är *Lutz Kappels* tolkning av *Odysséns* och *Apollonmytens* föreställningar om nordlighet; en *nordlighet* som inte är konkret i geografisk mening. Det handlar mer om Norden som tanke inom en mytologisk geografi, där nordlighet kunde stå för ljus, fred och skönhet, men också för brutalitet och död. En annan dimension omfattar myten om det nordliga paradiset, om nordpolen som Guds heliga säte, men återigen är det inte frågan om ett konkret ställe, utan om en symboliskt laddad föreställning. De här texterna är fruktbara eftersom de frigör sig från idén att även konstruerade bilder av Norden alltid måste referera till de nuvarande nordiska ländernas geografiska område. Men perceptioner av nordlighet måste inte nödvändigtvis syfta på ett känt nordiskt land över huvudtaget, och följaktligen är det svårt att skilja Nordenbilder från "nordlighetsbilder". Insikten att just den här tvetydigheten och de flytande gränserna mellan flera sådana föreställningar redan har funnits tidigt kan bidra till en *longue durée* -analys av Nordenbilder som konstruerats söderifrån.

Antologin behandlar inte heltäckande alla tidsperioder. Vid sidan av antiken och den senmoderna tiden uppmärksammas också den tidigmoderna epoken. *Olaf Mörkes* bidrag om instrumentaliseringen av Nordenbilder i det trettioåriga kriget tar fasta på ett intressant tema, då han för vidare nyare ansatser kring Sveriges inträde i kriget. Detta görs i ljuset av de ideologiska medel som användes dels för att legitimera krigsföringen och dels för att i nordlighetens namn åstadkomma en positiv inställning till Gustav II Adolfs person och planer i Tyskland. Under senare tid är det främst forskaren *Johannes Burkhardt* som har breddat tolkningen av dessa händelser från de klassiska politiska, konfessionella och handelspolitiska argumenten. I ljuset av detta blandar Mörke alltför mycket redan bekanta politisk-historiska och krigshistoriska fakta. Han nöjer sig inte med en deskriptiv skildring av *Ereignisgeschichte* (händelsehistorien), utan är speciellt intresserad av stater-

nas inbördes maktkamp och den politiska ordningen i Europa. Detta berör han på bekostnad av en djupare analys av Sverige- respektive Nordenperceptionernas roll i propagandan. Författarens intentioner är anspråksfulla, men ändå återstår en känsla av att han kunde ha gjort mer utav detta rätt försummade forskningsfält.

I artiklarna som behandlar de senaste seklers litteratur och bildkonst framträder återigen nordligheten som ett centralt element. Särskilt lyckad är Silke Göttisch-Eltsens sammanfattande presentation av populära Nordenbilder på 1800- och 1900-talet. Hennes artikel presenterar mycket ny forskning och hon visar hur gamla de fortfarande bestående stereotypierna om Norden egentligen är. Carl Larssons Sverige är bekant sedan länge för allmänheten och IKEA kan utan större problem använda sig av deviser som "Sverige är midsommarnatt" i sin marknadsföring i Tyskland.

Uppenbarligen har föreläsningsseriens tidtabell påverkat texternas ordningsföljd, vilket har lett till att det mest grundläggande och teoretiska materialet finns i slutet av boken. Romanisten Bernhard Teuber har tagit som sin uppgift att inte bara skissera utan också genomtänkt beskriva grundvalarna till en "kulturens topografi" och en nordisk "imagologi". Relationerna mellan rum och kultur, föreställning och kultur samt föreställning och rum är kategorier som används för en teoretisk behandling av ämnet. Teuber kommer genom litterära exempel fram till att en *imaginatio borealis* ofta motsvarar en *abiectio borealis*. Enligt författaren kan man konstatera att den moderna kulturens imaginära topografi fattade ett större intresse för det nordliga vädersträcket, medan den kristna bibliska orienteringen tidigare främst hade varit östlig.

Om bokens bidrag bara står för Kielprojektets början, kan man förvänta ytterligare spännande forskningsresultat. En liten – fast inte tungt vägande – svaghet är kanske att de första tre texterna ligger ganska nära varann, även om de skiljer sig i fråga om de undersökta tidsperioderna och perspektiven. Ibland har antikens källor en jämförelsevis stark vikt och i texten om polarexpeditionerna finns ibland för mycket återgivande av källorna. Alla texter rör sig på en hög nivå, litar sällan på det bekanta och väljer analys i stället för deskription.

Regina Hartmanns bok har en helt annorlunda karaktär, vilket främst beror på att den är en klassisk forskarmonografi. Tematiskt hör hennes undersökning till reselitteraturforskningen; den undersökta textkorporus består av tyska reseskildringar respektive deras recensioner samt resehandböcker från slutet av 1700-talet fram till 1815. Efter att ha klargjort undersökningens utgångspunkter går hon systematiskt igenom materialet. Hon har valt bilder om de enstaka nordiska folken som strukturerande element. Det finns således respektive kapitel om Danmarksbild, Sverigebild, Norgebild och om samerna samt en sammanfattning. Hartmann kommenterar inte varför hon har valt att utelämna skildringar om Finland. Om två av de undersökta författarna – Johann Gottfried Seume och Leopold von Buch – om-

nämns kort att de bl.a. också besökte Sveriges östliga provinser. Bokens titel där hon använder ordet "Skandinavien" belyser detta tomrum.

Regina Hartmanns monografi fyller en lucka i forskningen. Materialet som hon har sammanställt har inte nämnvärt beaktats tidigare. Även metodisk-teoretiskt sett är utgångspunkterna på många sätt nyskapande i jämförelse med mycken tidigare forskning med snarlika teman. Hon tar upp en relativt ny tanke om reseskildringen som intertext och hon begagnar denna teori för att diskutera den Nordenbild som konstrueras i reseskildringarna. Denna intertextuella analys förväntas uppenbara sammanhang och motsägelser i den litterära kommunikationen; dessutom hjälper metoden att spåra upp Skandinavien-diskursen som en textuell konstitution av meningar och upptäcka kontroversernas, argumentationsmönstrens och stereotypernas funktionalitet.

Det är inte särskilt överraskande att även Hartmann konstaterar auto- och heterostereotypernas ömsesidiga inflytande. Säkert fungerar en del av skildringarna som projektioner av författarnas egen önskan och längtan, mest när obebodda inre landsdelar beskrivs. Ibland tillskrivs Norden i reserapporterna t.o.m. en frälsande funktion, som inte nödvändigtvis knutits till en viss landsdel eller vissa förhållanden i ett land (Danmark), utan ibland också till en nationell karaktär (Sverige). Men de tyska reseskildringarnas argumentationsmönster kan inte reduceras till referenser av Nordenmyter. Det har enligt Hartmann funnits klara förbindelser med realiteter, vilket hon belägger först och främst med det stoff som recensionstexterna ger.

Böckerna ger oerhört intressanta impulser för forskningen om konstruktionen av Nordenbilder och Norden som tankefigur. Deras innovativa karaktär grundar sig framför allt på exakt observation och djupgående och kreativ analys. Ofta ger nya perspektiv på redan bekant material ytterst stimulerande slutsatser.

Jan Stampehl

Hur skapades Norden?

Bernd Henningsen (red.), *Das Projekt Norden. Essays zur Konstruktion einer europäischen Region. Wahlverwandschaft – Der Norden und Deutschland. Essays zu einer europäischen Begegnungsgeschichte* Band 9, 122 s., Berlin Verlag, Berlin 2002.

Norden är ett specifikt geografiskt område där säregna, från andra regioner avvikande fenomen, seder och bruk råder. Å andra sidan finns det inte något Norden utan dess betraktare; regionen är en på varierande sätt uttänkt och

skapad modell. Det är kring dessa två teman som författarna i antologin *Das Projekt Norden* har skrivit sina artiklar. Vädersträcken har genom tiderna gett betydelsefulla riktlinjer för hur olika gemenskaper har definierats både substantiellt och geografiskt. Många olika platser och fenomen har förklarats genom sin nordlighet. I den stora berättelsen om Europa har man hänvisat till dess nordliga delar och de där befintliga staternas och samhällens särdrag. Norden i Europa är alltså ett genom vädersträcket definierat område. Eller så inte, vilket Bernd Henningsen påminner läsaren om i antologins förord: Nordens mytiska tradition är en del av de skandinaviska nationalstaternas grundverk som konstruerats för att legitimera deras existens. Således är Norden inte i första hand ett specifikt geografiskt begrepp utan främst ett ideologiskt begrepp.

Hendriette Kliemann delar stilfullt upp temat i en dels geografisk, dels kulturell begrepps värld då hon behandlar den tyska Norden-uppfattningen på 1700- och 1800-talet. Varken de på geografiska eller kulturella grunder skapade Nordenbilderna ger i sig en enhetlig och heltäckande bild av Norden, utan de kompletterar varandra. Således är det viktigt att undersöka båda delar. Kliemann visar detta då hon undersöker Göttingen-professorernas Norden-uppfattningar. Den tidens vetenskapliga forskning lyckades knappast utreda ett slutligt Nordenbegrepp, men lyckades däremot väcka många problematiserande frågor. Vid samma tidpunkt började man efter Wienkongressen använda även vädersträcken väst och öst för att definiera olika regioner i Europa. Det tidigare gängse vida Nordenbegrepp som innefattade de brittiska öarna och Ryssland, blev nu snävare och klarare definierat. Dock fann man ingen gemensam kultur för detta område, och många konstaterade att man inom "Norden" kunde finna samhällen som inte levde enligt "nordiska seder och bruk".

Således var och är det fortfarande svårt att definiera Norden som en egen helhet. Kanske en jämförelse med andra europeiska regioner kunde ge mera klarhet om de nordiska särdragen? Robert Wokler behandlar den sär eget nordiska varianten av upplysningen, och Mirosław Hroch jämför i sin tur Mellaneuropa med Norden. Båda hittar skillnader mellan Norden och resten av Europa. För Wokler innebär den nordiska upplysningen elitism och en avsaknad av en kritisk borgerlig offentlighet, men också kristen tolerans och gemenskap. Hroch i sin tur utvecklar ett långt resonemang om Mellaneuropas särdrag innan han mot slutet kommer in på Norden. Han lyfter fram det hierarkiska tänkandets svaga genomslagskraft och det faktum att det moderna borgerliga samhället i Norden skapades utan revolutioner. Hroch tar även upp den nordiska upplysningens relativa harmoni med kyrka och religion samt den elementära skolbildningens rotfasta tradition. Han ser tydligt dessa samtliga faktorer som kontraster mot Mellaneuropa. Nordens särdrag i en inomeuropeisk jämförelse liksom också dess naturliga tillhörighet till denna europeiska sfär blir klar för läsaren. I den avslutande artikeln söker Stig Strömholm Nordens europeiska tradition och rötter. Han

påminner läsaren om hur regionen sedan senmedeltiden genom den romerska rättstraditionen har hört till den europeiska kultursfären, den grekiskt-romerska kulturen och den kristna religionen. Men läsaren kan undra om Nordens eller Skandinaviens – två begrepp som åtminstone Strömholm blandar ihop något lättvindigt – särdrag faktiskt bara är allmänna europeiska traditioner som fått nordiska nyanser?

Skribenterna hänvisar förbluffande självklart till Nordens geografiska och geopolitiska position. Nordens säregenskaper ses ofta bero på dess perifera och t.o.m. isolerade läge, eller med Woklers ord på "lyckan och slumpen". Nordens isolering är dock relativ. Hroch påminner om hur de från kontinentala Europa sett åtskiljande vattnen samtidigt har varit en förenande faktor i den nordiska historien. Men har geografin en så betydande roll för samhällsutvecklingen? I frågan om Norden är det alltför lätt att förklara olika fenomen med regionens "avlägsenhet".

Det förefaller problematiskt att likställa dels de geografiska, dels de samhällseliga Norden-definitionerna. Då man inom geografin strävar efter att beskriva "hela området" som en uniform enhet, kan en betraktelse av samhällsutvecklingen inom Norden ge upphov till inskränkningar och parenteser. Wokler skriver exempelvis om Norden som den "tredje vägen", dvs. i snäv mening ett alternativ mellan öst och väst i det kalla krigets kontext. Han strävar inte nödvändigtvis efter att bedöma huruvida en sådan modell verkligen existerade, utan utgår främst från olika teoretiska möjligheter. I undersökningen av ett fenomen som detta har dock de geografiska aspekterna en vägande betydelse. De förklarar inte allting och det är heller inte klart att hela regionen fungerat enligt detta mönster.

Således kan vi återgå till Hennigsens påpekande om Nordenbegreppet som ett ideologiskt bygge. Peter Stadius skriver om Norden-uppfattningarna i södra Europa. Då är det uttryckligen frågan om en konstruktion, såväl i vetenskapliga definitionsförsök som i resenärers beskrivningar. Plötsligt ställs Woklers, Hrochs och Strömholms bidrag i förhållande till de av Stadius presenterade spanska skribenter, som sedan 1600-talet har försökt skapa en Nordenbild. Under sekulens lopp har tre från varandra avvikande beskrivningsmodeller utkristalliserats. Stadius resonemang är ett gott exempel på hur föreställningarna har förändrats under sekulens lopp. Här redogör för hur Nordenbilderna har formats och omformats, och påvisar hur många olika saker som förståtts med ett och samma begrepp utan att man direkt hänvisat till en definierad geografisk enhet. Detta visar tydligt hur felaktigt det är att applicera en (vilket görs i förordet) *longue durée*-tolkning för att beskriva ett ideologiskt begrepp. Egentligen är det frågan om uppfattningar i konstant, om än långsam, förändring. Som sådana har de inte så mycket att göra med det braudelska begreppets geografiska utgångspunkt.

Das Projekt Norden tar på ett påtagligt sätt upp essensen i temat Norden; begreppet är svårt att definiera och det uppvisar tydliga drag av mental konstruktion. Nordendefinitionens geografiska utgångspunkt och samhällsana-

lytiska substans blandas lätt ihop till en svårhanterbar massa och det blir svårt att med klarhet se hur "Norden" som en strikt enhet skall avgränsas.

Jyrki Hakapää

Island – det främmande landet

Sumarliði Ísleifsson, *Island framandi land. Mál og menning*, 241 s. Reykjavík 1996.

Boken *Island framandi land* (Island ett främmande land) är skriven av den isländske historikern Sumarliði Ísleifsson. Han har förutom vid hemuniversitetet studerat vid universiteten i Århus och Köpenhamn, men är nu åter verksam bl.a. vid Islands universitet. I hans tidigare litterära och vetenskapliga produktion kan man märka två huvudinriktningar: industrihistoria och Islandsskildringar. Bland författarens tidigare publikationer kan nämnas böckerna *Eldur í afli* (1987) och *Frá steðja til stafns* (1994) som båda har industrihistorisk inriktning.

Island framandi land bygger ursprungligen på en av Ísleifssons tidigare uppsatser från Köpenhamns universitet. Uppsatsen bär titeln *Island, set og gengivet med udenlandske øyne* och handlar om 1700- och 1800-talen, medan boken helt naturligt behandlar ett betydligt större tidsomfång. Boken tar sin början redan i den romerske historikern Gajus Plinius skrifter, och slutar med det sena 1800-talets många Islandsbeskrivningar. Tyngdpunkten ligger dock på perioden 1500–1900.

Författarens syfte är att undersöka på vilket sätt islänningar har skildrats i Västeuropa genom tiderna, hur landet och folket har framställts i målningar och på kartor, och hur dessa föreställningar har förändrats i stora drag. Boken är uppdelad på sex huvudkapitel förutom inledning, slutsatser och engelsk sammanfattning. I den ingår också ett register med namn på alla behandlade Islandsskildrare.

Merparten av boken ägnas åt att återge Islandsskildringar i kronologisk ordning, med strödda inslag av idéhistoriska kopplingar från författarens sida. Det första huvudkapitlet, som är mer summariskt än de följande, behandlar tiden fram till 1500-talet. Ísleifsson tar upp den äldsta antika och medeltida historieskrivningen av Plinius, samt de irländska munkarna Beda Venerabilis och Dicuil (verksamma under 700- och 800-talen) som behandlar bl.a. den nordligt belägna och mytomspunna ön Thule. Det var dock först under slutet av medeltiden som namnet Thule kom att fästas vid Island, men som Ísleifsson påpekar, är de flesta numera överens om att det knappast var Island som avsågs. De första mer säkra Islandsbeskrivningarna är enligt författaren från 1000-

och 1100-talen, och är nedtecknade av den danske historiken Saxo Grammaticus (d. 1208) och den tyske biskopen Adam av Bremen (d. 1085).

Från och med bokens andra huvudkapitel som behandlar tiden från 1500-talet och framåt, blir Ísleifsson betydligt mera utförlig och detaljrik. Han sätter också ställvis in den isländska historien i sitt sammanhang, samt ger orsaksförklaringar till Islandsskildringarnas förändrade karaktär över tid, låt vara att orsaksförklaringarna inte bjuder på några direkta överraskningar. Vi får bl.a. veta att renässansens vetenskapliga och geografiska upptäckter ledde till att de mytologiskt färgade beskrivningarna av under och mirakel minskade, utan att dock helt försvinna. Boktryckarkonsten gjorde att spridningen av skriftspråket fick ett kraftigt uppsving, samtidigt som tidsandan gjorde att efterfrågan på geografisk och historisk litteratur ökade. Ofta byggde dock dessa beskrivningar för Islands del på äldre skrifter, särskilt Saxo Grammaticus verk. Vid denna tid uppmärksammade man också på Island att utlänningars intresse för landet främst riktades mot vulkanen Hekla, som de själva inte fann värdig denna exklusiva uppmärksamhet. Detta ledde till att bl.a. Árgrímur Jónsson (d. 1640) författade en försvarsskrift som kom att få stort inflytande på senare berättelser om Island.

I mitten av 1700-talet härskade ännu medeltida föreställningar, och någon verklig förändring i Islandsskildringarna skedde enligt Ísleifsson inte förrän efter andra hälften av seklet. Upplysningstiden som med kraft hävdade förnuftets herravälde över känslan och sökte de rationella förklaringarna och reglerna bakom alla hemligheter, betraktade den vilda naturen som uttryck för "det allsmäktigas vrede" och "det ondas hemvist". Denna uppfattning ledde enligt Ísleifsson till att den isländska otämjda naturen lämnade mycket i övrigt att önska för upplysningsmännen. På Island fanns ju inte ens skog som kunde ge timmer i nyttans namn!

Allt efter romantikens genombrott fördes man emellertid längre från upplysningens klassiska ideal om regler och kontroll. Under romantiken hänfördes man istället av landskap med höga berg och djupa dalar, snö och väldiga vattenfall som påminde om människans litenhet. Edmund Burkes begrepp "det sublima" som betecknade det oerhörda i naturen blev nu enligt Ísleifsson en vanlig beskrivning av den isländska vilda, otyglade och exotiska naturen. Även Montesquieus klimatlära, som hävdade klimatets inflytande på folkets seder och politiska åskådningar, gjorde att åsikten om det nordliga som frihetens vagga blev allt vanligare. Självfallet tillskriver Ísleifsson även Rousseaus tankar om "natur före kultur" en viktig betydelse för att de primitiva folken i norr fick förhöjd status under romantiken.

Från ca 1750 ökade antalet utländska resenärer på Island eftersom förutsättningarna för att resa avsevärt hade förbättrats i och med framstegen på teknikens och kommunikationernas område. I takt med att reseöjligheterna förbättrades ökade även efterfrågan på reseberättelser. Fram till denna tid hade få Islandsbeskrivningar nedtecknats av dem som själva besökt landet påpekar Ísleifsson. I slutet av 1700-talet sändes ett flertal expeditioner till Is-

land, och samtidigt antog berättelserna om landet en mera vetenskaplig karaktär. Bl.a. sändes de två islänningarna Eggert Ólafsson och Bjarni Pálsson till Island från Danmark för att undersöka landet noggrant och objektivt. Under sin vistelse blev islänningarna de första som besteg den omtalade Hekla, och i vetenskaplig anda mätte de även Geysirs stråle.

Efter 1830 kom antalet Islandsresenärer att öka ytterligare. De populäraste resmälen verkar, precis som i våra dagar, ha varit Hekla, Krísuvík, Þingvellir, Mývatn, och inte minst Geysir, som åtnjöt en tillsynes omärtligen popularitet. Ísleifsson berättar att Ebenezer Henderson som vistades på Island under åren 1814–15, lär ha fallit på knä framför Geysir och inte kunnat röra sig på en kvart, full av beundran för gejserns utbrott som han såg som ett tecken på naturens allsmåktige skapares kraft. Under denna tid fick Island också celebrert besök; Danmarks kronprins Frederik (senare Frederik III) hade inte skött sin förlovning som sig borde, och som läxa skickades han på denna svåra resa. Därmed blev han den förste av Danmarks (blivande) konungar att bestiga isländsk mark.

Ísleifssons historiebok är, liksom de flesta sådana, till största delen en historia om män. Orsakerna till det ska jag inte beröra här, men Ísleifsson drar här ändå sitt strå till stacken för att råda bot på denna könsmässiga ensidighet. Han glömmer nämligen inte berätta att Island år 1845 glädjande nog fick besök av ytterligare en pionjär; Ida Pfeiffer var den första kvinnan som ensam vågade sig på en färd till Island, och Ísleifsson berättar någorlunda utförligt om hennes resa. Bl.a. får vi veta att hon förutom att studera folkets levnadsvanor även företog sig att vandra på Hekla.

I och med att medelklassen växte under andra hälften av 1800-talet, kom turism i modern bemärkelse igång. Tidigare hade resandet varit mycket kostsamt och därför enbart förbehållet välbeställda adelsmän, men i och med att kommunikationerna förbättrades kunde allt flera resa, till allt överkomligare priser. Man började ge ut resehandböcker, och den första resebyrån såg dagens ljus. Under denna tid blev Island för första gången känt som turistland. Resmälen verkar dock vara desamma som tidigare; enligt Ísleifsson fascinerades man av hästarna, vattenfallen, de varma källorna, jöklarna, samt det speciella isländska ljuset, midnattssolen och norrskenet. I slutet av 1800-talet tycker sig Ísleifsson emellertid kunna skönja en viss besvikelse; man hade nu upptäckt att det även på andra ställen på jorden fanns varma källor och vulkaner, och att dessa kanske till och med var bättre än de isländska. Dessutom hade Geysirs kraft börjat avta, och den hade inte sina utbrott lika ofta som förut. Visserligen kunde den mindre gejsern Strokkur även då skänka en liten tröst. I våra dagar är det ju just denna källa som är känd som "Geysir" efter-
som den riktiga, stora Geysir inte längre är aktiv över huvudtaget.

Under 1800-talet kom Island även att bli ett minnenas land där den nordiska och germanska kulturen hade "bevarats" i en ursprunglig form. I nationalistisk anda lyfte man fram den guldålder som hade varat till dess att Island förlorade sin självständighet till Norge på 1200-talet. Under 1800-talet lock-

ades ett antal "historiepilgrimer" till landet för att se Snorres Reykholt, Grettes hemplatser på Västfjordarna och Gunnar på Lidarändes hemställe på sydlandet. Sist men inte minst ville man minnas forna tiders storhet och känna historiens vingslag på þingvellir, där kristnandet avgjordes och de isländska sagornas storheter drabbade samman.

Avslutningsvis menar Ísleifsson att bilden av Island och islänningarna som unika har skapats både av islänningarna själva och av utlänningar, men i synnerhet av de senare. Han menar dock att islänningarna alltmör har gjort denna bild till sin egen, när den nationella självkänslan stärktes i och med självständighetskampens tilltagande kraft på 1900-talet.

Det är en mycket vacker bok som Sumarliði Ísleifsson skrivit om sitt hemland. Den är rikt illustrerad med målningar och kartor, och bakom ligger ett gediget arbete med mycken omsorgsfull läsning av gamla källor. Boken är också ett viktigt dokument till Islands historia; Ísleifsson ger utförliga beskrivningar av en stor mängd Islandsskildringar. En stor del av boken känns dock mest just som en beskrivning. Riktigt intressant blir den i de avsnitt där Ísleifsson använder sin egen historiska kunskap genom att analysera och kommentera beskrivningarna och sätta dem i ett idéhistoriskt sammanhang. Han ger också uttryck för en idéhistorisk ansats i bokens inledning, och jag, som icke-islänning, hade gärna sett att dessa avsnitt av tolkning och analys hade varit mera frekventa. För även om orsaksförklaringarna, som jag tidigare nämnde, knappast är särskilt nydanande, gör de hela berättelsen mera pregnant, analytisk och intressant. Boken är skriven med mycket kärlek, men detta hindrar inte Ísleifsson från att på ett förtjänstfullt sätt hålla distans och ge klarsynta och objektiva kommentarer till historien. Men jag anar samtidigt att jag hade uppskattat beskrivningarna mer om jag hade varit islänning, och det måste framför allt vara för sina landsmän som Ísleifsson skrivit boken eftersom den är skriven på isländska, även om den har en sammanfattning på engelska. Sammantaget ger detta intrycket att boken, trots att den har vetenskaplig notapparatur, inte endast är riktad till fackmän. Mottagare torde till stor del vara en historieintresserad allmänhet, företrädesvis en isländsk sådan.

Det är också något bekant över beskrivningarna av islänningarna som primitiva men kultiverade bärare av ett förlorat germanskt kulturarv, samt över berättelserna om landets storslagna, mystiska och unika natur, närheten till sagolitteraturen och historien. Man nickar igenkännande och tänker på den information om Island som ges i dagens media och resebroschyrer. Jag tror inte heller att det är alltför djärvt att säga att det faktiskt finns en god del människor i vår upplysta tid som tror att Island på 2000-talet i stort ser ut som det gör i filmen *Korpen flyger* (*Hrafninn flýgur* 1984). Detta är också egentligen Ísleifssons slutsats; han menar att islänningarna liksom andra avlägsna folk har beskrivits som primitiva men kultiverade, begåvade vildmän på avlägsen plats. Han menar att det i detta budskap döljer sig en önskan om något bättre i det dagliga livets verklighet. Kanske är det också detta budskap som Ísleifsson sammanfattat i bokens titel: *Island framandi land?* Ordagrant

betyder titeln "Island främmande land", och till att börja med återspeglar den naturligtvis bokens syfte att undersöka Islandsbeskrivningar i Västeuropa, dvs. med "udenlandske øyne". Men titeln uttrycker även att Island skulle vara ett "främmande land" i en mera bildlig bemärkelse, där ordet *framandi*, förutom att beteckna ett rumsligt, politiskt och geografiskt avstånd, även betyder närmast "okänt".

Susanne Rudholm

Resor under sju sekler

Hanna Hodacs & Åsa Karlsson (red.), *Från Karakorum till Siljan. Resor under sju sekler*, 288 s. Historisk Media, Lund 2000.

Från Karakorum till Siljan är en tematiskt sett bred antologi författad av historiker med anknytning till historiska institutionen vid Uppsala universitet. Artiklarna i boken behandlar resor och reselitteratur ur olika synvinklar under tidsperioden 1200–1800. Tyngdpunkten ligger på de tre senaste seklen och regionalt rör sig artiklarna på tre kontinenter. Gemensamt för artiklarna är en strävan att studera resorna och reselitteraturen i ett bredare historiskt sammanhang och inte endast som enskilda företeelser. *Från Karakorum till Siljan* ger en blick på aktuella synvinklar och frågeställningar inom reseforskningen hos en yngre generation historiker i Sverige.

Äldre reselitteratur, som för dagens läsare ofta kan framstå som ålderdomlig och t.o.m. tråkig, ger en hel del intressant information då man ställer de rätta frågorna. Teman som skribenterna i antologin tar upp är människors världsbild och syn på "andra" kulturer, själva resekulturen och resornas motiv samt problemen och möjligheterna för reselitteraturen som historisk källa. Dessa teman behandlas genom analyser av reseberättelser som i allmänhet ansetts vara opålitliga källor. Problemen med användningen av reselitteratur är något som diskuteras i flera av artiklarna, men i samma grad poängterar skribenterna de möjligheter som reselitteraturen erbjuder.

Ola Winberg har i sin artikel om den europeiska resan under 1600-talet gjort just detta på ett förträffligt sätt. Med utgångspunkt i Mårten Törnhielms och vissa andra samtida resenärers skildringar redogör han för den apodemiska resetraditionen. Den apodemiska resetraditionen grundade sig på en egen litterär genre, *ars apodemica*. De apodemiska litterära verken bestod inte av reseberättelser, utan de berättade för läsaren hur man skulle resa och på vilket sätt man skulle skriva om sin resa. De var ett slags metodböcker för resandet. Winberg visar att Mårten Törnhielm hörde till den apodemiska traditionen, även om han inte strikt följde alla apodemikens regler.

Speciellt intressant är att man tidigare har karakteriserat Törnhielms och andra samtida resenärers reseskildringar som en aning torra beskrivningar med endast ringa litterärt värde. Resorna och deras syften har dock setts som väldigt ambitiösa. Att skildringarna verkar torra och resorna ambitiösa ur dagens synvinkel har att göra med den apodemiska traditionen som betonade nyttan av resorna, till skillnad från tidigare resepraktiker som uppfattades som ovetenskapliga. Man skulle inhämta kunskap genom egna iakttagelser och sprida kunskapen genom anteckningar som eventuellt publicerades i någon form. Man beskrev det som kunde anses var kunskapsmässigt nyttigt. Att den apodemiska traditionen syns starkt även hos svenska resenärer under 1600-talet visar enligt Winberg att det svenska riket under denna tid var kulturellt starkt anknutet till det övriga Europa.

Ola Winbergs artikel är välskriven. Språket är utomordentligt och skrivsättet medryckande. Detta kan också sägas om resten av artiklarna i boken. En viss ojämnhet finns dock mellan artiklarna. De bildar en intressant helhet för läsaren, men de är skrivna med olika ambitionsnivåer. Åsa Karlssons och Hanna Hodacs artiklar tar i denna kortfattade artikelform del i en internationell diskussion och dess teorier, medan Leos Müllers artikel i första hand är en sammanfattning av nyare forskning rörande motiven bakom portugisernas upptäcktsresor. Han betonar en kontinuitet från reconquista och vill förklara upptäcktsresorna som försök att finna allierade i kriget mot morerna. Speciellt sökte man efter det mytiska Johannes Prästens rike. Tidigare har man enligt Müller lagt för stor vikt vid de ekonomiska motiven bakom resorna.

Johannes Prästens rike figurerade som en föreställning redan på 1200-talet hos munkarna Vilhelm av Rubruk och Johannes av Plano Carpini. De reste båda till Mongolriket och har lämnat efter sig varsin skildring genom vilka Henrik Höjer i sin artikel diskuterar förhållandet till invånarna i mongolernas rike och de politiska motiven bakom resorna. För Vilhelm av Rubruk var missionsverksamheten mera central, medan Johannes av Plano Carpini främst såg sig själv som en budbärare. En bayersk slavs världsbild under 1400-talet är temat för Dick Harrisons artikel. Slaven hette Johann Schiltberger och hans berättelse om sin inte helt frivilliga resa till områdena kring Svarta havet nedtecknades av en skrivare. Enligt Harrison är det inte av så stor betydelse för Schiltberger om han möter orientaler eller européer. Däremot finns det en mental skillnad mellan det kända och det okända. Man kan varken hos 1200-talets resande munkar eller 1400-talets bayerska slav påstå att förhållandet till det andra nått den stereotypiserande nivå som Edward W. Said beskriver i sin bok *Orientalism*.

Saids teori om orientalism spelar en roll i flera av artiklarna, men används utförligast av Åsa Karlsson då hon på ett mycket givande sätt behandlar ämnet i artikeln "Det kända och okända Orienten. Svenska resenärer i Osmanska riket under 1700-talet". De svenska resenärerna hade alla sina förväntningar om hur Orienten skulle se ut. De byggde sin bild på Bibeln, anti-

kens reseberättelser eller moderna europeiska motsvarigheter. Under resan använde de sig av ett europeiskt nätverk och bodde hos européer. Den bild som de förmedlade av Orienten förstärktes i diskussionen européer emellan och var densamma som de tidigare läst om. Man betraktade Orienten som motsatsen till det man ansåg Europa vara. Karlsson kallar det ett förspel till den orientalism som Said redogör för. Enligt henne är dessa tendenser starkare vid slutet av seklet än i dess början. Detta är på ett sätt ganska logiskt då Said ser en viktig punkt för orientalismen i Napoleons krigståg till Egypten. Man kan möjligen också finna ett slags brytningsskede i resandet någonstans under 1700-talet. I slutet av århundradet var resenärerna oftare vetenskapsmän med syfte att kartlägga världen, medan resorna tidigare företogs till de bibliska platserna eller till ställen som redan antika auktoriteter besökt. Som en bakgrundsorsak låg givetvis den tekniska utvecklingen och det faktum att resandet blivit möjligt för en större mängd människor.

Både Suids tankar om orientalism och den apodemiska resetraditionen är närvarande i nästan samtliga av bokens artiklar. Upprepningar har ändå undvikits genom att de diskuteras utförligt endast i Karlssons och Winbergs artiklar. Dock kunde vissa resenärers förhållande till speciellt den apodemiska traditionen ha diskuterats utförligare. Många gånger konstateras det att den apodemiska traditionen finns i bakgrunden då man läser en resenärs skildring, men samtidigt låter man bli att diskutera saken vidare.

Reinhold Rucker Angersteins resa genom södra Nederländerna år 1755, behandlad av Anders Florén, samt Henry Smeathmans vistelse i Sierra Leone på 1770-talet, skildrad av Kristina Kindmark och György Nováky, har båda den apodemiska resetraditionen i bakgrunden, men resenärerna bryter också mot apodemikens regler. För Angerstein, som bar ansvaret för grövre manufaktursmide i Sverige, utgjorde beskrivandet av fabriker och produktionen av diverse varor det centrala i skildringen. Hans resor bland manufakturerna har gett Florén anledning att kalla honom en förindustriell spion. Spionaget var under 1700-talets senare hälft varken svårt eller lönsamt. Angerstein fick se och beskriva produktionen i olika delar av Nederländerna, men så länge han inte kunde värva de hantverkare som innehade kunskapen, kunde inte tillverkningsmekaniken kopieras till Sverige. Kunskapen fanns inte på papperet, utan låg hos människorna. Om Angersteins resa hade att göra med kommersiella intressen, representerar Henry Smeathman det vetenskapliga resandet som blev vanligare i slutet av 1700-talet. Man kartlade världen genom vetenskaplig forskning, i Smeathmans fall främst entomologin. Dock representerade han ur sin synpunkt inte bara vetenskapen, utan också Europa, kristendomen, den civiliserade världen och ett betecknande gentleman. Hans syn på befolkningen i Sierra Leone bör förstås utifrån hans syn på sig själv och det han ansåg sig representera. Detta gör Kindmark och Nováky på ett lyckat sätt, trots att texten ställvis får en aning moraliserande ton. Ur Smeathmans beskrivningar framgår att han ansåg att befolkningen i området civilisationsmässigt befann sig på ett lägre

stadium än européerna, men att man trots det med gott inflytande från Europa kunde göra något åt saken. Han framställde också en plan för en kolonialisering av Sierra Leone i just detta civiliserande syfte. Planen verkställdes senare med tämligen dåliga resultat.

Bokens två sista artiklar (artiklarna är uppställda kronologiskt) berör 1800-talets Sverige ur två olika synvinklar. Hanna Hodacs behandlar engelska resenärers uppfattning av Sverige, medan *M a r i k a H e v o s m a a* undersöker resenärer med icke-vetenskapliga syften för sina resor och deras syn på naturen. En del av resenärerna som Hevosmaa behandlar romantiserar naturen som de reser i. Syftet med resorna är också ofta att upptäcka naturen. Dalarna beskrivs exempelvis som ett landskap med speciell betydelse i en nordisk kontext. Att Dalarna i dag ses som ett typiskt svenskt landskap har en koppling till detta. Hodacs behandlar samma tidsperiod och region, men olika resenärer och framförallt olika frågor. Hon studerar beskrivningen av Sverige hos brittiska vetenskapliga resenärer som ofta reste igenom hela Skandinavien och eventuellt fortsatte till Ryssland. För resenärerna utgjorde Storbritannien utgångspunkten för resan. Iakttagelserna i Sverige speglades mot förhållandena i det industrialiserade Storbritannien, och sågs som ett land som representerade ett lägre stadium i utvecklingen. Även om man i allmänhet under samma tid byggde upp det europeiska gentemot Orienten, Afrika eller nya världen, skilde man också på regioner inom Europa. Sverige blev t.ex. utvecklingsmässigt jämfört med Kina, vilket inte helt oväntat ledde till svenska motargument. Resenärerna eller snarare deras skrifter, som analyseras av Hodacs, bidrog till en diskussion i hemlandet. Man använde sig av nya politiska och ekonomiska teorier för att analysera Sverige. Utgångspunkten låg dock hela tiden i hemlandet och det svenska förstods som något som skilde sig från Storbritannien. En viss likhet med det orientalistiska synsättet är uppenbar. Både Hevosmaa och Hodacs ser även inflytande från den apodemiska traditionen, men påpekar att en mer romantisk tradition börjat ta över.

Från Karakorum till Siljan är inget heltäckande översiktsverk om resan i historien – det är inte heller dess avsikt. Boken består av enskilda studier som är lättförståeliga och ger riktlinjer om hur resekulturen har förändrats genom tiderna. Genom resorna behandlas flera idé- och kulturhistoriska frågor och genomgående påpekas det att reseskildringarna avslöjar minst lika mycket om resenärens världsbild som om rese målet i fråga. För artiklarna i boken är både resan och resenärens världsbild av intresse. Bokens underrubrik *Resor under sju sekler* kan därför ses som en reduktion. Men begreppet resa används dock som något mer än bara en geografisk förflyttning, den innehåller också många av de kulturella element som skribenterna undersökt. Antologin är i sin helhet en lyckad blandning av lättillgänglig och metodologiskt aktuell historieforskning. Hos läsaren väcks många nya frågor som förhoppningsvis besvaras av ny forskning på området.

Jani Marjanen

FRÅN FÄLTET

Vardagsliv och upplevelseresor vid Polcirkeln

Projektet *Gränsdragningar och växelverkan på Nordkalotten från 1700-talet till 1930-talet (Rajankäynnin ja vuorovaikutus pohjoiskalotilla 1700-luvulta 1930-luvulle)* som finansieras av Forskningsrådet för kultur och samhälle vid Finlands Akademi inleddes i augusti 2001. Projektet är treårigt och leds av docenten i historia vid Helsingfors universitet Maria Lähteenmäki. Förutom projektledaren medverkar doktoranderna fil. mag. Päivi Pihlaja och fil. mag. Jarmo Ailio, bägge från historiska institutionen vid Helsingfors universitet, där även projektet har sin hemvist.

Maria Lähteenmäki forskar i ämnet "Historia, kultur, identitet. Gränsdragningar och växelverkan på Nordkalotten 1809-65". Undersökningens syfte är att presentera och analysera den tidiga autonomins historia ur ett finsk-lappländskt och Nordkalottperspektiv. Undersökningen omfattar dels de konkreta gränsförhandlingar i norr som fördes mellan Sverige, Ryssland och Norge efter år 1809, dels gränsdragningens sociala och kulturella verkningar. Speciell uppmärksamhet kommer att fästas vid kontakterna över de nya gränserna. Undersökningen är i första hand socialhistoriskt.

Päivi Pihlajas tema är "Norr som bild och föreställning under 1700-talet". Syftet med denna idéhistoriska undersökning är att analysera kunskapen och bilden av det nordliga Europa i upplysningens litterära offentlighet. Denna analys kommer främst att fokusera på de svensk-franska kontaktnätverken inom den empiriska naturvetenskapen. Dessa undersöks i ljuset av tidens uppfattningar om olika folk, historia och civilisation. De allra nordligaste delarna var närapå de enda områdena inom Europa där man fortfarande vid denna tid kunde göra någon form av upptäcktsresor. Upplysningstidens intresse för reselitteratur och avlägsna områden kan även skönjas i de uppgifter som nedtecknades om Nordkalotten. Undersökningen täcker perioden från den initierande svenska vetenskapliga Lapplandsentusiasmen under tidigt 1700-tal ända fram till seklets slut.

Jarmo Ailios undersökning behandlar den finska statens lantbrukspolitik i Lappland. Jämförelseobjektet i undersökningen är motsvarande åtgärder i det svenska Lappland. Tidsperioden som undersöks sträcker sig från 1860-talet fram till andra världskriget. Den period som sammanfaller med andra hälften av autonomins tid i Finland, undersöks främst genom olika krisperioder, såsom 1860-talets hungerkris och nödåren under tidigt 1890-tal samt åren 1902 och 1917. Självständighetstiden behandlas med speciell hänsyn

till statens gränsmarkspolitik, och diskussionen om en förflyttning av jordbrukets lönsamhetsgräns, den s.k. nollinjen längre norrut. Inom lantbruket undersöks också förändringarna inom renskötsel, skogsbruk och fiske samt uppkomsten av en specifik lappländsk blandhushållning. Mera information finns på adressen: <http://www.helsinki.fi/hum/hist/pohjoiskallotti/kotisivut>.

Maria Lähteenmäki

Ny våg inom humanistisk forskning i Estland

Under sovjettiden var historieforskningen i Estland liksom på andra håll inom Sovjetunionen genom censuren starkt knuten till politiken. Historievetenskapen som ett mikrokosmos av ett makrokosmos speglade det politiska läget under olika tider i det väldiga imperiet. Tvångsassimilation var nyckelordet. Självfallet var konferensernas språk också ryska.

På tio år har allting förändrats till och med överraskande mycket. Denna förändring kom väl till synes under ett seminarium arrangerat av universitetet i Tallinn den 14–16 juni 2002. Politiken var frånvarande. Vetenskapens kommunikationsmedel, engelskan, var huvudspråket, även om tyskan också var starkt närvarande. Med hjälp av tolkar kunde esterna följa med föredragen på sitt eget språk och de utländska deltagarna estniska föredrag på engelska. För de utmärkta praktiska arrangemangen svarade lärostolen i stadskultur, som sedan år 2000 har innehafts av Raimo Pullat.

Temat bestod av vardagens historia, från ekipering till bordskultur, från prästerskapets och hansaköpmännens liv till fattigvård och penningbruk. Medeltiden och början av nya tiden var väl företrädde. Av forskarna var tretton estniska och åtta utländska. Föredragen utdelades – sällsynt! – färdigt tryckta i bokform (Vana Tallinn XII) redan i början av seminariet.

Flera betydande artiklar har utkommit inom samma Vana Tallinn -serie sedan år 1999. Pullats lärostol har även i övrigt utvecklats väl och producerat tre avhandlingar på kort tid (Mart Kivimäki, Hannes Walter och Lauri Lindström). Lindströms bok om Tartu universitets historia 1918–1944 visar tydligt hur effektivt utnyttjandet av ADB spritt sig i Estland under 1990-talet. Tartu universitets digitaliserade studentmatriklar utgjorde en viktig källa för avhandlingen.

Inom Estlands Vetenskapsakademis serie för Historiska institutionen – där institutionens chef Priit Raudkivi är huvudredaktör – utkom i sin tur år 2001 doktor Ea Jansens 80-årsbok (Acta Historica Tallinnensia 5), som innehåller bidrag av bl.a. Miroslav Hroch, Mart Laar, Aleksander Loit, Päiviö Tommila och Ants Viires. Den alltjämt aktive Viires ärades med en motsvarande festskrift för sina åtta årtionden redan 1998 (Ajaloo Instituut, Scripta ethnologica 3).

Den fria humanistiska forskningens största hinder i Estland är pengar, eller snarare brist därpå. I handelshögskolan (Eesti Kõrkeem Kommertskool) som grundades för att möta marknadsekonomins krav, granskades på hösten 2001 den första efterkrigstida socialpolitiska avhandlingen som motsvarade vetenskapliga kriterier. Bakgrundskapitlen i det av Monika Salus skrivna verket skildrar hur den Moskvacentrerade socialpolitiken fungerade och hur man på 1990-talet befann sig i ett svårt nödläge. Den visar också hur den traditionella åldersstrukturens förändring – i bakgrunden ligger förutom mortalitetens minskning även nativitetens drastiska nedgång – redan nu (och i framtiden av allt att döma i ännu högre grad) inneburit en kraftig ökning av den absoluta och ännu mera den relativa storleken av den pensionerade andelen av befolkning. Den ekonomiska tillväxten borde verkligen vara kraftig för att det skulle bli några anslag över för vetenskapen. En del har redan vänt blickarna mot EU. Kan man eventuellt vänta sig någon hjälp från det hållet? Först måste man naturligtvis få båda fötterna med i unionen, som många redan hunnit stämpla som ett nytt Hansaförbund för själviska handelsmän.

Oiva Turpeinen

Svenska litteratursällskapet i Finland

Historiska och litteraturhistoriska arkivet

Svenska litteratursällskapets historiska och litteraturhistoriska arkiv har under perioden 1.1–31.12.2001 mottagit följande arkivmaterial som gåvor eller depositioner.

Privatpersoner och släkter:

Tillägg till dipl.ing. Erik A. Alftans (1908–1995) arkiv: filmer; familjen Bergboms arkiv: brev och handlingar 1852–1979 som tillhört olika medlemmar av släkten Bergbom samt fotografier; författaren Birgitta Bouchts (f. 1940) arkiv: manuskript till bl.a. "Mariposa Blues", kurs- och seminarieprogram, studiematerial och anteckningar, handlingar som rör arkivbildarens mor Karin Pihlström; tillägg till advokaten och författaren Christer Bouchts (f. 1911) arkiv: bl.a. dagbok från Grönlandsresan 1966; tillägg till släkten Carpelan-Wasenius arkiv: bl.a. brev till Johanna Wasenius (f. Collan) från G. O. Wasenius 1841–1852; tillägg till prof. Jarl Galléns (1908–1989) arkiv: handlingar från början av 1990-talet rörande J. Galléns medeltidsforskning bl.a. Dacia del II och handlingar i anslutning till Galléns bibliotek och dess avyttrande;

barnhemsföreståndarinnan *Mary Hildéns* (f. 1896) arkiv: korrespondens mellan Märta Andersin och Mary Hildén 1948–1954; tillägg till prof. *Stig Jaatinens* (1918–2000) arkiv: brev från Stig Jaatinen till Ulla Lindström 1957 rörande arbetet med skärgårdsatlas för Finland, forskningsmaterial rörande Åland samt manuskript och övriga brev; läraren *Edit Kihlgrens* arkiv (1866–1949): korrespondens; tillägg till *Erna* (f. Sundgren 1896–1990) och *Sigurd* (1895–1967) *Kjällmans* arkiv: fotografier, minnesböcker, almanackor, dagboksanteckningar m.m. som tillhört Erna och Sigurd Kjällman; tillägg till familjen *Kuhlefelts* arkiv: korrespondens inom familjen Kuhlefelt bl.a. mellan Georg Kuhlefelt (1860–1918) och hans blivande fru Ellen Poppius (1863–1950) samt fotografier; tillägg till prof. *Björn Kurténs* (1924–1988) arkiv: forskningsmaterial, negativ, diabilder m.m.; tillägg till familjen *Lindströms* arkiv: brev, betyg och fotografier rörande handlanden Richard Lindström, hans adoptivson kontoristen Edvin Lindström (1897–1990) och dennes hustru Helga Lindström (f. Holst 1901–1989); tillägg till släkten *Meinanders* arkiv: brev, handlingar m.m. rörande Jakob (1796–1866), Karl Konrad (1872–1932), Martha (1887–1967) och Harald (f. 1875) Meinander; redaktören *Margareta "Marcella" Norrméns* (1927–2000) arkiv: tidningsurklipp bestående av Hbl-material skrivet av Margaretha Norrmén samt artiklar rörande henne 1950–1990-t. samt fotografier och diapositiv; tillägg till biblioteksmannen *Paul Nybergs* (1889–1968) arkiv: dikter skrivna av Paul Nyberg; tillägg till släkten *Nybergs* arkiv: brev till bl.a. Berndt A. (1849–1924) och Aina (f. Topelius 1846–1916) Nyberg, resedagbok förd av Hedvig Nyberg 1958; tillägg till *Jarl Pousars* (f. 1941) arkiv: fotografi som tillhört Carl Volter Pousar föreställande dennes styrmanselever vid Navigationsskolan i Åbo 1906; släkten *Rosenberg-Lindgrens* arkiv: fotografier av medlemmar av familjen Rosenberg tagna av Harald Rosenberg 1917–1928; släkten *Salmis* arkiv: fotografier, handlingar och brev som tillhört medlemmar av släkten Salmi, bl.a. K. H. Salmi (f. 1881) och A. E. Salmi (f. 1916); tillägg till släkten *Schaumans* arkiv: fotografier ur kvarlåtenskaperna efter fröknarna Maja (1879–1941) och Märta (1877–1955) Schauman och friherre Alexander Aminoff (1875–1959); tillägg till författaren *Göran Schildts* (f. 1917) arkiv: tidningsartiklar av och om Göran Schildt, recensioner, reportage och diverse tidningsurklipp; släkten *Söderhjelm*s arkiv: handlingar, brev, dagböcker, fotografier, urklipp m.m. som tillhört bl.a. Karl (f. 1873), Ester (f. Brunou) och Merete (f. 1910) Söderhjelm samt medlemmar av släkten Brunou; tillägg till släkten *Tandefelts* arkiv: korrespondens och handlingar rörande medlemmar av släkten Tandefelt bl.a. Signe (1879–1943), Henrik (1882–1943) och Claus (f. 1911) Tandefelt; *Anita Topelius* (1899–1918) arkiv: Nadine Topelius (f. Kiseleff) dagbok 1894; tillägg till sjuksköterskan *Werna Ulfves* (1900–1992) arkiv: födelsedagsbok och minnesalbum som tillhört fröknarna Josefina och Julia Hermansson 1890-t.; sjuksköterskan och rektorn för HSSI *Ulla Wegelius* (1910–1995) arkiv: privatkorrespondens 1940-t.–1990-t., brev till rektorn för HSSI (Helsingfors svenska sjukvårdsinstitut), tal föredrag, min-

nesanteckningar, fotografier, urklipp m.m.; tillägg till prof. *Johan Wredes* (f. 1935) arkiv: material som Johan Wrede använt vid arbetet med "Sången om Anjara" 1960-t.; tillägg till släkten *Wredes* arkiv: fotografier av medlemmar av släkten Wrede och kopia av släkttavla; tillägg till den danske författaren *Hilmar Wulffs* arkiv: brev från Hilmar Wulff till Irene Wolkoff (g. Nyman) 1947–1951, fotografier m.m.; tillägg till journalisten *Pär Österbergs* (1928–1999) arkiv: skolhäften, ekonomiska handlingar och urklipp.

Utöver det ovannämnda har arkivet mottagit cd-skivor innehållande personporträtt (radioprogram) med kända finlandssvenskar; material rörande utgivningen av Edith Södergrans brev (*Svenska litteratursällskapets skriftserie* nr 563:2) samt tillägg till samlingen *Vetenskapliga småarkiv*: ett brev från Björn Kurtén till Astrid Linde, handlingar rörande Filip Modeen (1786–1859), kopior av korrespondens mellan Ernst von Born och Odd Fellows logen Nylandia av Finland 1929–1937.

Föreningar, organisationer, övriga samfund:

Tillägg till *Finlands svenska författareförenings* (gr. 1919) arkiv: korrespondens 1987–1990; tillägg till *Helsingfors sång- och musikförbunds* (gr. 1917) arkiv: verksamhetsberättelser 1995–2000; tillägg till *Föreningen Konstsamfundets* (gr. 1940) arkiv: Hufvudstadsbladets redaktionskorrespondens och övrigt redaktionsmaterial 1960-t.–1981, kulturchefen J. O. Tallqvists korrespondens 1964–1970, handlingar rörande Amos Andersons 75- och 80-årsdagar, handlingar rörande nedläggningen av Nya Pressen, massadress för Henrik Tikkanen 1967 m.m.; tillägg till *Nordenskiöld-samfundets i Finland* arkiv: protokoll 1960-t.–1990-t., korrespondens, ekonomiska handlingar, stipendiehandlingar, medlemsregister, lokalavdelningen Åboland-Ålands 1940–1991 efterlämnade handlingar m.m.; *Svenska Handelshögskolans Studentkårs* (gr. 1909) arkiv: protokoll, korrespondens, ekonomiska handlingar, verksamhetsberättelser, matriklar, generalsekreterarens handlingar, handlingar rörande utskottsverksamheten m.m.; tillägg till *Sällskapet Bokvännernas i Finland* (gr. 1948) arkiv: prof. Jarl Galléns festföredrag vid Bokvännernas 40-årsfest 1988 och en förteckning över vid tillfället utställda böcker.

Anne-May Berger

Riksarkivet 2001

Riksarkivet fortsatte på våren 2001 överföringen av ett antal arkiv och handlingar från byggnaden vid Fredsgatan till byggnaden vid Brobergskajen. På detta sätt har man fått ledig hyllkapacitet i de gamla huvudbyggnaderna. Alla handlingar kan såsom tidigare beställas fram i forskarbetjäningen vid Fredsgatan. Handlingar, som förvaras i Broberget levereras till Fredsgatan en gång om dagen.

Riksarkivet mottog under verksamhetsåret 22 leveranser av myndigheter-na, sammanlagt 513 hyllmeter handlingar samt 11 814 kartor och ritningar.

Bla. följande *myndigheter* och *inrättningar* överlätt sina handlingar till Riksarkivet:

Helsingfors magistrat 1961–1993 (175 hm); Helsingfors polis-inrättning: kartotek (5 hm); Helsingfors omsättningsskattebyrå (1941–1950) samt granskningsnämnden för Nylands läns statsskatter 1919–1960 (30 hm); Nylands arbetsskyddsdistrikt 1901–1973 (ca 15 hm); ett restparti Ryska militärhandlingar 1890–1910 (5 hm); Svenska flicklyceet i Helsingfors 1910–1977 (2,5 hm); Svenska normallyceum 1844–1977 (8 hm); Statens tryckericentral 1911–1979 samt Officiella tidningen 1808–1979 (170 hm); Tullstyrelsens arkiv 1901–1954 (12 hm); Valtion iltaoppikoulu (Statens kvällsläroverk) 1946–1977 (1,60 hm); Östra Finlands hovrätt: renoverade domböcker (86 hm).

Kartor och ritningar:

Forststyrelsens äldre skogsbrukskartor (5800 st.); Brottpåföljdsverket: fångvårdsavdelningens ritningar 1950–2000 (5000 st.).

Riksarkivet mottog som gåva eller deposition 214 hyllmeter ouppordnat arkivmaterial av privata personer och organisationer. Nyttjandet av en del av materialet är tillvidare begränsat pga. pågående förteckningsarbete eller i enlighet med överlåtarens önskemål.

Privatpersoner och släkter:

Brev till fröknarna Ingeborg och Hildegard Adlerstjerna; biskop Osmo Ajalas arkiv; Björkenheimiska samlingen; tillskott till A.K. Cajanders arkiv; tillskott till släkten Donners arkiv; Georg C. Ehrnrooths politiska arkiv; predikanten

Paul Leopold Haklis arkiv; Tarja Halonens kampanjarkiv; tillskott till släkten Hannikainens arkiv; Anna-Liisa Heikinheimos arkiv; diplomingenjör Mauri Heinos arkiv; släkten Hendell-Auterinens familjarkiv; tillskott till Richard Hjelt-Helaseppäs arkiv; kanslichef Vilho Hirvis arkiv; Aili och Brynolf Honkasalos familjarkiv; tillskott till Eero Hyvärinens arkiv; ekonomen Aulis Iivonens reseberättelser från 1970–90-talet; tillskott till Tuure Junnilas arkiv; förstmästare Ilmari Kalkkinens familjebrevväxling; material rörande bioke-misten Henning Karström; Inez von Kolpakows memoarmanuskript; Aino och Ilmari Komonens arkivkvarlätenskap (mestadels fotografier från Kex-holm); ingenjör V.V. Kollhos brev av R. Faltin och P.E. Svinhufvud; professor Markku Kuismas forskningsmaterial; Juri Küttners material rörande arkitek-turhistoria; tillskott till minister Sakari T. Lehtos arkiv; tillskott till Yrjö Lei-nos arkiv; tillskott till släkten Lundahls arkiv; tillskott till Aino-Mari Meck-lins arkiv; tillskott till Karl Nickuls arkiv; redaktör Linda Pajanens (1894–1993) självbiografi; Hillka och Arvi Pankakoskis arkivmaterial; professor Uuno Pesonens och hans hustru Aili Pesonens arkivmaterial; tillskott till Eino Pusas arkiv; tillskott till Ratula gårdsarkiv; Carl Isak Riddarborgs (1816–1862) predikningar; jordbrukare Mikko Saarelainens arkiv; professor Eino Saaris arkiv; arkivrådet Alpo Salmelas manuskript ”Maalaisliiton syn-ty”; bankdirektör Ilmari Salos arkiv; professor Erkki Salonens arkiv; direktör Eero Sauris arkiv; Sulo och Kylikki Takaties brevväxling; Eeva-Kaarina Volanens och Sakari Puurunens arkivmaterial; professor Heikki Ylikangas arkiv; talman Riitta Uosukainens arkiv; tillägg till K.M. Wallenius arkiv; general-konsul Ragnar Öllers arkiv.

Föreningar, organisationer och samfund:

Alternativ till EU, informationscentralen r.f.'s arkiv; Estlandsstiftelsens arkiv; tillskott till Finlands flygledarförenings arkiv; Finlands Konstakademi: elev-förteckningar 1943–64; tillskott till Finlands Svenska Marthaförbunds arkiv; tillskott till Finlands turistförbunds arkiv; Finska 4H-förbundets arkiv; Fin-ska tandläkaresällskapet Apollonias arkiv; tillskott till Finska Vetenskaps-So-cietetens arkiv (Sohlbergiska delegationens arkiv); Föreningen Gabelsbergs arkiv; Helsingfors förstmästares arkiv; tillskott till Hemslöjds- och konst-hantverksläraarnas arkiv; tillskott till Konstnärsgillet i Viborg arkiv; Kristliga kulturförbundets arkiv; Koulutettujen hierojien liitto, arkivet; Landsbyggs-centralernas förbunds arkiv; tillskott till Liberala folkpartiets arkiv; Nylands skiftställare r.f.'s arkiv; Reumaförbundets i Finland arkiv; tillskott till Sam-fundet Finland-Sovjetunionens arkiv; Samfundet Finland-Nicaraguas arkiv; Suomalais-ugrilaisen kulttuurirahaston säätiö, arkivet; Suomen Diakonissa-laitosten liitto, arkivet; Svenska Konkordiaförbundets arkiv; tillskott till Ungfinnarnas arkiv; tillskott till Unionen – Kvinnoförbund i Finland r.f.'s arkiv; tillskott till Uusi Suomis arkiv.

Vårdarkiv:

Det år 1997 igångsatta och år 2000 avslutade projektet med uppgift att samlar i privat arkivmaterial om vårdarbete har ännu år 2001 medfört nya arkivöverlåtelse. Riksarkivet har mottagit ett antal nya vårdarkiv samt tillskott till tidigare överlätna arkiv. Som exempel kan hälsovårdsrådet Leena Valvannes arkiv nämnas.

Riksarkivet besöktes år 2001 av 37 470 forskare och kunder (2000 36 500). Antalet framtagna arkivenheter uppgick till 36 000 (2000 27 850). Riksarkivet svarade under året på ca 3000 utredningar och förfrågningar, som baserade sig på material som förvaras i Riksarkivet (2000 2650). Till andra arkiv och bibliotek utlånades ca 4600 handlingar och mikrofilmer, medan antalet inlånade handlingar uppgick till 410.

Christina Forssell

Medarbetare i detta nummer:

Anne-May Berger, t.f. arkivarie, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Pär Eliasson*, fil.dr, vik. lektor vid institutionen för Historiska studier, Umeå universitet; *Christina Forssell*, fil.mag., arkivarie, Finlands Riksarkiv; *Jyrki Hakapää*, fil.mag., doktorand i historia, Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin; *Nina Johansson*, fil.stud., historiska institutionen, Helsingfors universitet; *Hendriette Kliemann*, fil.mag., doktorand i historia, Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin; *Karen Klitgaard Poulsen*, Ph.D, lektor, Center for europæiske Kulturstudier m. Afdeling for Konsoforskning, Aarhus Universitet; *Rainer Knapas*, fil.lic., forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Maria Lähteenmäki*, docent, forskare, historiska institutionen, Helsingfors universitet; *Jani Marjanen*, fil.stud., historiska institutionen, Helsingfors universitet; *Päivi Pihlaja*, fil.mag., doktorand, historiska institutionen, Helsingfors universitet; *Kristina Ranki*, fil.mag., doktorand, historiska institutionen, Helsingfors universitet; *Hedvig Rask*, fil.mag., Helsingfors; *Juha Ridanpää*, fil.lic., överassistent i kulturgeografi, geografiska institutionen, Uleåborgs universitet; *Susanne Rudholm*, BA, doktorand, institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk, Umeå universitet; *Peter Stadius*, fil.mag., doktorand, historiska institutionen, Helsingfors universitet; *Jan Stampehl*, MA, vetenskaplig assistent, Alfred Krupp-Wissenschaftskolleg, Greifswald; *Henrika Tandefelt*, fil.lic., forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Oiva Turpeinen*, fil.dr, forskare, Helsingfors; *Charlotta Wolff*, fil.mag., doktorand, historiska institutionen, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningarna av Päivi Pihlajas uppsats (övers. Peter Stadius), Juha Ridanpääs översikt (övers. Regina Wainstein), Jyrki Hakapääs granskning och Maria Lähteenmäkis meddelande (övers. Peter Stadius) samt Oiva Turpeinens rapport (övers. Stefan Nygård).

Rättelse: I Olle Siréns uppsats i *HTF* 2/2002 bör det i noterna 22 och 23 i stället för "Pernå sockens historia I" stå "Pernå sockens historia III:2".

Innehåll

Resor i Norden	289
Peter Stadius: Reseberättelsen som kulturhistoriskt forskningsobjekt	292
Hendriette Kliemann: Ett mångfaldigt begrepp. August Ludwig Schölzers konstruktion av Norden	315
Pär Eliasson: Naturalhistoriskt resande i Norr. Carl von Linnés och Göran Wahlenbergs bidrag till den lappländska floristiken	337
Päivi Pihlaja: Franska 1700-talsbrev från det kejserliga Norden	365
Översikter och meddelanden	
Kulturgeografi och litteratur. Forskningen kring det nordliga – ett oändligt fält. Av Juha Ridanpää	395
Några nedslag i 1990-talets forskning kring vetenskapligt resande. Av Pär Eliasson	404
Rejse litteratur i 1700-tallet. Forskningsöversigt över den tyske och engelske litteratur efter 1990. Av Karen Klitgaard Povlsen	415
Reselitteraturforskning i Frankrike. Av Peter Stadius	428
Granskningar	
Marie-Christine Gomez-Géraud: Écrire le voyage au XVI ^e siècle en France & Vincent Fournier: Le voyage en Scandinavie. Anthologie de voyageurs. Av Charlotta Wolff	432
Jakob Christensson: Konsten att resa. Essäer om lärda svenska resenärer & Jakob Christensson: Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenskars naturumgänge och identitetssökande. Av Henrika Tandefelt	435
Carl Frängsmyr: Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal. Av Henrika Tandefelt	438
Tatjana Tihmeneva: Kesäyön lumoa kohti. Venäläisiä markakuvauksia 1800-luvun alun Suomesta. Av Nina Johansson	442
Xavier Marmier: Pohjoinen maa. 1800-luvun Lappia ja Suomea ranskalaisen silmin & Louis Léouzon Le Duc: Pariisista Pohjantähden alle. Muistelmia Suomesta 1800-luvun alkupuoliskolta. Av Kristina Ranki	446
Lena Eskilsson och Mohammad Fazlhashemi (red.): Reseberättelser. Idéhistoriska resor i sociala och geografiska rum. Av Hedvig Rask	449
Mark Davies: A Perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden 1770–1865 & Pia Sillanpää: The Scandinavian Sporting Tour – A Case Study in Geographical Imagology. Av Peter Stadius	454
Annelore Engel-Braunschmidt, Gerhard Fouquet, Wiebke von Hinden & Inken Schmidt (red.): Ultima Thule. Bilder des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart & Regina Hartmann: Deutsche Reiseende in der Spätaufklärung unterwegs in Skandinavien. Die Verständigung über den "Norden" im Konstruktionsprozess ihrer Berichte. Av Jan Stampel	459
Bernd Henningsen (red.): Das Projekt Norden. Essays zur Konstruktion einer europäischen Region. Av Jyrki Hakapää	462
Sumarliði Ísleifsson: Ísland framandi land. Mál og menning. Av Susanne Rudholm	465
Hanna Hodacs & Åsa Karlsson (red.): Från Karakorum till Siljan. Resor under sju sekler. Av Jani Marjanen	469
Från fältet	473

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 2002: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.